

TA'LIM BOSQICHLARIDA

ALISHER NAVOIY

ASARLARINI O'RGANISH

N° 36884

74.268,383.3 (59)

T - 88

Тұхнұев 5

Босегін -

Навою

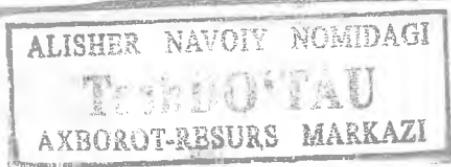
Сиралану

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

Boqijon To'xliyev
Gulbahor Ashurova

**TA'LIM BOSQICHLARIDA
ALISHER NAVOIY
HAYOTI VA IJODINI
O'RGANISH**

36 884

TOSHKENT
2017

**UO'K: 37.016:821.512.133
KBK 74.268.3 83.3(50')
T-99**

To‘xliyev, Boqijon

Ta’lim bosqichlarida Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish [Matn]: metodik qo‘llanma / B. To‘xliyev, G. Ashurova. – Toshkent: “BAYOZ”, 2017. – 208 b.

Ushbu o‘quv qo‘llanma ta’limning turli bosqichlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganishga bag‘ishlangan. Undan oliv ta’limning filologiya, boshlang‘ich ta’lim, jurnalistika, san‘atshunoslik, umumani olganda, ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishdagi fakultetlarning talabalari, ta’limning turli bosqichlarida faoliyat yuritayotgan adabiyot o‘qituvchilar, doktorant va mustaqil izlanuvchilar, malaka oshirish tizimi tinglovchilar, buyuk mutafakkirning hayoti va ijodini o‘rganishga ishtiyoq bildiradigan barcha muxlislar foydalanishlari mumkin.

U ITD – I –118 “Navoiy obrazining tasviri va talqiniga bag‘ishlangan o‘quv qo‘llanmasini tayyorlash va nashr etish” hamda A-1-98 raqamli “Yoshlar ma’naviyatini shakllantirishda Alisher Navoiy adabiy-pedagogik garashlarining o‘mi va ahamiyatini tadqiq etish” mavzularidagi grant loyihalari doirasida bajarilgan.

Mas’ul muharir:

Filologiya fanlari doktori, professor **Sh.Sirojiddinov**

Taqrizchilar:

Filologiya fanlari doktori, professor **S.Hasanov**

Filologiya fanlari doktori, professor **N.Jabborov**

Filologiya fanlari doktori, professor **A.Quronbekov**

Kitob TDS^h hamda Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU (05.10.2017, №2) Ilmiy kengashlari tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

**UO'K: 37.016:821.512.133
KBK 74.268.3 83.3(50')**

ISBN 978-9943-4899-5-0

**© Toshkent davlat sharqshunoslik
instituti, 2017.**

© To‘xliyev B., 2017.

MUNDARIJA

Muqaddima.....	4
I. Alisher Navoiy hayoti va ijodining ta'lim bosqichlarida o'r ganilish tarixidan.....	12
II. Umumiy o'rta ta'lim maktabalarida Alisher Navoiy asarlarini o'qitish masalalari.....	22
2.1. Boshlang'ich sinflarda Navoiy asarlarini o'r ganish xususiyatlari.....	24
2.2. Yuqori sinflarda Navoiy asarlarini o'r ganish xususiyatlari..	30
III. Oliy ta'limda Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'r ganish xususiyatlari.....	124
3.1. Navoiy lirkasini o'r ganish xususiyatlari.....	127
3.2. Navoiyning epik asarlarini o'r ganish xususiyatlari.....	144
3.3. Navoiyning ilmiy asarlarini o'r ganish xususiyatlari.....	184
IV. Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'r ganishda kirish va yakunlovchi mashg'ulotlarning o'mni va ahamiyati.....	195
Xulosalar.....	203

MUQADDIMA

“Biz diniy jaholatga, zararli oqimlarga qarshi ma’rifat bilan kurashish kerakligi haqida ko’p gapiramiz. Bu to’g’ri, albatta. Lekin ma’rifat, ma’rifyt bilimlar qayerda – avvalo, ota-bobolarimiz bizga goldirib ketgan mana shunday mo’tabar kitoblarda emasmi?”¹

Badiiy adabiyotning kishilik jamiyatida tutgan mavqeyi nihoyatda ulug’ va muqaddasdir. U kishilarga, xususan, yoshlarga olam va odamlarga bog’liq bo’lgan hodisalar mohiyatini anglash, inson tuyg’ularining serqirra tovlanishlarini his etish, insoniy fazilatlar va nuqsonlar mohiyati haqida jiddiy fikr-mulohaza yuritish imkonini beradi. Ayni paytda, uning inson ma’naviyatini shakllantirishdagi o’rnii va ahamiyati beqiyos. Buning asosiy sabablaridan biri shuki, badiiy adabiyot o’zida bitmas-tuganmas milliy-ma’naviy qadriyatlar zaxirasini mujassamlashtirgan bo’lib, u o’sib kelayotgan yosh avlodning ma’naviyatiga munosib darajada ta’sir ko’rsata oladi.

Adabiyot milliy qadriyatlarni ulug’lashi bilan birga umuminsoniy g’oya va qadriyatlarni ham hech qachon inkor etmaydi. Buyuk ijodkorlarimizning ijodi buning yorqin dalili bo’la oladi. Alisher Navoiy bu haqda shunday yozadi:

Xalq aro yaxshiroq, deding, kimdur?
Eshitib, ayla shubha raf² andin,
Yaxshiroq bil ~~an~~ ulus³ arokim,
Yetsa ko’prak ulusqa naf andin⁴.

Demak, xalqning orasida yaxshilar ko’p. Ammo ularning eng yaxshilar haqida gap boradigan bo’lsa, buning bir belgisiga e’tibor berish lozim: undan xalqqa qay darajada naf yetadi? Adibning nazarida, eng ko’p naf yetkazgan odam ularning yaxshiroq’idir.

Alisher Navoiy inson ma’naviyatiga haqiqiy insonlikni belgilovchi eng muhim omil sifatida qaraydi. Shuning uchun ham o’z asarlari qahramonlaridagi mardlik, jasorat, vatanparvarlik, insonparvarlik, tadbirkorlik, mehr va muhabbat, tabiiylik, samimiylilik, bag’rikenglik,

¹ O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasi. – // Ma’rifat, 2017-yil 23 dekabr, № 102-103 (9064).

² Raf’ ayla – yo’qotmoq, o’rtadan ko’tarmoq

³ Ulus – xalq, el, omma

⁴ Alisher Navoiy. MAT, Muhokamat ul-lug’atayn. Mezon ul-avzon. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam. Arba’in. Siroj ul-muslimin. Munojot. Risolayi tiyr andoxtan. 20 jildlik, 16-jild. – Toshkent, Fan, 1990.

rostgo'ylik, kechirimlilik va boshqa ijobiy fazilatlarni alohida mehr bilan tasvirlaydi.

Hayotda ham Navoiy shaxsning insoniy fazilatlariga e'tiborni qaratadi. Jumladan, o'zining ustozni, do'sti, hammaslagi Abdurahmon Jomiyning kamtarligi uning mehrini qozonadi:

"Alarning kamoloti ovozasin eshitib, yiroq yo'llar qat' qilib (yurib o'tib) muborak suhbatlarig'a musharraf bo'lurg'a kelganlar alarni as'hob (suhbatdoshlar) orasida g'oyati betaayyunliq (oddiylik, kamtarlik, xoksorlik) din mutlaqo tanimaslar edikim, o'lтурur-qo'parda (yurish-turishida) va aytmoq-u eshitmoq va yemoq-u kiymoqda o'zlarini bila soyir (sayr qiluvchi, kezib yuruvchi, ya'ni kelgan musofir, mehmon) mulozimlari orasida tafovut yo'q erdi"¹.

Boshqa adiblar haqida gap ketganida ham Navoiy ko'proq ularning ma'naviy fazilatlariga urg'u beradi. Bu bejiz emas. Jumladan, qanoat haqida gap borar ekan, Navoiy yozadiki, "Qanoat bir chashmaye (buloq)durkim, (uning) suvi olmoq bila qurumas va maxzane (bir xazina)durkim, naqqi sepmoq (sarfl qilmoq) bila o'ksumas (kamaymas) va mazraye (bir ekinzor)durkim, tuxmi (urug'i) izzat va shavkat (ulug'lik) bar (meva, hosil) berur va shajare (shunday daraxt)durkim, shoxi istig'no (ko'zi to'qlik, ehtiyojsizlik) va hurmat samar (meva, natija) keltirur"².

Shuningdek, "Qone' (qanoatli) darveshning quruq noni tome' (ta'magir, birovning narsasiga ko'z tikuvchi) shohning xitoyi xon (dasturxon)idin xo'broqdur"³. "Nazm ul-javohir"da shoir "Har kimsadaki bo'lsa qanoat, g'am yo'q" degan xulosani bildiradi⁴.

Navoiy yaratgan qahramonlarning asosiy qismi ma'naviy jihatdan nihoyatda boy insonlar. "Hayrat ul-abror"dagi qator hikoyatlar, "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ayi sayyor", "Saddi Iskandariy", shuningdek, "Lison ut-tayr" dostonlarining qahramonlari shunday xislatga ega. Hatto, salbiy xususiyat tasvirida ham adib uning o'quvchi qalbida e'tiroz va nafrat hosil qilishini ko'zda tutadi. Shu yo'l bilan kitobxon qalbida ezgulikka, yuksak insoniy fazilatlarga mehr va muhabbat uyg'otadi.

¹ Alisher Navoiy. MAT, Xamsat ul-mutahayyirin. Holoti Said Hasan Ardashev. Holoti Pahlavon Muhammad. Nazm ul-javohir. 10 jiddlik, 5-jild – Toshkent, Fan, 1999, 739-bet.

² Alisher Navoiy. MAT, Mahbub ul-qulub. Matnni izohlar bilan nashrga tayyorlovchi S.G'aniyeva. 20 jiddlik, 14-jild. – Toshkent, Fan, 1991. 54-bet.

³ O'sha yerda.

⁴ Alisher Navoiy. MAT, Xamsat ul-mutahayyirin. Holoti Said Hasan Ardashev. Holoti Pahlavon Muhammad. Nazm ul-javohir. 20 jiddlik, 15-jild. – Toshkent, Fan, 1999.

Demak, ma'naviy hodisalarning jamiyat a'zolariga ijobiy ta'siri muntazam davom etadigan jarayondir. Ushbu silsilada badiiy adabiyot, uni o'qib-o'rganishning hamayricha o'rni va ahamiyati bor.

Farhod, Navoiy tasviricha, barcha ilmlarni egallaydi, u mohiyatiga yetmagan ilmning o'zi qolmaydi:

Hamul ilmi baland ovoza birla,
Bu yanglig' zo'ri beandoza birla
O'zin abjad o'qur eldin tutub kam,
Dema donishki, zo'ri dast ila ham...
Demonkim, ko'ngli pok-u ham ko'zi pok,
Tili pok-u so'zi pok-u o'zi pok¹.

Farhodning otasi ham ma'naviy olami nihoyatda boy insonlar timsoli. U farzandi kamoli uchun har narsaga tayyor fidoyi shaxsdir.

Dostondagi Shopur obrazi do'stlikning, do'stlikka sadoqatning ramzi. Mehinbonu, Shirin obrazlari esa o'z go'zalliklari bilan ham, boy ma'naviy olamlari bilan ham barchani maftun qiladi. Haligacha xalqimiz orasida mana shunday qahramonlarga nisbatan katta mehr va muhabbatning, ixlos va e'tiqodning sobitligi bejiz emas. Tug'ilgan farzandlar orasida Farhod va Shirin ismlarining oz emasligi ana shu fazilatlarga nisbatan moyillik va mehr-muhabbatning o'ziga xos ko'rsatkichi bo'la oladi.

Adib g'azal va dostonlarida aks etgan hayot hodisalari ham kishini o'nga toldiradi, insonning kuch va qudrati, e'tiqodiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, kishining o'zida o'shanday xislatlarning paydo qilishi uchun rag'bat uyg'otadi.

Bunday muloqot natijasida¹ yoshlarimizning kashfiyotchilikka, jur'at va jasoratga, insoniy mehr va muhabbatning tasvirlanishidagi takrorlanmas mahoratga tan berishlari, ular bilan tanishish jarayonida ajib hayratga tushishlari tabiiy.

Inson erki, ozodligi, uning hurriyatga intilishi haqidagi asarlar oz emas. Shunga qaramay, "Layli va Majnun", "Farhod va Shirin", "Shayx San'on" singari asarlar bilan yaqindan muloqotga kirishish kitobxonni muammoning mutlaqo takrorlanmas qirralariga duch qiladi. Qalamga olingan har bir muammoning o'ziga xos talqinlari uni hayratga soladi. Qahramonlar tanlagan yo'l, ularning kechinmalar, his-tuyg'ulari tasviri o'ziga rom qiladi. O'sha qahramonlar tabiatidagi kurashchanlik, beg'uborlik, pokizalik, o'rni-o'rni bilan namoyon bo'ladigan

¹ Alisher Navoiy. MAT, Xamsa. Farhod va Shirin. P.Shamsiyev ilmiy-tanqidiy tekati asosida dostonni izohlar bilan mashrga tayyorlovchi S.G'aniyeva. 20 jiddlik, 8-jild. – Toshkent, Fan, 1991.72-bet.

imkonsizlik kitobxon ruhiyatini band etadi. Uning qahramonlar taqdiriga nisbatan loqayd va e'tiborsiz qolishi mumkin bo'lmay qoladi.

Alisher Navoiy yaratgan qahramonlar bilan tanishganda haqiqatning ko'ziga tik qarash, ijtimoiy hodisalar mohiyatini badiiy so'z vositasida inkishof etish, xalqimizning o'ziga xos ma'naviy olamini, nodir adabiy qahramonlarning takrorlanmas xislat va fazilatlarini topqirlik bilan ko'rsatib berish san'ati yoshlar ma'naviyatini shakllantirish va mustahkamlashga munosib hissa bo'lib qo'shiladi. Zero, O'zbekistonning Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydadagi "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹gi qarorida "tarixiy-madaniy merosimiz namunalarini har tomonlama chuqur o'rganish, buyuk alloma va mutafakkirlarimizning jahon ilm-fani va sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan beqiyos hissasini targ'ib etish, shu asosda yurtdoshlarimiz, avvalo, yosh avlodimizni xalqimizning buyuk ma'naviy merosiga hurmat, ona yurtimizga mehr va sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan ishlarning natijadorligini tubdan oshirish"¹ lozimligi bejiz ta'kidlanmagan. Buning uchun esa, albatta, badiiy adabiyot, xususan, qadimiy va boy adabiyotimiz tarixi, xususan, Alisher Navoiy singari buyuk mutafakkirlar hayoti va ijodi bilan yaqindan va jiddiy tanishmog'imiz talab etiladi.

Har bir insonning o'z ongi, tasavvuri, tafakkur tarzi, dunyoqarashi bilan belgilanadigan ichki dunyosi bor. Uning "yaxshi" yoki "yomon" deb nom olishi mana shu ichki dunyoning mazmun va mohiyatiga bog'liq. Agar u jamiyatning tegishli bosqichdagi talablariga, jamiyat a'zolarining umumiy axloqiy-madaniy qarashlariga uyg'un bo'lsa *yaxshi*, aksincha holatda *yomon* degan nom olishi tayin.

Ikkinchidan, har bir inson jamiyat a'zolari bilan birga yashaydi. Demak, u atrofdagilarning ta'sirini ham his qilib turadi. Badiiy adabiyot ana shunday ta'sir ko'rsatishda katta ahamiyat kasb etadi. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Bobur, Munis, Ogahiy, Dilshod Barno, Nodira, Anbar Otin, Muqimiyl, Furqat singari adiblarimizning o'zлari ham, aslida, badiiy adabiyotning mo'jizakor ta'sirini e'tirof etishadi.

Badiiy adabiyotning din bilan aloqasi, xususan, tasavvuf ta'limotining badiiy adabiyotga ko'rsatgan ta'siri tufayli undagi

¹ Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. – // <http://uza.uz/oz/documents/adimiy-yezma-manbalarni-sa-lash-tad-i-va-tarib-ilish-tizimi-24-05-2017>

insonparvarlik g‘oyalarining yanada kuchliroq, jozibaliroq va yorqinroq tarzda namoyon bo‘lganini ta‘kidlash joiz. Bunday adabiyotni yaratgan mualliflarning o‘zлari ham bu boradagi tegishli bilimlarga ega bo‘lishi shart edi.

Alisher Navoiy bolaligidan boshlab, tabiiyki, diniy bilimlarni ham mukammal egallash yo‘lidan borgan. “Majolis un-nafois”da buning yaxshi bir dalili keltirilgan: “Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiydr – Mavlononing sohibkamollig‘i olam ahli qoshida musallamdu. Shohrux sulton buzug‘lig‘ida faqirning validi jamoati kasir bila ro‘zgor havodisi fitnasidin Xurosordin qochib, Iroqqa borurda Taftg‘akim Mavlononing muvalladidur, yarim kecha yetib tushdilar. Ittifoqo, manzil alarning xonaqohi eshikida voqe’ erdi, tong otqonda, andoqkim, o‘yuni atfol da‘bi bo‘lur, ul jamoatning atfoli ul xonaqohg‘a o‘ynag‘ali kirdilar va faqir ham alar bila erdim, taxminan olti yoshimda bo‘lg‘ay erdim va Mavlono bir rahbada o‘lturub ermishlar, tushgan jamoatning kayfiyatini ma’lum qilmoq uchun atfoldin birini tiladilar. Faqir alar sori borurg‘a muvaffaq bo‘ldum. Har nekim so‘rdililar javob aytdim. Tabassum qilib tahsin qildilar, dag‘i so‘rdilarkim, maktabg‘a boribmusen? Dedimkim: boribmen. Dedilarkim: ne yergacha o‘qibsen? *Dedimki: «Taborak surasig‘acha*. Dedilarkim: bu jamoat atfolidin biz tilaganda, sen kelib biz bila oshno bo‘ldung, sening uchun fotiha o‘quli, deb o‘z fotihalarig‘a musharrraf qildilar. Hamul zamon faqirning validi va ul xayl ulug‘lari kelib, Mavlono xizmatida anvoyi niyozmandlig‘lar qilg‘ondin so‘ngra, faqirg‘a andoq shuur hosil bo‘ldi angakim, “ne kishi erkandurlar”¹.

Ushbu matn ostida ko‘pgina ma’lumotlar mujassamlangan. Jumladan, yosh Alisherning hali olti yoshga to‘lmasdan turib “Qur‘on” bilan jiddiy shug‘ullana boshlagani ham shundan ayon bo‘lib turibdi.

“Farhod va Shirin”da bosh qahramonning ilk saboqlari haqida gap ketgan o‘rinlarda, quyidag misralar ham mavjud:

Tabiiy-u, riyazi-yu, ilohiy,
«Alif, be, te»dek ollinda kamohi².
Bo‘lub Yunonda hikmat virdi oning
Arastu bir kichik shogirdi oning...
Uchunchi oy ravon bo‘ldi savodi,
Burung‘i yilda Qur‘on bo‘ldi yodi.

¹ Alisher Navoiy. MAT, Majolis un-nafois. Matnni izoh va tarjimalar bilan nashrga tayyorlovchi S.G‘aniyeva. 20 jildlik, 13-jild. – Toshkent, Fan, 1997, 32-bet.

² Kamohi – butunlay, to‘laligicha.

Bundan madrasalardagina ernes, hatto dastlabki savod muktublarida – o‘qishning ilk yilidayoq “Qur‘on” ta‘limining yo‘lga qu‘yilganini tasavvur etish qiyin emas. Qolaversa, Navoiy asarlarida Qur‘on oyatlariiga bevosita murojaatlarning serobligi ham bu borada to‘hu kafolatdir¹.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Arba‘in”, “Siroj ul-muslimin”, “Muncujot” singari maxsus asarlari esa Navoiyning islom abkommlarining nechog‘li bilimdoni ekanini ta‘kidlab turadi. “Nasoyim ul-muhabbat” ushbu yo‘nalishdagi shoh asar sifatida baholanishi mumkin. Bunda Alisher Navoiyning islom haqidagi nazariy va amaliy bilimlari tasavvufga bog‘liq holda qomusiy tarzda aks etgan. Bu tasvirlarning birortasi kishini befarq qoldirmaydi. Ular insondagi yuxshi fazilatlarning ko‘payishiga, yomon xususiyatlarning esa bartaraf etilishi, yo‘qotilishiga undab turadi.

Alisher Navoiy asarlaridagi qahramonlar shunday xislatlari bilan ham e’tirofga molik. Ularda insonni ulug‘laydigan, uni ko‘klarga ko‘taradigan fazilatlarga alohida e’tibor berilgan. “Hayrat ul-abror”da imon, islom, karam, adab, qanoat, vafo, rostgo‘ylik va ilm mavzulari haqida alohida-alohida maqolotlarning ajratilishi bejiz emas.

“Mahbub ul-qulub” esa insoniy xislat va fazilatlarning o‘ziga xos qomusidir. Alisher Navoiy inson ma’naviyatini boyitish uchun har qanday adabiyot emas, balki yuksak badiiyat talablariga javob bera oladigan asarlarga xizmat qila olishini alohida ta‘kidlaydi.

* * *

Mutafakkir adib ijodida olam va odamga bog‘liq bo‘lgan ko‘plab masala va muammolar tilga olingan. Ularni yaxlit holda inson hayotining qomusi deyish mumkin. Bu haqda yirik navoiyshunos olimlar: Sadreddin Ayniy, Abdurahmon Sa’diy, Yevgeniy Eduardovich Bertels, Oybek, Vohid Zohidov, Olim Sharafiddinov, Natan Mallayev, Abdulg‘ani Mirzoyev, Botirxon Valixo‘jayev, Izzat Sulton, Aziz Qayumov, Alibek Rustamov, Abduqodir Hayitmetov, Najmiddin Komilov, Yoqubjon Is’hoqov, Ibrohim Haqqulov va boshqalarning asarlarida boy nazariy va faktik materiallar to‘plangan.

Talabalar e’tiborini ularning mutafakkir shoir lirikasi, xususan, ularning mavzu qamroviga qaratish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

¹ Qarang: Davlatov O. D. “Alisher Navoiy she’riyatida Qur‘on oyatlari va hadislarning badiiy talqini” mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtorefrerati. – Samarqand, 2017.

Xususan, A.Mirzoyevning “Binoiy”, Izzat Sultonning “Navoiyning qalb daftari”, B.Valixo‘jayevning “Navoiyning turkiy she’riyat”, A.Qayumovning “Go‘zalliklar va nodirliklar (Navoiyning ‘Badoyi’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” devonlari to‘g‘risida)”, “Dilkusho takrorlar va ruxafzo ash’orlar”, A.Rustamiyning “Adiblar odobidan adablar”, “Hazrati Navoiyning ma’naviy olami”, Abduqodir Hayitmetovning “Navoiy lirkasi”, “Adabiy merosimiz ufqlari”, A.Abdug‘afurovning “Qalb qa‘ridagi qadriyatlar”, I.Haqqulning “Meros va mohiyat”, “Shaxsiyat va she’riyat”, “Kamol et kasbkim”, N.Komilovning “Faqr nuri porlagan qalb”, “Tasavvuf”, A.Abduqodirovning “Alisher Navoiy”, M.Muhiddinovning “Ikki olam yog‘dusi”, D.Salohiyning “Navoiy nazmiyoti”, Y.Is’hoqovning “Navoiy poetikasi”, L.N.Serikovaning “Малые формы лирики Алишера Навои”, N.Komilov, B.To‘xliyev, D.Yusupova, K.Mullaxo‘jayeva, Z.Mamadaliyevalar tomonidan tayyorlangan “Navoiy g‘azallari (nasriy bayon, sharh va izlohlar)”, E.Ochilovning “Alisher Navoiy”, Sirdaryo O’tanovaning “Alisher Navoiy g‘azaliyotida rang simvolikasi” kabi kitoblarini tavsiya etish mumkin.

Akademik A.Qayumov Navoiy lirkasni o‘rganishning galdegisi vazifalari qatorida quyidagilarni ham ta‘kidlagan edi: *Endi XXI asrda o‘zbek navoiyshunosligi ulug‘ shoirning har bir asari, har bir she’ri, har bir misrasi ustida ish olib bormog‘i lozim*¹ (ta‘kid bizniki – B.T., G.A). Bu mulohazalar adabiyot tarixi, umuman, adabiyotshunoslik uchun qanchalik muhim bo‘lsa, adabiyot o‘qitish metodikasi uchun ham shunchalik zarurdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Alisher Navoiyning qanday asarlarini o‘qigansiz? Ularda qaysi insoniy fazilatlar ulug‘langanini izohlab bera olasiz?
2. Qanoat va qanoatsizikning hayotdagি ko‘rinishlari haqida qanday misollar keltira olasiz? Ularni izohlab bering.
3. Badiiy adabiyotda qanoat va kamtarlik bilan bog‘liq qanday obrazlar yaratilganini bilasiz? Misollar keltiring.
4. Navoiy asarlarining inson ma’naviyatiga ta’siri haqida o‘z mulohazalariningizi bildiring.

¹ Qayumov A. Go‘zalliklar va nodirliklar (Navoiyning ‘Badoyi’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” devonlari to‘g‘risida). – // Asarlar, 2-jild, – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2008, 192-193-betlar.

5. “Mahbub ul-qulub” insoniy xislat va fazilatlarining o‘ziga xos qomusidir”, – degan hukmni tasdiqlash yoki inkor etish uchun nima deya olasiz?

6. Adabiyot tarixidan “ma’naviyati yuksak” hamda “ma’naviyati past” qahramonlar tasvirini eslang. Ularning asosiy belgilari qanday namoyon bo‘lishini izohlab bering.

7. “Til va adabiyot ta’limi” jurnalidan Alisher Navoiy hayoti va ijodiga bag‘ishlangari maqolalarining bibliografik ko‘rsatkichini tuzing.

I. ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODININING TA'LIM BOSQICHLARIDA O'RGANILISH TARIXIDAN

Alisher Navoiy hayoti va ijodi muxlislar tomonidan o'n beshinchи asrdan buyon o'rganib kelinadi, deb aytal olamiz. Afsuski, bu fikrni adib asarlarini ta'larning turli bosqichlarida o'rgatilishi borasida aytish ancha qiyin.

Bugungi kunda hazrat Navoiy adabiy merosini yosh avlod ongiga singdirishda ulug' so'z san'atkori ijodini filologik asnoda o'rganish bilan birga o'qitish metodikasiga oid ilmiy tadqiqotlar nihoyatda asqotishi tabiiy.

Mustaqillikkacha bo'lgan davrlarda maktab darsliklarida Alisher Navoiyning hayoti va ijodini o'rganishga oid o'ziga xos tajriba to'plangan¹. Ilg'or fikrli ziyolilar Turkiston maktablarida ta'larning yangi tartibini amalga oshirish uchun kurashdilar. Natijada ta'limda yangi turdagи «usuli savtiya» maktablari yuzaga keldi. Bu maktablarda ona tili (o'zbek tili) asosiy o'quv fani sifatida o'qitildi. Ta'lrim jarayonida izohlash (sharhlash) usulidan foydalanildi. Shunga ko'ra, adabiyotda bu ta'lrim «izohli o'quv» degan nomni oldi.

1918-yilda Toshkent eski shahar maorif sho'basi qoshida «Makotib» (metodik birlashma) uyushmasi tashkil etildi va unga Zufar Nosiriy rahbarlik qildi. Bu sho'bada haftalik o'quv rejasi tuzilib, maktablarda shu reja asosida dars o'tildi. 1918-yil «Maorif» jurnalida V-VIII sinflar uchun ona tili va adabiyoti dasturi e'lon qilindi. Dasturda badiiy asarni o'qishga e'tibor berildi. Asar bilan tanishtirishdan oldin adabiyot nazariyasidan ma'lumot berish mo'ljallagan edi. Dasturda nazariy ma'lumotlarni o'tishda tegishli asarlarga suyanish tavsiya etilsa ham, asarlar aniq ko'rsatilmadi.

XX asrning 20-yillardagi maktablarda «jo'g'rofiya, tabiyot, tarix, hisob kabi ona tilidan boshqa bilimlar ham» maktablarda o'qitila boshlaganini Elbek ham tasdiqlaydi².

«Adabiy o'qish» termini 1921-yil programmasi nashr etilgan vaqtidan boshlab maktab hayotida mustahkam o'rinn egalladi. 1924-yildan 1929-yilgacha o'tgan davr ichida Elbekning «Namuna» (I-IV

¹ Bu haqda qarang: Zunnunov A. Husanxo'jayev

² Elbek. Tanlangan asarlar. – T.: Sharq, 1999, 260-bet.

qism, 1925), Fitratning «Adabiyot qoidalari», «O'zbek adabiyoti darslari» (1925) kitoblari yaratildi¹.

30-yillarda «Adabiyot dasturi» tarixiylik asosida tuzilib, unda klassik hamda so'nggi davr adabiyotining yirik namoyandalari, jumladan, Alisher Navoiy asarlaridan namunalar berildi.

«To'liqsiz o'rta va o'rta maktablar uchun programmalar» (1938), «O'rta maktab programmalari» (1940) tuzildi. Ularda Alisher Navoiyning ham ayrim asarlarining g'oyaviy mazmunini o'zlashtirish tavsiya etildi.

1934-yilda «O'rta maktablarda adabiyot o'qitish metodikasining asosiy masalalari» degan maxsus kitob (A.Sa'diy) yaratildi. Unda adabiyotni maxsus fan sifatida o'qitish, bolaga adabiy ta'lif berishda tegishli izchillik va mantiqiy qoidalalar bo'lishi ko'rsatib o'tildi.

I.Sultonovning «Adabiyot nazariyasi» (1940) darsligining yaratilishi faqat adabiyotning umumiy qoidalari, uning nazariy masalalarini umumlashtirishi bilangina emas, balki bu nazariy tushunchalarning ta'lif jarayoniga olib kirilishi uchun ham qulay zamin yaratdi.

G.Rahimova "Alisher Navoiy hayoti va ijodini sakkiz yillik o'zbek maktablarida o'rganish"² (1966) borasida ilk tajribani amalga oshirganlardan biridir. A.Hasanova ("Yuqori sinflarda Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish" (1974)³ esa "Farhod va Shirin" dostonini o'rganishdagi ayrim usullar (matn ustida ishlash, sharhli o'qish), shuningdek, adib asarları asosida o'quvchilarining og'zaki hamda yozma nutqini rivojlantirishning ayrim yo'llari borasida o'z zamoniga mos mulohazalar bildirgan.

O'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi fanining rivojida 50-yillarda faoliyat ko'rsata boshlagan ko'plab olimlarimizning xizmatlari katta bo'ldi. S.Dolimov, G.Karimov, N.Mallayev, H.Ubaydullayev, Q.Ahmedov, A.Zunnunov, S.Ismatov singari olimlar bu sohaning mustaqil bir soha sifatida kamol topishiga munosib hissa qo'shishdi. Ularning adabiyot tarixi, adabiyotshunoslikning turli sohalaridagi, metodika ilmidagi xizmatlari tufayli o'rta maktablar uchun tuzilgan

¹ Bu haqda qarang: X.Boltaboyev. Professor Fitratning nazariy qo'llanmasi. // A.Fitrat. Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham adabiyot havasllari uchun. Nushrga tayyorlovchi, so'z boshi va izohlar muallifi O' Boltaboyev. – T.: O'qituvchi, 1995, 3-19-betlar.

² Rahimova G. Alisher Navoiy hayoti va ijodini sakkiz yillik o'zbek maktablarida o'rganish. Ped. fan. nom... diss. – T.: 1966. -243 b.

³ Hasanova A. Yuqori sinflarda Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish. Ped. fan. nom... diss. – T.: 1974. – 176 b.

dastur va darsliklar ham ma'lum darajada muntazam holatga kela boshladi. Ularning buyuk mutasakkir usarlariiga ham alohida e'tibor bergenlari seziladi.

Adabiyot o'qitish metodikasiga oid dastlabki mustaqil tadqiqot – qo'llanmaning yaratilishi ham xuddi shu davrlarga to'g'ri keladi¹. «Adabiy o'qish metodikasi» deb nomlangan bu kitob mualliflari S.Dolimov, H.Ubaydullayev va Q.Ahmedov singari taniqli olimlar edi. Unda ilk marotaba Alisher Navoiyning hayoti va ijodini o'rganishga oid alohida mavzu ajratilgan. Adibning lirikasi, “Xamsa” dostonlari, xususan, “Farhod va Shirin”ni o'rganishga e'tibor berilgan².

Sho'ro davrida metodist olim va o'qituvchilar maktabda Navoiy hayoti va ijodini o'rganish metodikasiga oid muayyan tadqiqotlarni yaratdilar. Ularning katta qismi V-VII sinflarda Navoiy ijodini o'rganishga bag'ishlangan. A.Mannopovning “VII sinfda Navoiyning “Xamsa”siga obzor, “Farhod va Shirin” dostonini o'tish”³ sarlavhali maqolasida mualif o'zining ish tajribasini bayon qilgan. A.Tojiyev Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi obrazlar tizimini suhbat metodi asosida o'rganish borasida⁴ fikr yuritadi.

I. Husanxo'jayev⁵ ushbu muammoning ko'p qirralarini hal etishga harakat qilgan. U adib pedagogik qarashlarining o'ziga xosliklarini aniqlab, ulardan foydalanishga oid ko'plab fikr-mulohazalarini bildirgan, tegishli tavsiyalarini ishlab chiqqan. Ammo u kishining asosiy maqsadi masalaning metodik emas, balki umumpedagogik jihatlarini tadqiq etish bo'lgan.

Yirik metodist olim F.Badriyev yuqori sinflarda adabiyotdan sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda Alisher Navoiy hayoti va ijodidan foydalanishning o'ziga xos shakl va usullarini tavsiya etgani bilan til va adabiyot o'qituvchilari e'tiboriga tushgan edi⁶.

Ma'lumki, ta'limning turli bosqichlarida adabiy-nazariy tushunchalarni o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari bor. Bu adabiy ta'limning eng og'ir muammolaridan biridir. Olim shu sohada ham ko'plab maqolalar, alohida kitoblar chop ettirgan. Muhimi, undagi misollarning bir qismi bevosita Alisher Navoiy asarlari (“Sher bilan

¹ Dolimov S., Ubaydullayev O'. «Adabiy o'qish metodikasi», Toshkent, 1952

² O'sha kitob 289-315-betlar.

³ A.Mannopov. VII sinfda Navoiyning “Xamsa”siga obzor, “Farhod va Shirin” dostonini o'tish. // “Sovet maktabi” jurnalni. 1962-yil. 1-son, 27-31 betlar.

⁴ Adabiyot o'qituvchilarining ish tajribalaridan. – T.: “O'qituvchi”, 1967. 48-56 betlar.

⁵ Husanxo'jayev I. Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya haqidagi. – Toshkent, “O'rta va oliy maktab” nashriyoti, 1963.

⁶ Badriyev F. Yuqori sinflarda adabiyotdan sinfdan tashqari ishlarni. – Toshkent. O'qituvchi, 1965.

Durroj”, g‘azallar, ruboiylar, Navoiy aruzi, obrazlar tizimi...)ga daxldor¹. Asqar Zunnunov O‘zbekistonda ayni shu soha bo‘yicha yetishib chiqqan birinchi fan doktori edi. Olim yangi tipdagi “Adabiyot o‘qitish metodikasi»da² Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganishga oid qimmatli metodik ko‘rsatmalar bergan. Xususan, Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganishda adibning o‘z asarlari bilan birgalikda san’at asarlaridan foydalanish, adibning alohida asarları (lirik asarları, ruboylari, ayrim dostonlar: “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”)ni tahlili qilishning o‘ziga xos xususiyatlari haqidagi ma’lumotlar ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molikdir.

90-yillarning boshida adabiyot o‘qitish bo‘yicha yangi dastur ishlab chiqishga harakat qilindi va ularning bir necha avlodи yaratildi. «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» (1997) qabul qilinganidan keyin ta’lim tizimi ham, ta’lim mazmuni ham yangicha talablar asosida shakllandi.

Q.Yo‘ldoshev,³ B.To‘xliyev⁴, S.Matchonov,⁵ M.Mirqosimova⁶, Q.Husanboyeva⁷, T.Niyazmetova⁸ va boshqalarning amaliyotga tatbiq etgan tavsiyalari adabiy ta’limning samaradorligini oshirishda o‘z o‘rniga ega.

S.Ahmedov o‘zining “Adabiyot darslarida epik janrlarni o‘rganish”⁹ monografiyasida adabiyot darslarida epik janrlar va ularning badiiy-estetik xususiyatlarini o‘rganishga to‘xtalgan.

Ushbu silsilada M.O‘.Saribayevaning “Umumta’lim maktablarida Alisher Navoiy epik asarlarini zamonaviy usullarda o‘rgatish (“Xamsa” asari asosida)” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini qayd etish joiz.

Epic asarlarda muallifning kechinmasi, tuyg‘usi lirkadagi kabi ochiq va oshkora tasvирга tortilavermaydi. Bu tur asarlarda hissiyot voqealar qa‘riga berkitilgan bo‘ladi. Qahramonlarni hayotiy voqealar zamirida ko‘rsatish xususiyati epic asarlarda insoniy kechinmalarni tasvirlar jarayoniga joylash imkonini beradi va o‘quvchidan bu sezimlarni ilg‘ab olish talab qilinadi. Adabiyot o‘qituvchisi o‘z o‘quvchilarida epic asar zamiridagi badiiy ma’noni ilg‘ay olishi va

¹ Zunnunov A. 4-10-sinflarda adabiy-nazariy tushunchalarni o‘rganish. – T.: O‘qituvchi, 1974.

² Zunnunov A., Hotamov N., Esonov J., Ibrohimov A. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent, O‘qituvchi, 1992.

³ Yo‘ldoshev Q. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: “O‘qituvchi”, 1996. 152- b.

⁴ To‘xliyev B. Alisher Navoiy ijodida kasb-hunar madhi. – T.: TDPU. 2002. –58 b.

⁵ Matchonov S. Kitob o‘qishni bilasizmi? – T.: “O‘qituvchi”, 1993. 140-b.

⁶ Mirqosimova M. Badiiy tahlil usullari. – T.: RIMM, 1993. –37 b.

⁷ Husanboyeva Q. Navoiy va mustaqil fikrash. //“Boshlang‘ich ta’lim jurnali. 2001.3-son, 8-11 b.

⁸ Niyazmetova T. Adabiyot darslarida mustaqil ishlar. – T.: “O‘qituvchi”, 1984. 64-b.

⁹ Ahmedov S. Adabiyot darslarida epic janrlarni o‘rganish. – T.: “O‘qituvchi”, 1986.-92 b.

mantiqiy xulosaga kela bilish malakasini shakllantirishi muhim vazifa hisoblanadi¹.

Epik asarlarni tahlil qilishda o'quvchilar yosh xususiyatlari, ularning adabiy tayyorgarligini to'g'ri hisobga olish muhim o'rinn tutadi. Umumta'lim maktablari 5-6-sinflarda asosan epik turning kichik janrlari: ertak, hikoya, qissalar, ayrim dostonlar o'rganiladi. Yirik epik asarlarni o'rganishni yuqori sinflarda, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida amalga oshirish rejalashtirilgan. Ularning har birini o'rganishda o'ziga xos usul va shakllardan foydalanishga to'g'ri keladi.

Navoiy asarlari, umuman, mumtoz epik asarlarni tahlil qilish mushkul. Ayniqsa, arxaizmlarning, fors va arabiyl so'zlarning faolligi, o'sha davr badiiy talablari, mumtoz uslub bilan bog'liq holatlar shular jumlasidandir. Buning ustiga, yirik epik asarlarni o'rganish uchun talab etiladigan vaqt ham nihoyatda chegaralangan. Qisqa vaqt ichida o'qituvchilar qo'shimcha imkoniyatlar topishi kerak bo'ladi². Epik turga mansub asarlar matni ustidagi ish adabiy ta'limning o'zak masalalaridan biridir. U "o'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat"³ yaratadi.

Metodist olim S.Matjonning ta'kidlashicha, "Ayrim o'qituvchilar epik asarlar tahlilini jo'nlashtirib, yozuvchini o'quvchi bilan yonmaydon qo'yib qo'yadilar. Xolbuki, o'quvchilarni yozuvchining badiiy ijodiy olamiga boshlash zarur. Buning uchun asar tahliliga oid mustaqil ishlarni o'tkazishda o'quvchilar oldiga "Qahramonning bu ishi to 'g'rimi?", "Uning o'mida bo'lganda nima qilar eding?" kabi ijodiy, keng fikrleshga qaratilmagan savollar o'miga: "Shu vaziyatda qahramon o'zini boshqacha tutishi mumkinmidi?", "Yozuvchi uni nima uchun aynan shu holatda tasvirlaydi?" singari savollar qo'yilsa, yozuvchining ijodiy laboratoriysi bilan chuqurroq tanishishga imkon tug'iladi"⁴.

Navoiy ijodini o'rganish masalalari oliy o'quv yurtlari uchun qo'llanma sifatida yozilgan "Adabiyot o'qitish metodikasi" kitobida kengroq yoritilgan. Unda o'qituvchining leksiyasi 9-10-sinflarda matnni tahlil qilishning asosiy metodlaridan biri ekanligi, o'qituvchi,

¹ Ya'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asosları. – T.: "O'qituvchi", 1996. 126-127 b.

² To'xlyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: "Yangi asr avlodii". 2006. 72-b

³ Zunnunov A. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: "O'qituvchi", 1992. 16-b.

⁴ Matlonov S. Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. – T.: "O'qituvchi". 1996. 22-23 b.

albatta, doston sujetini to'liq so'zlab berishi zarurligi alohida uqtirilgan. O'qituvchi Navoiy "Xamsa"sining hamma dostonlarini to'liq so'zlab bergach, o'quvchilar doston matnining nasriy bayonini uyda o'qib kelishlari, so'ng darslikda berilgan savollar asosida suhabatga tayyorgarlik ko'rishlari ta'kidlangan¹. Ko'rinib turibdiki, bu yondashuv o'sha davr metodikasi holatidan kelib chiqqan bo'lib, metodika ilmi va amaliyotining bugungi talabları bu borada ancha yangi talabalarni olg'a surayotgani sir emas.

Metodist olima M. Mirqosimova "Til va adabiyot ta'limi" jurnalining 2003-yil 2-sonida e'lon qilgan "Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida epik asarlarni o'rganish" maqolasida epik asarning barcha badiiy-estetik xususiyatlarini asar qahramonlari ma'naviy olamini ochishdagi o'rni nuqtayi nazaridan o'rganishni tavsiya qildi². Olima R.Niyozmetova "Adabiy matnni savol-topshiriqlar yordamida o'rganish"³ maqolasida savol-topshiriqlarni berishning noan'anaviy usullarini tavsiya qildi. O'quvchilarni faoliyatga undaydigan yo'sinda tabaqalashtirib berilgan savol-topshiriqlar ularning o'zlashtirishiga ijobjiy ta'sir qilishi asoslanadi.

Q. Husanboyeva adib asarlarining mustaqil ta'limdagisi o'rmini o'rganishga oid metodik mulohazalari bilan o'rtoqlashgan⁴.

Tadqiqotchi V.Qodirov o'zining "Mumtoz adabiyot: o'qitish muammolari va yechimlar"⁵ monografiyasida mumtoz adabiyotni o'rganish borasidagi badiiy-estetik muammolarni hal qilishga yangicha yondashgan. Xususan, olim epik asarlarni sun'iy ravishda qismlarga taqsimlamay, yaxlit bir butunlik, mantiqiy uyg'unlikda o'rganish yo'llarini ko'rsatadi hamda asarlarni badiiy-ramziy zaminda tahlil qilish, ularda ko'tarilgan muammolarni zamonaga bog'lash, o'quvchini epik asarlarning qahramonlariga ergashishga odatlantirish usullariga to'xtaladi.

Oliy ta'limda Alisher Navoiy hayoti va ijodini, xususan, mutafakkir adibing pedagogik qarashlarini, ta'lirn-tarbiyaga oid o'gitnomalarini o'rganish ham o'ziga xos an'anaga ega. Ustoz N.Mallayev hamda M.Shayxzodalar an'analarini davom ettirgan holda

¹. S.Dolimov, H.Ubaydullayev, Q.Ahmedov. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: "O'qituvchi", 1967. – 448 b.

² Mirqosimova M. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida epik asarlarni o'rganish. // "Til va adabiyot ta'limi". 2003. 2-son.

³ Niyozmetova R. Adabiy matnni savol-topshiriqlar yordamida o'rganish // Kash-lunar ta'limi. 2005. 6-sep. 17-b.

⁴ Husanboyeva Q. Adabiy ta'limda mustaqil fikrlashga o'rgatish usosları. – Toshkent: «O'zimkomtsent», 2001.

⁵ Qodirov V. Mumtoz adabiyot: O'qitish muammolari va yechimlar. – T.: O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2009. -244 b.

“Navoiyga armug‘on” to‘plamlarining bir necha jiddlari chop etildi. Ularda adib asarlarini o‘rganish borasida ham ayrim mulohazalar aytib o‘tilgan.

Mustaqillik yillarda Alisher Navoiyning hayoti va ijodini ta’limning turli bosqichlarida o‘rganishga oid bir qator ilmiy-metodik ishlar chop etildi. Ularni amalga oshirishda filologiya fanlari doktorlari, professorlar H. Homidiy, A.Hojjahmedov¹, B.To‘xliyev, S.Ashirboyev, shuningdek, D.Yusupova, K.Mullaxo‘jayeva, T.Matyoqubova singari fan nomzodlari faoliy ko‘rsatishmoqda. “Aruz alifbosи” “Navoiy va yoshlar tarbiyasi”, “Navoiyni o‘rganamiz”, “Navoiy. G‘azallar”, “Navoiy g‘azallari (nasriy bayon, sharh va izohlar)”, “Tasavvuf hikmatlari”, “Xamsa” talqinlarida davr ruhi” singari kitoblar shu silsilaga mansub.

D.Yusupova mumtoz adabiyotimiz muammolarini, jumladan, Alisher Navoiyning hayoti va ijodini oliy ta’limda o‘rgatishga astoydil kirishgan olimlarimizdan biri. Uning mutafakkir adib hayoti va ijodi haqidagi monografiyasi, shuningdek, Navoiy g‘azallarining talqin va tahlillari o‘zining chuqur ilmiyligi, mantiqiy izchilligi, ishontirish quvvatining balandligi bilan ajralib turadi. U o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixining Alisher Navoiy davriga bag‘ishlangan alohida kitobini chop ettirdi². Kitob buyuk mutafakkir hayoti va ijodini oliy ta’limda yaxlit tarzda o‘rganish imkonini beradi. U o‘zigacha bo‘lgan davrdagi asosiy adabiyotlarning chuqur umumlashmalari, navoiyshunoslikdagi shu paytgacha bo‘lgan yutuqlarining keng tahlili bilan e’tiborga molik. Kitobga ko‘plab jadvalarning ilova qilingani esa uning ta’lim-tarbiya jarayonlari uchun foydalilik darajasini yanada oshirgan.

Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatovlar tomonidan yaratilgan “Navoiyshunoslik” darsligi oliy ta’lim tizimidagi eng yangi va yaxshi tadqiqot bo‘ldi. Unda hozirgi navoiyshunoslikning asosiy yutuqlari yaxlit holda e’tiborga olingan. Xususan, tahlilarda ijtimoiy yondashuvdang ko‘ra badiiy-estetik tamoyillarga ko‘proq tayanish undagi eng asosiy va jiddiy yangilik sifatida baholanishga arziydi.

Xorijiy mamlakatlarda, xususan, Turkiya, Ozarboyjon, Rossiya, Tojikistonda navoiyshunoslikka munosib hissa qo‘sib kelayotgan olimlar oz emas. A.Abduqodirov ham ushbu yo‘nalishda bir qator

¹ Yusupova D. Aruz alifbosи. – Toshkent, “Akademnashr”, 2015.

² Yusupova D. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Alisher Navoiy davri). – Toshkent, “Akademnashr”, 2013, 272 bet

tadqiqotlarini amalga oshirgan¹. “Arnir Alisher Navoiy” kitobi olim izlariishlarining yalpi bir xulosasi sifatida yuzaga kelgan. Unda berilgan adib asarlarining tahlilidan ta’limning turli bosqichlarida, xususan, olivy ta’limda foydalanishning keng imkonlari bor.

Mana shu sanoqning o’ziyoq ko’rsatib turibdiki, adib hayoti, ilmiy-adabiy merosining ilmiy jihatdan o’rganilishi borasida ancha jiddiy yutuqlar qo’nga kiritilgan. Bu tadqiqotlarning asosiy qismi manbashunoslik, matnshunoslik, adabiyotshunoslik, til tarixi va umumfilologik yo’nalishlarga ega. Ularning orasida adib asarlarini ommalashtirish va keng targ‘ib etishga yo’naltirilganlari ham salmoqli o’rin tutadi.

Oliy ta’lim ostonasiga yetib kelgan sobiq o’quvchilar Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida ilk saboqlarni olishgan. Endilikdagagi vazifa esa ularning bu boradagi bilimlarini fundamental fanlar asosida tizimli ravishda boyitishdan iborat bo’ladi. Bunda bir tomondan, Alisher Navoiy yaratgan asarlarning ilk qoramalaridan boshlab kulliyotlarigacha, ularning ilk nashrlaridan boshlab mukammal va to’la asarlar to’plamigacha bo’lgan manbalar bilan, ikkinchi tomondan, adib haqida yaratilgan tarixiy va ilmiy asarlar bilan, nihoyat, ta’lim-tarbiya jarayonida muhim o’rin tutadigan pedagogika hamda metodika fanlaridagi mavjud ishlar, xususan, so’nggi yangiliklar bilan jiddiy tanishish kerak bo’ladi.

Adabiyotshunosligmizda dastlabki ikki omil yuzasidan amalga oshirilgan ishlar salmog‘i nihoyatda katta. Uchinchi bandga oid ilmiy-metodik ishlarning salmog‘i ham oz emas. Afsuski, ular orasida Alisher Navoiyning hayoti va ijodini o’rganishga bag’ishlanganlari barmoq bilan sanarlidir. Sarlavhasida metodik muammolar tahliliga bag’ishlangandek taassurot qoldiradigan maqola va kitoblarning aksariyatida esa, nari borganda adabiyotshunos yoki tilshunos nuqtayi nazari seziladi, xolos. Sarlavhalarlarda aks etgan va’da esa ado etilmasdan qoladi, ularni varaqlash davomida ko’z tutilgan umid to’laligicha puchga chiqadi.

Aslida, navoiyshunoslik adib asarları paydo bo’lishi bilanoq boshlangan deyish mumkin. Bunga Alisher Navoiyga zamondosh bo’lgan ko’plab adiblar va olimlarning turfa asarları guvohlik berib turibdi. Hozir birgina O’zbekistonda Alisher Navoiy haqidagi ilmiy, publisistik, adabiy-badiiy asarlar bibliografiyasining o’zi bir necha

¹ Qarang: Abduqodirov A. Navoiy va vaḥdat ul-vujud ta’limoti. – Xo’jand, 1995. Tasavvuf istilohlarining qisqacha izohli lug’ati. – Xo’jand. Rahim Jalil nomidagi Davlat nashriyoti, 1997;

yirik jiddlarni tashkil etishi hech kimni hayratga solmaydi. Albatta, ular o‘z mavzu va mundarijasiga, janrlariga ko‘ra ham, ado etilishidagi ilmiy saviya va darajasiga ko‘ra ham rang-barang. Xususan, filologlarimiz, o‘zbek tilshunos va adabiyotshunoslari amalga oshirgan ishlarning salmog‘i nihoyatda katta. Ularning sayi-harakatlari va uzlusiz mehnatlari tufayli navoiyshunoslik degan alohida fanning yuzaga kelganini e’tirof etish lozim.

To‘g‘ri, oraliqda O‘zbekistonning mustabid mafkura hukmon bo‘lgan davrlardagi ilmiy ishlarda ham, badiiy asarlarda ham o‘sha zamonning muhrlari o‘z izini qoldirganini hech kim inkor qilmaydi. Muhimi, o‘sha davrlarda ham olimlarimiz, ijodkorlarimiz juda katta hajmdagi ishlarni amalga oashirishdi. Bular orasida adib yaratgan asarlarning qo‘lyozmalarini topish va tadqiq etish, ularni ilmiy iste’molga kiritish, adib asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini yartish, adib asarlarining ilmiy hamda ommabop nashrlarini amalga oshirish, adib haqidagi mavjud tarixiy asarlarni o‘rganish (A.Abdug‘afurov, S.Ayniy, Ye.E.Bertels, B.Valixo‘jayev, A.Deych, H.Yoqubov, V.Zohidov, G.Karimov, L.Klimovich, N.Komilov, N.Mallayev, Oybek, A.Sale, A.Sa’diy, I.Sultonov, Olim Sharafiddinov, S.Erkinov, A.Qayumov, S.G‘aniyeva, A.Hayitmetov, S.Hasanov, I.Haqqulov) ustuvor mavqe tutgan edi.

Ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishdagi boshqa fanlar qatorida adabiy ta’lim metodikasi ham mustaqilligimiz sharofati bilan o‘zining haqiqiy o‘zanlarini topa boshladi. Bu borada M.Mirqosimova, Q.Yo‘ldoshevlarining metodika sohasidagi¹ yangiliklaridan Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganishda ham foydalanish imkonlari kengligini ta’kidlash joiz.

“Adabiyot o‘qitish metodikasi” kitobida ham bevosita Navoiy asarlarini o‘rganishga oid ancha jiddiy kuzatish va tavsiyalar berilgan².

Shunga qaramay, Alisher Navoiy hayoti va ijodini ta’lim tizimidagi turli bo‘g‘inlarda o‘rganish va o‘rgatishning umumiylahvoli hozirgisiga qaraganda ancha yaxshilanishga muhtoj bo‘lib turibdi.

Alisher Navoiyning hayoti va ijodini darsliklarda aks ettirishning yanada kengroq va samaraliroq yo‘llarini izlash, adib asarlarini o‘rganishda pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilishning zamonaviy hamda eng samarali shakllarini topish va amaliyotga joriy etish; adib

¹ Yo‘ldoshev Q. Yangicha pedagogik tafakkur va umumta’lim maktablarida adabiyot o‘qitishning ilmiy-metodik asoslari. Ped. fan. dok... diss. – T.: 1997. – 306 b.

² Te‘liyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: “Yangi asr avlodи”. 2006. 74-b.

asarlарини о'рганишга oid o'quvchi va talabalarga, o'qituvchilar va ota-onalarga, shuningdek, keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan o'quv-metodik adabiyotlarning yangi avlodini yaratish;

adib asarlarini oliv ta'lim tizimida: ham bo'lajak til va adabiyot o'qituvchilari tayyorlanayotgan oliv ta'lim muassasalarida, ham nofilologik ta'lim yo'nalishlaridagi oliv o'quv yurtlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'рганишга oid darslik, o'quv adabiyotlari, metodik tadqiqotlar tizimini yaratish nihoyatda dolzarb bo'lib turibdi.

II. UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA ALISHER NAVOIY ASARLARINI O'QITISH MASALALARI

Ta'lim-tarbiya jarayonlarining yaxlit tizimi yosh avlodni komil insonlar sifatida tarbiyalashdan iborat. "Komil inson" tushunchasi esa asrlar davomida takomillashib, sayqallahish borayotgani ham aniq. Bizning zamonamizda ham uning asl mohiyati saqlangni holda yangi tarixiy sharoitning ehtiyoj va talablari bilan uyg'unlashib borayotgani shubhasizdir. Ana shu jarayonda badiiy adabiyotning, ayniqsa, Alisher Navoiy singari buyuk mutafakkir adiblarning qoldirgan ijodiy-adabiy merosiayricha ahamiyat kasb etadi. Zero, adib asarlari odamiylik ilmining eng sara namunalaridir.

Olam va odam haqidagi umumiy bilimlardan xabardorlik ijtimoiy-ma'naviy hayotga jiddiy tayyorgarlik ko'rish, har qanday hayotiy vaziyatlarda mustaqil, ijodiy yondashishni uddalash, muammoni anglash yoki his etish bilangina kifoyalanmay, uni yechish yo'llari ustida ham bosh qotirish va eng munosib yechimlarni to'g'ri va tez topa olish bilan bog'liq ko'nikma va malakalar egasi bo'lish, shuningdek, ushbu jarayonlarda o'zidagi milliy-ma'naviy fazilatlarni namoyon eta olish singari talablar bugunning dolzarb muammolari bo'lib turibdi. Adib asarlarining mutolaasi bu yo'ldagi munosib omildir. Ularda insonning yaxshi va munosib hayot tarziga ega bo'lishiga oid adabiy-estetik "retseptlar" jamlangan.

Alisher Navoiy asarlari mohiyatini tashkil etadigan yuksak insoniy fazilatlar targ'ibi ana shu maqomga to'la kafolat bera oladi. Ular millat farzandlarini Prezidentimiz ko'zda tutayotgan oliy maqsadlar sari yetaklashda munosib ma'naviy-estetik tayanch nuqtasini tashkil etadi. Shuning uchun ham bizning bu yo'ldagi eng asosiy vazifamiz yosh avlodni Navoiy asarlari singari munosib didaktik vositalar bilan yanada ko'proq va teranroq tanishtirishdan, bu boradagi pirovard natija buyuk mutafakkir yaratgan asarlarga nisbatan yosh avlod qalbida munosib qiziqish va ma'naviy ehtiyojni shakllantirishdan iboratdir.

Tabiiyki, bu vazifani ado etish jarayonida yosh avlod qanchalik ertaroq kitoblarga, shu jumladan, Alisher Navoiy asarlariga oshno bo'lib borsa, ularning olamni ham, odamni ham anglashlari shunchalik erta hosil bo'ladi. Adib asarlaridagi yuksak badiiyat esa ularning qalblarini ham ma'rifat nuriga to'ldirib boradi. Oqibatda go'zal va foydali qadriyatlar bir joyga jamlanadi.

Alisher Navoiy yaratgan asarlarning turlari, janri, mavzu qamrovlari chegara bilmaydi. Demak, biz ulardan ta'limning turli bosqichlarida foydalanishimiz mumkin va kerak. Faqat pedagogik hamda metodik talablar tizimiga rioya etgan holda bolalarimizning yosh xususiyatlari, adabiy tayyorgarligi va adabiy-estetik ehtiyojlari nazarda tutilsa kifoya qiladi. Har bir bola – yangi olam. Demak, ta'limtarbiya jarayoniga mos hamda munosib shakl, metod va usullarni topish va amaliyotga tatbiq etish asosiy vazifa bo'lib qoladi. Xuddi shu narsa har bir o'qituvchi va murabbiydan yuksak pedagogik mahoratni talab etadi.

Alisher Navoiy o'zbek xalqi uchungina emas, barcha turkiy xalqlar, hatto jahon adabiyotidagi fenomenal hodisalar sirasiga kiradi. Adib badiiy va ilmiy ijodni baravar olib borgan. Bir paytning o'zida ko'plab fan tarmoqlarida ulkan kashfiyotlarni amalga oshirgan. Badiiy ijod sohasida ham o'z davridagi barcha adabiy janrlarda betakror durdonalarni yaratgan. She'riy karvoniga bejiz "Xazoyin ul-ma'oniy" deb nom berilmagan. U tom ma'nosi bilan ma'nolarning bitmas-tuganmas xazinasidir.

"Xamsa" dostonlari faqat o'zbek emas, balki butun turkiy xalqlarning sha'n-u shavkatini, millatning or va nomusini oliy darajaga ko'targan o'lmas asarlardir. "Mahbub ul-qulub" – go'zal pandnoma, "Nazm ul-javohir" – ma'naviyat gavharlaridan tuzilgan she'riy shodalardir.

Ular komil inson haqidagi she'riy tuzuklardir. Farzandlarimiz o'z yoshi va qiziqishlariga ko'ra, ulardan o'zları uchun mos va munosiblarini topib, o'qib, uqib, anglab olishlari mumkin. Biz – kattalar, ayniqsa, ota-onalar, xususan, o'qituvchi va murabbiylar esa bu borada ularga yordamchi va madadkor bo'lishimiz joiz. Biz bir narsani esdan chiqarmasligimiz kerak: egallangan bilimlarning o'zi hali hech narsani anglatmaydi, balki u tegishli ko'nikma va malakalar bilan qo'shilsagina amaliy kuchga ega bo'ladi. Zero, "agar ta'limda faqat bilim shakllantirilsa, har doim ham rivojlanish kuzatilavermaydi. Malakalar shakllangan paytdagina rivojlanish sodir bo'ladi"¹.

¹ Kolechenko A. K. Psixologiya i texnologii vospitaniya. Mongografiya. – Sankt-Pteburg, izd-vo KARO, 2006.
– S. 20.

2.1. Boshlang'ich sinflarda Navoiy asarlarini o'rganish xususiyatlari

Insondagi komillik o'z-o'zidan paydo bo'ladigan fazilat emas. U uzoq muddatli mehnat va tarbiyaning natijasidir. "Tarbiya pedagogikasining obyekti o'sib kelayotgan inson sifatidagi boladir. Uni o'z avtonom individualligi doirasida shakllanib kelayotgan, ayni paytda uni tarbiya subyekti sifatida o'zini anglangan iroda va munosabatni namoyon eta oladigan shaxsiyat deyish mumkin"¹. Sog'lom tana, tegishli iste'dod va qobiliyat, shakllangan qiziqish va ijtimoiyma'naviy ehtiyoj munosib ijtimoiy-pedagogik sharoit o'sib kelayotgan avlod uchun muhim omillar hisoblanadi. Bu borada bolaning o'zidan tashqari, ota-onalarning kitobxonlik (umumiylar tarbiyalanganlik) darajasi ham jiddiy rol o'ynaydi. Bularning barchasi esa alohida shaxsning mavjud pedagogik-psixologik holati bilan chambarchas bog'liqidir. Zero, "Natijaning sifati qobiliyatlargagina emas, balki motivatsiya kuchining samaradorligiga ham bog'liq. Bu tamoyilni shunday ifodalash mumkin: shaxsiyat faqat uning nimani istashi, nimaga intilayotgani bilangina emas, balki uning nima qila olishi bilan ham belgilanadi"².

Gap Navoiy asarlarini o'qib-o'rganish ustida boradigan bo'lsa, ko'pchilik adib asarlari tilining og'irligidan, adib asarlaridagi arab va forsiy so'zlarning ko'pligidan, tegishli lug'at kitoblarining kamligidan yozg'iradi. Bularning barchasi bor gaplar. Ammo ularning barchasi ham to'g'ri emas. Adibning asarlari orasida lug'at va qo'shimcha ma'lumotlarsiz ham juda oson va yengil tushuniladigan namunalar oz emas. Faqat ular saralanishi, kitobxonlar e'tiboriga yetkazilishi kerak, xolos.

Muammoning yana bir asosiy jihatni qabul qiluvchilar – boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'ziga xos ruhiy-jismoniy tayyorgarligi bilan bog'liq. Ularning badiiy adabiyotni o'qish, tushunish va his etish darajalari pedagog, psixolog hamda metodist olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ularning hamjihatligi shundaki, boshlang'ich sinflar uchun:

- matn nihoyatda sodda, tushunarli bo'lishi;

¹ Shurkina N.E. Prikladnaya pedagogika vospitaniya. – Chankt-Peterburg, «Peter», 2005. s.80.

² Juravlev D. Motivatsiya i problemi v obuchenii. – // Narodnoye obrazovaniye. 2002, № 9 (1322). – S.126 (maqola 123-130-betlarda)

- ularda imkoni boricha qiyin o'qiladigan, qiyin talaffuz etiladigan so'zlarining bo'lmasligi;
- matn hajmining ixcham bo'lishi;
- ularning badiiy jihatdan ixcham, lo'nda va tushunarli bo'lishi tilab etiladi.

Biz namuna tariqasida faqat "Mahbub ul-qulub" dagi ayrim purnchalarni keltirishni ma'qul topdik:

1. Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur.
2. Oz degan - oz yengilur, oz yegan - oz yiqlilur.
3. Adab kichik yoshlig'larni ulug'lar duosig'a sazovor etar.
4. Oz demak hikmatqa bois va oz yemak sihhatqa bois.
5. Og'izg'a kelganni demak nodon ishi va ollig'a kelganni yemak hayvon ishi.
6. Aytur so'zni ayt, aytmas so'zdin qayt.
7. Tiling bila ko'nglungni bir tut.
8. Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz!
9. Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q.
10. Ko'zni o'z aybingdin olma va o'zgalar aybig'a ko'z solma.
11. Chin so'zni yolg'ong'a chulg'ama, chin ayta olur tilni yolg'ong'a bulg'ama.
12. Oqil chindin o'zga demas, ammo barcha chinni ham demak oqil ishi emas.
13. Haq yo'lida kim senga bir harf o'qutmish ranj ila,
Aylamat bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.
14. Er kishiga zeb-u ziynat - hikmat-u donishdurur.
15. Ko'p demak birla bo'limg'il nodon,
Ko'p yemak birla bo'limg'il hayvon.

Bir ozgina adaptatsiya bilan tavsiya etilishi mumkin bo'lgan namunalar:

1. Sabr bila ko'p bog'lig' ish ochilur, ishda oshuqqon ko'p toyilur, ko'p toyilg'on ko'p yiqlilur.
2. Ishda oshuqmoq yosh o'g'lon ishidur, sabr bila ish qilguvchi tajribalig' ulug' yoshlig' kishi ishidur.
3. Dushman g'ururidin g'am yema va maddoh xushomadin chin dema.
4. Har kimki, so'zi yolg'on, yolg'oni zohir bo'lg'och uyolg'on.
5. Isrof saxo(vat) emas.
6. Chin so'z - mo'tabar, yaxshi so'z - muxtasar.

7. Yolg‘onchi kishi emas, yolg‘on aytmoq eran (mard)lar ishi emas.

8. Qiymati oz – hurmati oz.

9. Ho‘b yirtuq to‘n bila ham ho‘b, gul yamog‘liq chaponi bila mahbub.

10. Nodon pandida g‘alat (xato) muqarrardur.

Boshlang‘ich sinflarda so‘z va gapning ma’nosini bilishga qiziqish tabiiy ravishda mavjud. Alisher Navoiy hikmatlarini o‘rganishda ham bu imkoniyatdan foydalanish joiz. Buning uchun ularga birinchi sinfdan boshlab adib asarlaridan namunalar, ko‘proq hikmatli so‘zlar tarzida berilgani maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Buning asosiy sababi quyidagilardan iborat:

1. Ular folklordagi kichik janrlarni, xususan, topishmoq va maqollarni yoqtirishadi. Navoiy hikmatlarining maqollar ohangiga uyg‘unligi bu jihatdan juda qo‘l keladi.

2. Adib hikmatlarining bir qismida o‘zlashma so‘zlarning nisbatan kam qo‘llanishi kuzatiladi. Ayni mana shu holat matn mazmunining tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi.

3. Hikmatlarning asosiy qismi baytdagi misrlarning nisbiy mustaqilligiga asoslanadi. Ularda ancha murakkab tushuncha va mulohazalarning ham qismlarga oson bo‘linishi muhokama jarayonini qulaylashtiradi.

Ularning o‘rganishning amaliy jihatlari quyidagilardan iborat:

Matn o‘qilganida har bir so‘zning aniq, to‘g‘ri va tegishli mantiqiy urg‘u qo‘yilishiga e’tibor berish. Bu gapning asosiy mazmunini to‘g‘ri ilg‘ash imkonini beradi.

Birinchi sinf avvalida so‘zlarining bo‘g‘inlab o‘qilishi matn mazmunini o‘zlashtirishda qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Zero, bo‘g‘inlab o‘qishda nisbatan ko‘proq vaqt ketadi. Jarayonni yengillashtirish uchun asosan yengil va qisqa hajmli matnlarni tanlash, individual, juftlik, kichik guruhsalar va butun guruh bilan ishslash shakllaridan foydalanish mumkin. Buning afzal tomoni shundaki, ayni matnning o‘qilishida takrorlash amalgalashadi. Bir necha marta takrorlangan matn esa o‘quvchilarning ongidan mustahkam o‘rin oladi. Ularning matnni ongli ravishda yod olishlari uchun asos bo‘ladi.

Xuddi shunday tanlovni adibning boshqa janrlardagi asarlari, xususan, fard, tuyuq, ruboiy va qit‘alari ustida ham olib borish mumkin.

G'azal va boshqa lirik janrlardagi ayrim ma'viza baytlarni tanlash bu borada ancha katta imkoniyatlar eshigini ochadi.

Nihoyat, "Xamsa" dostonlari, shuningdek, "Lison ut-tayr" dagi hikmatli so'zlar, ayrim hikoyatlar bu jihatdan katta ma'rifiy-tarbiyaviy imkoniyatga egaligini ta'kidlash joiz. Bu o'rinda "Hayrat ul-abror" dan ayrim namunalarni keltirish bilan kifoyalanamiz:

Donayi dur so'zini afsona bil,
So'zni jahon bahrida durdona bil.

Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga imon erur.

To'g'ri tarozug'a bo'lur ikki bosh,
Bir sori gavhar, yana bir sori tosh.

Bo'rini dog'i galadin dur qil,
Suv beribon bog'ni ma'mur qil,

Tarki adabdin biri kulgu durur,
Kulgu adab tarkiga belgu durur.

***

Boshni fido ayla, ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a.

Ikki jahoningg'a tilarsen fazo,
Hosil et ushbu ikisidin rizo.

Tun-kunungga aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.

So'zlaridin chekma qalam tashqari,
Xatlaridin qo'yma qadam tashqari.

***

Kimki ulug'roq anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq anga shafqat kerak.

***

Yana bukim, yaxshi-yomon dema so‘z,
El yomon-u yaxshisig‘a solma ko‘z.

***

Rostdur ul kim, nazari to‘g‘ridur,
Kim iligi egridur, ul o‘g‘ridur.

***

Necha zarurat aro qolg‘on chog‘i,
Chin demas ersang, dema yolg‘on dog‘i.

***

Ilmni kim vositayi joh etar,
O‘zini-yu xalqni gumroh etar.

***

Kimki falak sori otar toshini,
Tosh ila ozurda qilur boshini.

***

Mevag‘a mag‘z o‘lsa bo‘lur po‘st ham,
Kimsaga ham dushman o‘lur, do‘st ham.

Yaxshi-yomondin bari ermas jahon,
Lek yomon zohir-u yaxshi nihon.

Alisher Navoiy asarlarini boshlang‘ich sinflarda o‘rgatishni kulaylashtiradigan yo‘llardan yana biri adibning shu yoshdag‘i bolalar uchun mos va munosib bo‘ladigan hikoyatlarini nasriy bayonda berishdir. “Hayrat ul-abror”dagi “Shoh G‘oziy”, “Hotami Toyi”, “Sher bilan Durroj”, “Lison ut-tayr”dagi “Uquvsiz bog‘bon” haqidagi hikoyatlar bunga misol bo‘la oladi.

Ularni o‘rganish asnosida:

1. Biz qanday hikoya bilan tanishdik?
2. Sizga uning nimasi yoqdi?
3. Sizga qaysi qahramon ko‘proq yoqdi?
4. Hikoyadan nimani o‘rgandik?
5. Hikoyaning qaysi joylarini o‘qib berishni istaysiz?

6. Adib haqida yana nimalarni bilasiz? kabi savollarga javob olish o'quvchilarning hikoya mazmunini o'zlashtirishi uchun ham, ularning ittoldi o'qish va asar mazmunini qayta hikoyalashga oid kompetensiyalarini ham rivojlantirish omili bo'ladi.

Boshlang'ich sinflarda Navoiy ijodi, xususan, hikmatlarini o'r ganishda turli usullardan foydalanish mumkin. Masalan, ularga quyidagicha topshiriq berish mumkin:

1-variant

Hikmatli so'zni davom ettiring.

2-varinat.

Hikmatli so'zlarni ma'nosiga ko'ra guruhlashtiring.

Sinf 4 guruhga ajratiladi. Ularning barchasiga bir xil miqdordagi hikmatli so'zlar beriladi. Vazifa: ularni ma'nosiga ko'ra savatchalarga ajratish kerak Buni kim oldin va to'g'ri yakunlaydi?

3-variant. Hikmatli so'zga mos maqolni belgilang.

4-variant: Ixcham tarzdagi hikoya o'qiladi va uning mazmuniga munosib bo'lgan hitkmatli so'z topiladi.

Esda saqlang: *Boshlang'ich sinflar (I - IV)da ham o'quvchining adabiy matn bilan muloqoti amalga oshadi. Ammo bu muloqot elementar usullardagina amalga oshadi. Mana shu elementar usullar ham bola – o'quvchining kitobxonlikka oid ko'nikma va malakalarini sayqallab, o'stirib boradi, undagi badiiy so'zga nisbatan emotsional hislarning shakllanishi va rivoji uchun xizmat qiladi, adabiy so'zning o'z ongi va tasavvurida faollashtirishiga yordam beradi. Adabiy asar mazmunini yaxlitligicha qamrash imkonini paydo qila boshlaydi. Undagi ayrim shakliy jihatlarni kuzatish va baholash ko'nikmasini hosil qiladi.*

2.2. Yuqori sinflarda Navoiy asarlarini o‘rganish xususiyatlari

Umumiyl o‘rta ta’limning yuqori sinflarining barchasida Alisher Navoiyning hayoti va turli janrlardagi asarlarining o‘rganilishi ko‘zda tutilgan. Xususan, V sinfda Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoni tarkibidagi “Sher bilan Durroj” hikoyati o‘rganiladi. Amalda bu hikoyat-masalni o‘rganish uchun 3 soat ajratiladi. Soatlarni shunday taqsimlash mumkin:

1. Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida qisqacha ma’lumot.
2. Hikoyat matni ustida ishslash.
3. Masalning badiiy xususiyatlari bilan tanishish.

Boshlang‘ich sinflarda Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida umumiyl ma’lumotlar berilgan. Shunga qaramay, ular o‘quvchilarining buyuk mutafakkir haqidagi ilk tasavvurlarini shakllantirish uchun o‘ziga xos asos bo‘lgan. Darsni boshlashdan oldin boshlang‘ich sinflarda o‘rganilgan mavzu va materiallar mazmunini esga olish o‘rinli bo‘ladi.

Dasturda mavzuni o‘rganishning asosiy nuqtalar shunday belgilab berilgan:

«Sher bilan Durroj» inson ma’naviyati haqida bahs yurituvchi majoziy asar sifatida. Undagi Sher va Durroj obrazlarining tavsifi. Sher va Durroj misolida asarda farzandlarga bo‘lgan mehr-muhabbat, o‘zaro sadoqat, yolg‘onchilik singari xususiyatlarning tasvirlanishi. Ularga munosabatlarining ifodalanishi. Ushbu masalning ma’rifiy, tarbiyaviy, badiiy-estetik ahamiyati”.

Demak, uch soat davomida mana shu mavzu va muammolar muhokama etilishi kerak.

Birinchi soatda Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida suhbat qilinadi. Suhbat maromini quyidagi savollar tashkil etishi mumkin:

1. Alisher Navoiy kim bo‘lgan?
2. Uning hayoti haqida nimalarni bilamiz?
3. Rasmlardan Alisher Navoiyni ajrata olamizmi?
4. Alisher Navoiy haykalini qayerlarda ko‘rgansiz?
5. U yozgan qaysi asarlarni bilasiz?
6. Kim Alisher Navoiy asarlaridan parchalarni yoddan ayta oladi?

O‘quvchilar savollarga javob berish asosida bir-birlarini to‘ldirishlari mumkin. O‘qituvchining o‘zi ularni umumlashtiradi. Yangi mavzu bayonida Alisher Navoiyning shaxsiyatiga oid ayrim

faktlarni esga olish o'rini bo'ladi. Adib yozgan asarlar, ularning ilmiy, tarixiy, adabiy sohalarga oidligi ta'kidlanadi. So'ng "Xamsa" tarkibiga kiruvchi "Hayrat ul-abror" haqida ixcham ma'lumot beriladi. Unda imon, islam, to'g'rilik, rostgo'ylik, yolg'onchilik, ilm va boshqa mavzudagi fikr-mulohazalar hamda o'sha mulohazalarning badiiy ilovalari – hikoyatlar berilgani aytib o'tiladi. Dars jarayonida ayrim videofilm va audio matriallardan, rasm va albomlardan foydalanish bolalarning Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqidagi tasavvur va bilimlarining mustahkam o'zlashtirilishiga imkon beradi.

Uyga vazifa sifatida darslikdagi biografik materialni o'qish, shuningdek, "Sher bilan Durroj" matnini o'qib kelish topshiriladi.

Ikkinci mashg'ulot matn ustida ishslashga bag'ishlanadi. O'quvchilar matn bila uyda tanishib kelishgan. Dastlab, ulardan barcha so'zlarning tushunarli bo'lgan-bo'lmaganini aniqlash, qiyin so'zlar ustida ishslash maqsadga muvofiq bo'ladi. Shundan keyingina matn mazmunini tahlil qilish yengillashadi. Bundagi harakatlar algoritmini shunday belgilash mumkin:

1. Matn mavzusini aniqlash, ya'ni uning nima haqda yozilganini belgilash. Bu jarayon butun sinf bilan amalga oshiriladi. O'quvchilarning erkin va mustaqil yondashuvlariga sharoit yaratib berish ularning o'z nuqtayi nazarlarini ochiq ifodalash imkonini beradi. O'quvchilar ko'pincha rostgo'ylik, bolajonlik, hamjihatlik, do'stlik, yolg'onchilik, mardlik, qo'r quoqlik, do'stlikka xiyonat singari mavzularni sanashadi. Bu so'zлarni sinf taxtasiga yozib borish, keyin ularni muhokama qilish mumkin. Bunda har bir fikr egasi uni asoslashga harakat qilsa, mohiyatga yetish yo'li ham tezroq ko'zga tashilanadi. Bu holat o'quvilarning og'zaki nutqlarini erkin ifodalashga o'rgatishi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

2. So'ng asarning g'oyasini aniqlab olish bosqichi boshlanadi. Buning uchun o'quvchilar e'tibori shu maqsadni amalga oshirishga yordam beradigan savollarga (*Ushbu hikoya nima uchun yozilgan? Alisher Navoiy bu bilan nima demoqchi edi? Hikoyadan kelib chiqadigan asosiy xulosa nima?*) qaratiladi.

3. Asardagi ishirokchilar – asosiy qahramonlar tavsifi. O'quvchilar ko'pincha asardagi ikki qahramon: Sher bilan Durroj haqida gapirishadi. Bunda faqat ularning tashqi qiyofasi emas, balki asl tabiatи haqida ham fikr yuritilishiga erishish darsdagи asosiy maqsad va vazifalar qatorida turishi o'rini bo'ladi. Buning uchun har bir

qahramonning hikoyadagi o‘rni, bajarayotgan vazifalari e’tiborda bo‘lishi joiz. O‘quvchilar e’tibori ularning o‘zaro munosabatlari rivojiga (*Voqeа qanday boshlangan edi? O‘zaro do ‘stlik va hamjihatlik g‘oyasi kimdan chiqdi? Sherda qo‘rqaqlik alomati bormi? Do ‘stlar va ‘dalarining ustidan chiqishdimi?*) qaratiladi.

4. Hikoyada yana bir qahramon bor. Ko‘pincha u tahlillardan chetda qolib ketadi. Vaholanki, usiz hikoya mantig‘ining butunligini ilg‘ash juda qiyindir. Bu hikoyani aytib berayotgan hikoyachi obrazidir. Uning o‘ziga xosligi, boshqa qahramonlarga, voqeanning borishiga munosabati, hikoyadan chiqariladigan xulosadagi o‘rni va ahamiyati matn asosida aniqlanadi.

Dastlab hikoyaning boshlanishiga e’tibor qaratiladi:

Bor edi bir beshada bir tund sher,

Vahshat aro ko‘k asadidek daler.

Baytdagi hozir eskirgan va iste’moldan chiqib ketgan so‘zlar (*Besha* – o‘rmon; *Tund* – asov, sarkash; *Vahshat* – vahshiylilik, qo‘rqinch; *Ko‘k asadi* – osmondagи Asad (Sher) burjining nomi. “Asad” arabcha so‘z bo‘lib, sher degan ma’noni bildiradi; *Daler* – shijoatli, jasur) ma’nosini izohlangach ularning ma’nosini anglash oson bo‘ladi. Hatto uning nasriy bayonini birgalikda tuzish ham mumkin:

Bir o‘rmonda juda kuchli va qo‘rqmas sher bor edi.

Salobati ko‘kdagi Sher yulduzidek baland va kuchli edi.

Shundan keyin hikoyachining kimligini aniqlash qiyin kechmaydi. Bolalar uni *vogelarni tashqaridan kuzatib turgan kishi*, so‘zlovchi, *Navoiy* deb talqin qilishlari mumkin. Ana shu jarayonda hikoyadagi so‘zlovchi – roviy haqida ixcham ma’lumot berib o‘tish o‘quvchilarning bir adabiy-nazariy tushunchaning mohiyatini amaliy misol yordamida tushunib olishlari uchun qo‘shimcha imkon bo‘ladi.

Demak, roviy muzeydagi eksponatlar bilan muzeyga tashrif buyurganlarni tanishitirib borayotgan ekskursovod kabi hikoya qahramonlari bilan kitobxonni – o‘quvchini tanishtirib borar ekan. Mana keyingi manzara:

Chun bo‘lur erdi bolalab zavqnok,

Mo‘r bolasin qilur erdi halok.

Tishlabon ul moyayi payvandini,

Og‘zida asrar edi farzandini.

Mazkur misralar tahlilida ayrim so‘zlarning ma’nosini (*Mo‘r – chumoli, qumursqa; Moyayi payvand – jigargo ‘sha*) aniqlashdan

tishqari har ikki baytdagi ikkinchi misralar mazmunini sharlash va izohlashga zaruriyat seziladi. Sher yashaydigan tabiiy muhit – o’tmonning, o’rmondagi qum va tuproqlarda yashaydigan mayda husharotlar: chumoli va ko’plab qurt-qumursqalarning mavjudligi sherning yangi tug‘ilgan bolasiga katta xavf-xatar solishi, shuning uchun ham sherning o’z bolasi – jigargo‘shasini og‘zida tishlab yurib, joyini tez-tez almashtirib turishga majbur bo‘lishini bolalarning o’zlarini ko‘z oldiga keltirishlari lozim. Shunda voqealar rivojidagi mantiq ham unglanadi.

Ikkinci qahramonning tanishtirilishi ham tabiiy va samimiy ohanglarda davom etadi:

Bor edi duroje o’shul beshada,
Sheri jayon vahmidin andeshada.

Demak, voqealar bir joyning o’zida sodir bo‘lyapti. (*Biz buni qanday aniqladik?* tarzidagi savol bilan bolalarga murojaat qilish va shu savolga javob olish ham muhim. Ular “o’shul” olmoshi bu fikrga asos berishini ayta oladi).

Matnda hozirgi adabiy tilimizda qo’llanishiga qaramasdan boshqacha bir ma’no anglatadigan so‘z ham bor. Yo‘l-yo‘lakay unga c’tibor qaratish o‘quvchilarining ham lug‘at boyligini oshirishda, ham Alisher Navoiyning so‘zlarni qo’llashdagi badiiy mahoratini aniqroq tasavvur etishlarida muhim detal bo‘la oladi. Bu “andesha” so‘zi bo‘lib, hozirgi adabiy tilimizda “andisha” shaklida qo’llanadi. Bolalar uning ko‘proq “or”, “nomus”, “hayo” ma’nosiga duch kelishgan. So‘zning “o’y”, “xayol”, “fikr-mulohaza” ma’nolariga esa kam duch kelgan bo‘lishi mumkin. Mazkur izoh o‘quvchilarining lug‘at boyligidagi yana bir so‘zni faollashtirishga imkon beradi. Tabiiyki, *durrojning* hozirgi adabiy tilimizda “qirg‘ovul”, “tustovuq” deb ayttilishi ham eslatib o’tiladi.

Voqealar rivojidagi mantiqiy zanjirlardan yana biri quyidagi baytlarda mujassamlashgan:

Sherki tishlab bolasin dam-badam,
Beshada har yon qo‘yar erdi qadam.

Yetgach aning boshi uza nogahon.

Fir eta uchsa edi ul notavon,

Bolalar tustovuqni tabiiy holda ko‘rmagan bo‘lishlari mumkin. Uni tabiat qo‘ynida yoxud hayvonot bog‘larida ko‘rganlar bo‘lsa, ish

osonlashadi. Kamida boshqa qushlarning, shuningdek, xonaki tovuq, o'rdak va g'ozlarning uchishdagi qanot qoqishlari tufayli hosil bo'ladigan tovush shiddatini tasavvur qilishlari kerak. Shunda sherning vahimaga tushishi natijasida bolasini juda qattiq tishlab qo'yishini his etishlari qulaylashadi.

Endi savol tug'iladi: *shu holatda kimni ayblastash kerak? Biz tustovuqni aybdor deya olamizmi?* Bu savollarga javob berish jarayonida bolalar har ikki tomonning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqishi, eng muhimmi esa, har bir hodisa va holatga munosib so'zlarni topishi va o'z nutqida ulardan nechog'li o'rinli qo'llashi muhimdir.

Keyingi baytda "*notavon*" so'zi o'mida qo'llanishi mumkin bo'lgan so'zlar (*bechora, boyoqish*)ni izlash va topish mashg'uloti ham o'quvchilardagi she'riy matn mazmunini puxta o'zlashtirish, so'zlearning sinonimlarini topish va ulardan foydalanishga oid ko'nikma va malakalarining barqaror bo'lib borishiga ko'maklashadi.

Matn mazmunini to'la va ongli tarzda o'zlashtirish uchun ayrim savol va topshiriqlardan ham foydalanish mumkin:

1. Sherning ona sifatidagi holati mujassamlashgan baytlarni toping. Berilgan lug'atlardan foydalanib, ularni izohlang. (Bularning barchasi sher bilan durroj o'rtaqidagi yaqinlikning tasodifiy emasligini, bu yaqinlik uchun tabiiy va mantiqiy ehtiyoj paydo bo'lganini ko'rsatadi).

2. Quyidagi baytni o'qing. Unda qanday axborot mavjudligini tushuntiring.

Ko'ngli bu ishdin bo'lub ozorliq,
Boshladi durroj bila yorliq.

3. Matnda sher nutqi berilgan. O'sha parchalarni toping. Ularni ifodali o'qing. Shetning qanday maqsadi bo'lganini tushuntiring. Nutqingizda quyidagi lug'atdan foydalanishga harakat qiling: (Ayrim so'zlar lug'ati: *Qasd-u kin – qasd va gina-kudrat; Emin – emin, omon, xotirjam; Aysh-u tarab – xursandchilik, shodlik; Lahn – ohang, kuy, tovush, un; Nag'ma – kuy, tarona; Gazand – zarar, ziyon; hamdast – qo'l dosh, ko'makchi, sherik; Xasm – dushman, yov, raqib; Aduv – dushman; Dom – tuzoq*)

4. Sher bilan durrojning osuda, tinch va xotirjam hayotlari haqidagi baytlarni toping. Ularni o'qing va izohlab bering.

5. Durrojning tuzoqqa tushish holati qanday ifodalangan?

6. Durrojning chindan ham yordam so‘rab qilgan faryodi nima uchun javobsiz qoldi? Hikoyada shu holat aks etgan misralarni toping. Uni o‘qib mazmunini o‘z so‘zlarining bilan tushuntirib bering.

Uchinchi mashg‘ulot hikoyaning badiiy xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlanadi.

Bunda voqealarning boshlanishi va tugashidagi, voqealarning iivojlanishidagi o‘ziga xosliklarga, qahramonlar tavsifida adib qo‘llagan shakl va usullarga e’tibor qaratish matn mazmunini o‘zlashtirish uchun ham, o‘quvchilarning adabiy-nazariy bilimlarini oshirishda ham muhim o‘rin tutadi. Bular qatorida tasvirdagi o‘ziga xosliklar, xususan, tasvir vositalarin aniqlash mashqlari matnning ma’rifiy hamda badiiy-estektik jihatlarini to‘g‘ri tasavvur etish uchun munosib omil bo‘la oladi. Quyida ularning ayrim namunalarini ko‘rsatib o‘tamiz:

Saj’: Durrojning yolg‘onni chin o‘rnig‘a ayturidin hodisa domig‘a *tushgonida*, chin so‘zin sher yolg‘on sog‘inib, faryodig‘a *yetmagoni* va ani balo domidin xalos *etmagoni*.

Epitetlar: tund sher, sheri jayon,

Tashbeh: sher vahshat aro ko‘k asadidek daler;

Boshig‘a parvoz ila gardishnamoy,
O‘ylaki sulton boshi uzra humoy.

Istiora: *moyayi payvandi, jigari porasi, lutf qo‘li*

Tazod:

Andoq aro erda ayon bo‘ldi *mehr*,
Kim *hasad* eltur edi andin sipehr;

Ko‘p eshitib erdi bu *yolg‘onini*,
O‘yla gumon etti *chin afg‘onini*

So‘zlar takrori:

Doim anga bu *g‘am aro g‘am edi*,
G‘am neki, motam uza motam edi.

Intoq:

Dediki, mendin sanga yo‘q qasd-u kin,
Emin o‘lu bil meni dog‘i emin;

Qichqiribon dom aro ul mubtalo,
Necha dedi: «Tot! Meni tuttilo!»

Ta'did:

Vahmni qo'y, hamdam-u hamrozim o'l,
Aysh-u tarab vaqt vaqti navosozim o'l.

Yakunlovchi savollar:

1. Matndagi "kizb" so'zining ma'nosini bildingizmi? Unga qaysi so'z sinonim sifatida qo'llangan?
  2. Matnda birdaniga sodir bo'lgan voqeа haqida gap boradi. O'sha misralarni topping. Shu mazmunni ifodalash uchun qanday so'zlar qo'llanganini aniqlang.
  3. Ikki qo'shnining tinch va osuda, xotirjam va hamjihat bo'lib yashashlari uchun chorlov sifatida yangraydigan misralar mavjud. Ulami topping va ifodali o'qing.
  4. Hikoyada muallif – kuzatuvchi (yoki roviy) tilidan bayon etilgan baytlarni topping. Ularda qanday mazmun ifodalanganini tushuntirishga harakat qiling.
  5. Sherning nima uchun do'stini yolg'on gapirmaslikka chorlaganini bilasizmi? Matn asosida uni izohlang.
  6. Durrojning o'z odatini davom ettirgani haqidagi baytni topping. Nima uchun "durroji mast" ifodasi qo'llangan?
  7. "Sher bilan durroj" multfilmini ko'rghanmisiz? U haqdagi o'z mulohazalariningizni bildiring.
  8. Hikoya sizda qanday taassurot qoldirdi?
  9. Uning qanday tarbiyaviy ahamiyati bor deb o'ylaysiz
  10. Quyida noto'g'ri reja berilgan. Uni tuzatishga harakat qiling:
    - 1) Do'stona maslahat;
    - 2) Sherning taklifi;
    - 3) Kutilmagan ofat;
    - 4) Sher va durroj do'stligining boshlanishi;
    - 5) Sher tashvishga tushib qoldi;
    - 6) Yolg'onning oqibati.
- Endi boshqa bir rejaga e'tiborni qaratamiz:
- Kirish. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" asari haqida ma'lumot.
- II. Asosiy qism:
- a) Sher – yaxshi do'st obrazi;
  - b) Durrojga taklif;
  - v) Sherning do'stlik va va'daga sadoqati;

- g) Durroj – yolg“onchi va o‘yin qaroqlar timsoli;
- d) Durrojning halokati. Yolg‘onchilik oqibati.

III. Xulosa: “Sher bilan Durroj” hikoyatining badiiy va tarbiyaviy uhammiyiati.

7) O‘zingiz tuzgan reja asosida uyda “Sher bilan Durroj” haqida insho yozing.

“Alisher Navoiyning “Sher bilan durroj” hikoyati tahlili” mavzusida dars ishlama (5-sinf)

Dars mavzusi: “Sher bilan durroj” hikoyati

Darsning maqsadi:

Ta’limiy: “Sher bilan durroj” hikoyati matni bilan tanishtirish, hikoya matni ustida ishlash.

Tarbiyaviy: O‘quvchilarga to‘g‘rilik yaxshi fazilat ekanligini, rost so‘zlashga odatlanish lozimligini uqtirish, yolg‘onchilik esa yomon odatligini, u nafaqat o‘zgalarga, balki insonning o‘ziga ham ko‘p kulafatlar olib kelishini tushuntirish

Rivojlantiruvchi: Hikoyat matnini tahlil qilish orqali o‘quvchilar so‘z boyligini orttirish, nutqini o‘stirish, dunyoqarashini kengaytirish.

Dars turi: Aralash

Dars usuli: “Aqliy hujum”, “T jadvali”, “To‘g‘risini top”, “Suratlar so‘zlaganda” usuli, kichik guruhlarda ishlash.

Darsning jihozi:darslik, kompyuter, mavzuga oid rasmlar, tarqatma materiallar, A 4 formatli qog‘ozlar, markerlar

Darsning borishi:

I. Tashkiliy qism:

a) salomlashish

b) davomatni aniqlash;

d) ma’naviyat daqiqasi:

Xiradmand chin so‘zdan o‘zgasin demas,

Valekin barcha chin degulik emas.

Doskaga ushbu hikmatli so‘z yoziladi. O‘quvchilar hamda o‘qituvchi hamkorligida o‘qib tahlil qilinadi.

II. Uy vazifasini so‘rash:

Uyga vazifa sifatida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga oid ma’lumotlar yig‘ib kelish hamda “Hayrat ul-abror” dostonidan o‘nichi maqolotni o‘qish vazifa qilib topshirilgan edi. Vazifani tekshirish uchun 2 ta shartdan foydalanamiz.

1-shart. “To‘g‘risini top” usulidan foydalaniladi. Buning uchun o‘quvchilar 3 guruhga bo‘linadi. Har bir guruhga Alisher Navoiy hayoti va ijodiga doir to‘g‘ri va noto‘g‘ri ma’lumotlar aralsash tarzda taqdim etiladi.

To‘g‘ri ma’lumotlar:

1. Alisher navoiy 1441-yilning 9-fevralida Hirot shahrida tug‘ilgan.
2. Shoir forscha she’rlariga “Foni” taxallusini qo‘llagan.
3. Navoiy 7 ta devon tuzgan.
4. Alisher Navoiy muhrdor vazifasida ishlagan.
5. Buyuk shoir 1501-yilning 3-yanvarida Hirotda vafot etdi.

Noto‘g‘ri ma’lumotlar:

1. Navoiyning otasi mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy edi.
2. Navoiy 1487-1488-yillarda Samarqandda hokimlik qiladi.
3. Navoiyning eng mashhur asarlardan biri “Panj ganj” asarıdır.
4. Alisher Navoiy Lutfiyning “Mantiq ut-tayr” asarini yod olgan.
5. Alisher Navoiy faqat o‘zbek tilida she’r yozgan.

O‘quvchilar ushbu ma’lumotlarni “T jadvali” ga joylashtirishi lozim. Tez va to‘g‘ri bajargan guruh g‘olib sanaladi.

To‘g‘ri		Noto‘g‘ri

2-shart. “Hayrat ul-abror” dostonidagi 10 maqolot yuzasidan o‘tkaziladi. Bunda har bir guruhga rasmlar taqdim qilinadi. O‘quvchilar rasmga qarab to‘g‘rilik va egrilikka ta’rif beradilar.

Birinchi guruhga: nay va tanbur, sarv va sunbul

Ikkinchi guruhga: nayza va arqon, chizg‘ich

Uchinchi guruhga: Sham va parvona, yo‘l

Shu tarzda o‘tilgan mavzu mustahkamlanadi.

III. Yangi mavzu bayoni:

“Sher bilan durroj” hikoyatini o‘quvchilar uyda o‘qib kelishgai uchun “Aqliy hujum” usuli orqali quyidagi savollar beriladi?

1. Hikoyat nima haqida?
2. Hikoyatning assosiy qahramonlarini sanang.
3. Voqeа qanday boshlangan edi?
4. O‘zaro do‘stlik va hamjihatlik g‘oyasi kimdan chiqdi?
5. Sherda qo‘rqaqlig alomati bormi?
6. Do‘stlar va ‘dalarining ustidan chiqishdimi?

Shundan so‘ng hikoyat matni ustida ishlashga o‘tiladi. Hikoyatni o‘quvchilar navbatdan baytma-bayt o‘qishadi. Tushunarsiz so‘zlar va ularning ma’nosini lug‘atdaftarga yozib boriladi. O‘qituvchi yordamida o‘quvchilar baytlarning nasriy bayonini tuzib boradilar.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash:

Matn mazmunini to‘la va ongli tarzda o‘zlashtirish uchun ayrim savol va topshirqlardan beriladi:

1. Sherning ona sifatidagi holati mujassamlashgan baytlarni toping. Berilgan lug‘atlardan foydalanib, ularni izohlang.
2. Quyidagi baytni o‘qing. Unda qanday axborot mavjudligini tushuntiring.

Ko‘ngli bu ishdin bo‘lub ozorliq,
Boshladi durroj bila yorliq.

3. Matnda sher nutqi berilgan. O‘sha parchalarni toping. Ularni ifodali o‘qing. Sherning qanday maqsadi bo‘lganini tushuntiring. Nutqingizda quyidagi lug‘atdan foydalanishga harakat qiling: (Ayrim so‘zlar lug‘ati: Qasd-u kin – qasd va gina-kudrat; Emin – emin, omon, xotirjam; Aysh-u tarab – xursandchilik, shodlik; Lahn – ohang, kuy, tovush, un; Nag‘ma – kuy, tatona; Gazand – zarar, ziyon; hamdast – qo‘ldosh, ko‘makchi, sherik; Xasm – dushman, yov, raqib; Aduv – dushman; Dom – tuzoq)

4. Sher bilan Durrojning osuda, tinch va xotirjam hayotlari haqidagi baytlarni toping. Ularni o‘qing va izohlab bering.

5. Durrojning tuzoqqa tushish holati qanday ifodalangan?
6. Durrojning chindan ham yordam so‘rab qilgan faryodi nima uchun javobsiz qoldi? Hikoyada shu holat aks etgan misralarni toping. Uni o‘qib mazmunini o‘z so‘zlarining bilan tushuntirib bering.

Dars so‘ngida faol o‘quvchilar baholanadi.

V. Uyga vazifa: “Sher bilan durroj” mavzusida insho yozib kelish.

VI sinfda Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asaridan olingan hikmatli so‘zlarni o‘rganilishi nazarda tutilgan. Mavzuni o‘zlashtirish uchun uch soat ajratilgan.

O‘quvchilar umumiy tarzda didaktik adabiyot, hikmatli so‘zlar haqida ayrim tasavvurlarga ega. Xalq maqollari, ertak va afsonalari, dostonlarida shunday o‘gitlarning sara namunalari jamlanganini ular yaxshi bilishadi. Qolaversa, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘ot it-turk” asarida ham pand-o‘git ruhi mujassamlashgan maqol va she’riy namunalar oz emas. Ayniqsa, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” hamda Ahmad Yughnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarlari turkiy o‘gitnomalarni go‘zal badiiy namunalari sifatida ardoqlidir.

“Mahbub ul-qulub” Alisher Navoiy asarlari orasida ma’rifiy jihatdan alohida mavqega ega bo‘lgan asaridir. U adibning o‘z ko‘rgan-kechirgan hayotiy tajribalarining natijasi sifatida yaratilgan. Asar muqaddimasida yozilgan:

Gahe topdim falakdin notavonliq,
Gohe ko‘rdim zamondin komronliq,
Base issig‘,sovug‘ ko‘rdum zamonda,
Base achchig‘, chuchuk tottim jahonda.-

kabi misralar bejiz emas. Alisher Navoiy yana shunday yozadi: “har ko‘y (*ko‘cha, mahalla*) va ko‘chada yugurubmen va olam ahlidin har nav’ elga (*turli toifadagi kishilarga*) o‘zumni yetkurubmen va yaxshi-yamonning af’olin¹ bilibmen va yamon-u yaxshi xislatlarin tajriba qilibmen”. Adib bu tajribalarning yo‘qolib ketmay, undan boshqalarning ham naf olib, o‘zları uchun tegishli xulosa chiqarishlarini istaydi. U bular tufayli yoshlarni shu xildagi yaxshi va yomon holat va xususiyatlardan “ogoh qilmoq”ni ko‘ngliga tugadi. Adib bu maqsadni shunday ifodalaydi: “munosib el xizmatig‘a shitob qilg‘aylar va nomunosib el suhbatidin ijtinob² vojib bilgaylar” va yomonlar oldida aldanib qolmagaylar.

O‘quvchilarga asar haqidagi umumiy mulohazalar yetkaziladi – “Mahbub ul-qulub” uch qismidan iborat:

Avvalgi qism: har xil toifa odamlar fe’l-atvori va ahvoli kayfiyati.

Ikkinci qism: yaxshi fe’llar va yomon xislatlar xosiyati.

Uchinchi qism: xilma-xil foydalar va hikmatli so‘zlar.

¹ Af ol – fe’llar, harakatlar; odat, axloq; qiliqlar.

² Ijtinob – tortinish, uzoqlashish; saqlanish.

Birinchi qism odil podsholar tavsifi bilan boshlanadi. "Mahbub ul-qulub" Alisher Navoiyning o'z tabiati, insonparvarligi, olam va odamlarga bo'lgan o'ziga xos munosabatlarining yangicha tarzda ifodalab beruvchi asardir. Kitobda zamon va zamondoshlar haqidagi tanqidiy fikrlar ham oz emas. Ammo adib avval yaxshi, ijobili, kishining ko'nglini ko'taradigan fakt va materiallarga joy ajratadi. Odil podsholardan keyin "Islompanoh beklar zikrida" so'z borishi ham bejiz emas. Ana shundan keyingina u "nomunosib noiblar zikri"ga o'tadi.

Bu ro'yxatni zolim va johil podshohlar, vazirlar, noqobil boshqliqlar, "bahodirliq lofin urg'onlar va b. davom ettradi. Mazkur bo'limda mudarrislarga, shoirlarga, ijodkorlarga alohida boblar bag'ishlangan.

Ikkinci qismda tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavozu, adab va boshqalar haqida qiziqarli mulohazalar beriladi.

O'quvchilarga bu umumiy ma'lumotlarni berish jarayonida ayrim hikmatli so'zlarni misol keltirish o'rini bo'ladi: *Qanoat chashmayedurkim, suvi olmoq bila qurumas. Adab kichik yoshlig'larni ulug'lar duosig'a sazovor etar. Kichiklar mehrin ulug'lar ko'nglig'a solur va ul muhabbat ko'ngulda muabbad qolur.*

Uchinchi qism xilma-xil mavzulardagi o'gitlar va hikmatli so'zlardan tashkil topgan. Oltinchi sinfda, asosan, mana shu qismga kiradigan hikmatli so'zlarni o'rganish ko'zda tutiladi. Jumladan, "Saxovat va himmat bobida" degan qism ham hayotiy hikmatlarga boy. Shunga qaramasdan bobni to'lig'icha oltinchi sinfda o'rganish shart emas. Zero, ularning bir qismi ular uchun og'irlik qiladi. Bu hikmatlarning katta yoshdagilarga, hatto, maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan kishilar uchun mo'ljallangani bilan izohlanadi. Ayniqsa, islom nazariyasi va amaliyoti, xususan, tasavvuf olami bilan aloqador tushunchalar shu siraga kiradi. Shunga ko'ra, matnning tegishli qismlarini adaptatsiya qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shunda matn soddalashadi. O'quvchi uchun foydalanish qulaylashadi.

Alisher Navoiy o'z uslubiga sodiq qolgan hola muayyan narsa, hodisa, voqeа va tushunchalar tavsifi va tasvirida bir necha usullarni qo'llaydi. Ularni ixcham holda shunday ko'rsatish umkin:

1. Hodisaning mohiyati izohlash yo'li bilan ochiladi. Muallif bir fikr (hodisa)ning mohiyatini hukm, xulosa tarzida ifodalaydi: "*Saxovat insoniyat bog'ining borvar shajaridur, balki ul shajarning mufid samaridur*". Bunda bir emas, balki ikki hodisa yonma-yon keltiriladi.

Asosiy e'tibor tabiatdagi hodisalarga qaratiladi. Hozirga holatda u bog', bog'dagi daraxt, daraxt shoxi va uning mevalari misolida ko'rsatilgan.

2. Keyingi bosqichda misol bevosita kishilik jamiyati tomon buriladi. Oldin tabiatdan olingen misol bo'lgani uchun u keyingi qismga qiyos manbasi bo'ladi, natijada mualif olg'a surayotgan g'oyani tushunish yengillashadi. Buning ustiga misolning bevosita ko'z oldiga keltirilishi mumkin bo'lgan voqealar bilan aloqalantirish tasavvur olamiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi: "Odamiyliq kishvari (o'lkasi, mamlakati)ning bahri mavjvari (mavjli dengizi), balki ul mavj bahrining samin (qimmatbaho) gavhari.

3. Navbatdagi usul hodisalarni o'xshatishga tayanadi. O'xshatish har qanday hodisani aniqroq tasavvur etishga yordam beradigan eng muhim va ommabop vositalardan biridir. Shunga ko'ra, adib uni bir silsila shakliga kiritadi.

"Saxovatsiz kishi – yog 'insiz abri bahor (bahor buluti) va royihasiz mushki totor (hidi yo 'q toza mushk). Mevasiz yig 'och (daraxt) hamon-u o 'tun hamon va yog 'insiz bulut hamon-u tutun hamon. Saxosiz kishi birla gavharsiz sadafning bir hukmi bor..."

Saxovat odamig 'a badandur va himmat anga ruh.

Himmatsiz kishi er sonida emas, ruhsiz badanni kishi tirik demas...

4. Hodisalarning tashqi tomondan o'xshashligi ularning mohiyati haqida to'g'ri tasavvur bera olmaydi. Shunga ko'ra, har bir hodisaning asl mohiyatiga jiddiy e'tibor berish joiz.

Isrof saxo emas va itlof (talofat)ni ma 'no ahli saxo demas.

Haq molin kuydurganni devona derlar va yorug ' kunda sham'i kofuriy yoqqonni aqldin begona derlar.

Mubohot (maqtanish) uchun bermak xudhamoliq (o'zini ko'rsatish) va aning bila o 'zin saxiy demak behayoliq.

Ulki el ko 'rmaguncha bermas – laimdur, saxiy emas.

Tilab berganni ham sahodin yiroq bil; ibram bila bergandin bermaganni yaxshiroq bil.

Birta o 'tmakni ikki bo 'lub, yarmin bir ochg 'a berganni saxiy de; o 'zi yemay barin muhtojga berganni axiy de.

Hilm, Navoiy talqinida, kamtarlik, kichik ko'ngilllik, kamsuqumlik, yumshoq va muloyimlik bo'lib, inson tabiatidagi ulug' fazilatlardan biridir (Xalqimiz orasida hozirgacha shunday kishilarga nisbatan "halim odam" ifodasining qo'llanishini esga olish joiz).

Navoiy boshqa bir asarida bunga juda yaxshi misol keltiradi: mashhur shayx Mavlono Muhammad Tabodgoniy chiroyli va yoqimli ohanglarni, shirali ovozli hofizlarni yaxshi ko‘rar edi. Ular orasida bir bola ham bor erdi. U xushovoz bo‘lishiga qaramay kichik yoshli va sho‘x bo‘lgan. Ko‘pchilik oldida ham sakrab, o‘sha azizning bo‘yniga minib, ayog‘inidepsar edi. Shayx mayinlik bilan aytar edilar: charchagan bo‘lsangiz, tusha qoling. Boshqalar uni malomat qilib, ta’qiqlamoqchi bo‘lishsa u: tegmanglar, u hozir menga himmat qilib turibdi. Agar mana shu tarzda meni bozorga olib bor desa, eltmoqdin o‘zga nima choram bor erdi?”, – der edi. Bu hikoya hilm mazmunini anlash uchun yaqindan yordam beradi.

Adibning safar qilishning foydalari haqidagi mulohazalari ham o‘ziga xos. “Mahbub ul-qulub”da bu bob ham dunyoviy ham tasavvufiy yo‘sinda zikr etilgan. Oltinchi sinf o‘quvchilari uchun ularning birinchi qismi kifoya qiladi.

Adib bir yerda muqim turish va muntazam harakatda bo‘lishni o‘zaro qiyoslaydi. Safarning inson xarakterini shakllantirib, tarbiyalashiga urg‘u beradi. Safarning mashaqqat va qiyinchiliklari ham alohida ko‘rsatib o‘tiladi: *Arzi sokin qayda va sipehri davvor qayda va turobi mutamakkin qayda va kavkabi sayyor qayda?!*

Ul biri sukundin xoksorlar poyandozi bo‘ldi va bu biri taharrukdin surafrozlar sarafrozi.

Ranj va mashaqqat moyayi tavozu’ va adabdur va safar ranj va mashaqqatg‘a sababdur.

Safar ko‘rayi gudoz va so‘zdur va ul gudoz va so‘z ernen vujudi oltunig‘a iyoranduzdur.

Safar mahjurlarini matlubig‘a yetkurguvchi va mahrumlarni murod uyig‘a kivurguvchi va xomlarni pishirguvchi va taomlarni singurguvchi. Olam g‘aroyibidin bahra yetkurguvchi...

Buzurgvorlar mazoroti fayzig‘a musharraf va mukarram bo‘lmoq safardin va fayzosor eranlar xizmatig‘a muazziz va muhtaram bo‘lmoq safardin. Solikning atvoriga andom berguvchi safar, ko‘ngulning har sari havo qilurig‘a orom berguvchi safar.

Har kishvarning oroyishini va har manzilning osoyishini safar uhlidin so‘r va musofirdin ko‘r. Safar qilmag‘on orom faroqatin qayda bilsun va g‘urbat chekmagan vatanda kom rafohiyatin ne nav’ ma‘lum qilsun. Daryoki sokindur, suyidin yutsa bo‘lurmu va ro‘dkim mutaharrikdur, zuloli tarkin tutsa bo‘lurmu?..

Tayyorgarlik darajasiga qarab, ayrim sinflarda quyidagi bandni ham o'qib, tahlil qilish mumkin bo'ladi:

Bu sayr agarchi zohir sayridin hikoyatdur, ammo haqiqat yo'li sayr-u sulukidin kinoyatdur. Ul maxsus emas sukun va harakatg'a musfid emas batiy sur'atg'a va ani debdurlarki, anjumanda xilvat va vatanda sayr va harakat.

Alisher Navoiy hikmatlarning ma'naviy-axloqiy, ta'limiy, tarbiyaviy va badiiy ahamiyati nihoyatda katta. Ular o'qish va tahlil qilish jarayonida yoritilishi kerak. O'quvchilar she'riy va nasriy asarlarni deyarli ajrata olishlariga qaramasdan hozircha saj' haqidagi bilimlarni maxsus olmaganlarini esda tutish lozim. Shunga ko'ra, she'riyatdagi qofiya va nasrdagi saj haqida ixcham ma'lumot berish joizdir.

Asardan olingan misollarni avval o'z holida, so'ng ularni she'riy misralarga o'xshagan tarzda yonma-yon ko'rsatib berish bolalarning tushunishlari uchun qulay yo'l ochadi. Masalan:

I.

1. Odamiyning yaxshirog'i uldurkim, porso-vu pok bo'lg'ay va Haq so'zin ayturda bevahm-u bok bo'lg'ay.
2. Odamiyning yaxshirog'i uldurkim, porso-vu pok bo'lg'ay va Haq so'zin ayturda bevahm-u bok bo'lg'ay.

Bu yerda gaplarning tuzilishiga e'tibor qaratish o'rinali bo'ladi. Nashrlarda gapning birinchi qismi "Odamiyning yaxshirog'i uldurkim, porso va pok bo'lg'ay" tarzida berilgan. Bunda gapdagagi teng bog'lovchi ("va")ning bir necha marta qo'llangani ajabalalarli bo'lib tuyuladi. Aslida esa uyushiq bo'laklarni bog'lashda "vov" harfi oldingi so'z bilan birgalikda qo'shib o'qiladi va "u" yoki "vu" tarzida talaffuz etiladi. Shunda sun'iy ravishda paydo bo'lib qolgan ortiqcha takrorlar yo'qoladi. Zero, gapning ikkinchi qismidagi "vov" to'g'ri o'qilgan va to'g'ri yozilgan ("bevahm-u bok").

II.

1. O'zi pok-u ko'zi pokni inson desa bo'lur. Tili arig'-u ko'ngli arig'ni musulmon desa bo'lur.
2. O'zi pok-u ko'zi pokni inson desa bo'lur, tili arig' va ko'ngli arig'ni musulmon desa bo'lur.

III.

1. Musulmon uldurki, musulmonlar aning til va ilgidin emin bo‘lg‘aylar va ko‘zi ko‘nglidin mutmain.

2. Musulmon uldurki, musulmonlar aning til va ilgidin emin bo‘lg‘aylar va ko‘z-u ko‘nglidin mutmain.

Ushbu misollar mazmuniga ko‘ra ham, shakliga ko‘ra ham birbiridan farq qiladi. Tahlilda o‘quvchilar e’tibori ana shu jihatlarga qaratilishi kerak.

Bunda she’riyatdagi qofiya va radifga o‘xshagan hollarning namoyon bo‘lishi, ikkita alohida-alohida gaplarning bog‘lovchi yordamida bog‘lanishi, bog‘lovchilarsiz bog‘lanishi hamda o‘zaro faqat bittadan so‘z shaklida uyushib kelishi ko‘rsatilsa, o‘quvchilar mazmun ifodasidagi rang-baranglikni ham his eta boshlashadi.

Dasturda hikmatlar haqida tushuncha hosil qilish ham ko‘zda tutilgan. Bu qanday amalga oshiriladi? Bu haqida tinglash, aytib berish yoki yozib ko‘rsatish mumkin:

Har bir xalqning maqollari bor. Maqol muayyan xalqning tarixi, taqdiri, hayot tarzi, olam va odamga qarashlaridagi eng ixcham va oqilona hikmlardir. Ularda ko‘p asrlik tajribalar, o‘git va nasihatlar, kuzatish va qaydlar ixcham, lo‘nda va ta’sirchan tarzda aks etadi. Ularning kim aytgani aniq ham emas, muhim ham emas. Muhibim shundaki, ularda aks etgan hayotiy haqiqatlar mazmun va mohiyatiga ko‘ra ham, ifoda tarziga ko‘ra ham hammaga bir xilda ma‘qul bo‘laveradi.

Albatta, ularning ham kimdir qaysi bir zamonda, tegishli bir vaziyatda aytgan bo‘lishi mumkin. Keyinchalik esa uning “muallifi” unutilgan. Shunga qaramay, ular shu xalq, shu xalq timsolida esa butun insoniyat tafakkuri va tajribasining abadiy xazinalari mulkiga aylanib qolgan.

Hikmatli so‘zlar ham maqollarga ko‘p jihatdan o‘xshaydi. Asosiy farqi ularning aniq bir muallif tomonidan aytilgani va saqlanib kelishida. Biz Aflatun, Forobiy, Rudakiy, Firdavsiy, Yusuf Xos Hojib hikmatlarini bilamz, ularni ardoqlaymiz.

Bularning orasida Alisher Navoiy hikmatlari alohida o‘rin tutadi. Ularning mavzu doirasasi nihoyatda keng va rang-barang. Tuzilishiga ko‘ra ham ham xilma-xil. Ammo ularni birlashtirib tuardigan bitta xususiyati bor: bu ularning Navoiy dahosi bilan yaratilganidir.

Maqollar xalq og‘zaki ijodiga, hikmatli so‘zlar esa yozma adabiyotga daxldor bo‘ladi.

“Mahbub ul-qulub” da ko‘plab hikmatlar jamlangan. Ular bilan tanishib, olam va odamga bog‘liq bo‘lgan hayotiy kuzatish va xulosalarning xilma-xilligiga ishonch hosil qilish mumkin. Hikmatlar mazmuni va mavzu qamrovini tasavvur etishlari uchun o‘quvchilarga turli savol va topshiriqlar beriladi. Masalan:

1. Hikmatlar inson hayotidagi qanday voqealarga bag‘ishlangan?
2. Ularning mavzusini qanday nomlash mumkin?
3. Saxovat haqida Navoiy nima deydi?
4. Safar haqida-chi?

Hikmatlarning hajmiga e’tibor qaratish ham o‘quvchilarning bu haqdagi tasavvurlarini kengaytirish va yorqinlashtirish omili bo‘la oladi. Buning uchun eng ixcham hikmatlardan boshlab, ularning murakkabroq shakllarini ketma-ketlikda keltirib tahlil etish mumkin.

Bilmaganni so ‘rab o ‘rgangan – olim,

Orlanib so ‘ramagan – o ‘ziga zolim.

Adab kichik yoshlig ‘larni ulug ‘lar duosig ‘a sazovor etar.

Qanoat chashmayedurkim, suvi olmoq bila qurumas.

Dardlig‘ ko ‘ngul – shu ‘lalig‘ charoq, yoshlig‘ ko ‘z – suvluq bulog‘.

Bebok – hamdamliqqa yaramas, nopok – mahramlikka yaramas.

Yaxshi bo ‘l yo yamon, ikkisi bo ‘lurmen degan hamon yamon hamon. Yamon bila yaxshi orasida ko ‘p farqdur ikki kemaning uchin tutqon g ‘arqdur.

Yakuniy mashg‘ulotda Navoiy hikmatlarining mazmuni, mohiyati, ifoda shakli, ularning hayotiy-tarbiyaviy ahamiyati haqida suhbatlshish mumkin.

***

VII sinfda Alisher Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostonidan «Mehr va Suhayl» hikoyasining sujet va kompozitsion xususiyatlari o’rganiladi. Dasturda buning uchun to’rt soat ajratilgan.

“Mehr va Suhayl” hikoyasi shunday boshlanadi:

Bor ekandur Adanda⁶ javrfane,

Javr qilmoq fanida safshikane.

Baytdagi tayanch so‘zlar (*Adan, javrfane, javr qilmoq, safshikan*) uning mazmuni, fikr yo‘nalishi, muallifning mazkur qahramonga bo‘lgan munosabati haqida ayrim ishorlarni berib turibdi. Ayni shu holatga o‘quvchilar e’tiborini tortish, tahlilining keyingi rivoji uchun munosib kirish bo‘ladi. Bunda qofiyaga surilgan so‘zlar ham e’tiborda bo‘lishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. “Javrfane” hamda “safshikane” so‘zlarining shu vazifada kelayotgani muallif fikrining ta’kidlanishi uchun xizmat qilmoqda. Qolaversa, bu so‘zlarining tahlili keyinchalik Jobir obrazinig tavisifida ham faol ishtirok etishi mumkin bo‘ladi.

Matn uchun tuzilgan savol va topshiriqlarda bir qator maqsad va vazifalar ko‘zda tutilgan. Bulami matn mazmunini ongli ravishda tushunib olish, asosiy voqealar va ularning mantig‘iga e’tibor qaratish, har bir qahamonning o‘ziga xos jihatlarini ilg‘ashga yordam, ruhiy holatlar, kayfiyatlar tasviri orqali qahramon ma’naviyatining o‘ziga xos qirralarini ko‘rsatish singari jihatarni qayd etish mumkin. Ushbu jarayon o‘quvchilarning matn ichiga kirishlari sari keng yo‘l ochib beradi.

Albatta, savol va topshiriqlar tizimini har bir o‘qituvchi sinfning umumiy adabiy tayyorgarligi, saviyasi, adabiy tajribalaridan kelib chiqib darslikda berilgan savollarni nisbatan soddalashtirishi yoki murakkablashirishi ham mumkin. Nazarimizda, quyidagi savollar o‘quvchilarning qiziqishlarini yanada oshirishga, ularning mustaqil va ijodiy fikrining o‘sishiga ijobjiy ta’sir o‘tkazadi:

1. Siz hikoya va uning qahramonlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

2. Hikoya darslikda bir necha qismlarga bo‘lib berilgan. Ularning har birini yana qanday qismlarga bo‘lish mumkin deb o‘laya~~siz~~? Ularning har biriga sarlavha toping va buni izohlab bering.

3. Siz uchun qaysi qismlar qiziqarli tuyildi, nima uchun?

4. Mehr va Subayldan boshqa yana qaysi qahramon sizga ma’qul bo‘ldi?

5. O‘zingizga ma’qul kelgan bir parchani ifodali o‘qing.
6. Mehr his etgan tuyg‘ular tasviriga e’ibor bering. Uni nimalar tashvishga solgan edi?

Bularning yonida asardan olingan alohida misralarning mazmunini teranroq anglash uchun turli tarqatmalardan foydalanish mumkin. Ularda asar matniga oid savol va topshiriqlar, keltirilgan misra va baytlarning nasriy bayonini tuzish, ularning mazmunini izohlab berish va boshqalar bo‘lishi mumkin. Shulardan biri sifatida alohida qahramon haqidagi sinkveyn tuzishni tavsiya etish mumkin.

Masalan, Mehr haqida sinkveyn tuzish.

Sinkveyn – muayyan muammo, tushuncha yoki hodisaning mohiyatini ixcham shaklda ifodalashning o‘ziga xos shakllaridan biri. Uning o‘ziga xosligi aniq hajm – chegaraga ega bo‘lishi bilan izohlanadi. U ko‘proq besh qatorli qofiyasiz she’r sifatida tasavvur qilinadi. Har bir qatorning muayyan talablari mavjud. Uni XX asr boshlarida amerikalik pedagog ayol Adelaidu Krepsi kashf etgan. Buning uchun unga xayku va tanka she’riy shakllari turtki bergen. Bu she’riy shakllar yapon poeziyasiga xos bo‘lib, ularning birinchisi uch, keyingisi 5 misradan tashkil topgan. Ixcham shakllarda katta ma’nonining aks etishi olima uchun turtki bergen.

Sinkveyn – muayyan hodisa haqidagi tushunchalarning umumlashgan ixcham ifodasıdır. Ta’limda u o‘quvchilarining topqirligi, ijodkorligini kuchaytirish maqsadida qo‘llanadi. Ayni paytda o‘quvchilarining tegishli bilimini nazorat qilish va mustahkamlashda qo‘l keladi. Uning afzalligi shundaki, o‘quvchi ma’lumotlarni faqat bilish va ayta olishidan tashqari, o‘ylash, qiyoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga intiladi, shunga majburiyat his etadi. U o‘z mulohazalarini umumlashtirish jarayonida hodisaning mohiyatiga kirib boradi, uning umumiyy jihatları bilan birga boshqalarida uchramaydigan qirralarini ham topa boradi, ayrim xususiyatlarning farqli hamda o‘xshash jihatlarını qayd etadi.

O‘z mulohazalarini boshqalarga yetkzish istagi va ehtiyoji esa uning og‘zaki hamda yozma nutqlarining rivoji uchun munosib omil bo‘ladi. Ushbu jarayonda fikrni aniq, qisqa, lo‘nda tarzda ifodalash ko‘nikmasi barqarorlashib boradi. Ushbu usulni mavzuni takrorlash va umumlashtirish jarayonida qo‘llash ko‘proq samara beradi.

Metodik izoh: Sinkveyn ijodiy topshiriqlarning o‘ziga xos ixcham tizimi. U besh banddan iborat bo‘ladi. Bandlar soddadan

murakkabga tomon takomillashib, rivojlanib borishi bilan e'tiborli bo'ladi. Bunda:

1-qatorda tayanch so'z aks etadi.

2-qatorda shu so'zning aniqlovchisi, unga oid sifatlar keltiriladi. Bunday so'zlar miqdorining ko'p bo'lishi shart emas, odatda, 2-3ta sifat turkumiga oid so'zlar kifoya qiladi.

3-qatorda ularning ma'no va mazmunni ochishga yordam beradigan 2-3 ta fe'l yozib qo'yiladi. Ta'kidlash joizki, ular mavzuga daxldor bo'lishi shart.

4-qatorda muammoga munosabat bildiriladi.

5-qatorda xulosa qilinadi.

Mana shu andazada biz shunday sinkveyn tuzishimiz mumkin:

1-qatorda: malika.

2-qatorda: go'zal, dono, tadbirkor.

3-qatorda: *sayrga chiqdi, asir bo'ldi, o'yladi, yo'l topdi*.

4-qatorda: o'zini ham, yaqinlarini ham tutqunlikdan qutqarilishiga sabab bo'ldi.

5-qatorda: aql va tadbirkorlik, sevgi va sadoqat insonni saodatga eltadi.

Andoza asosida Suhayl, Jobir, Navdar va boshqalar uchun ham sinkveyn tuzish mumkin bo'ladi.

Ushbu jarayonda Alisher Navoiy foydalangan so'zlarini iste'molga kiritish bu so'zlarning o'quvchilarining ham so'z mulkiga nylanishiga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

7-sinf darsligida matnga doir bir qator lug'atlar berilgan. Ular o'quvchiar uchun matn mazmunini tushunishda qulaylik keltiradi. Ikki yuzdan ortiqroq lug'at izohi, albatta, yuqoridaqgi vazifalarning bajarilishi uchun munosib asos bo'ladi.

"Axz" so'ziga "olmoq", "egallamoq" tarzda to'g'ri izoh berilgan. Ammo matndagi ushbu so'z Jobirning zo'ravonligini, noqonuniy xattihurakatlariga ishora vazifasini ado etishi lozim bo'lgani uchun so'zning "qo'lga kiritmoq" ma'nosi ham esga olish joizdir. Mazkur so'z ishtirok etgan misraning "Maqsadi harom, ya'ni o'zgalar molini talash bo'lib" tarzidagi tabdilga ham izoh zarur bo'lib turibdi. Zero, o'quvchining nazarida "o'zgalarning moli – harom" degan chalakash tusavvur paydo bo'lib qolmasligi kerak. Buning uchun "Harom molni qo'lga kiritish maqsadi bo'lib" shaklidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. "Ahli ubur"ga "keluvchilar", "sayyoohlар" deb izoh

berish ham ma'noni to'la ocholmay qolgan. "Ubur" -- kechish, kechib o'tish degan ma'noni bildiradi. Demak, "ahli ubur" umuman sayyohlar emas, balki daryo bo'ylab yuruvchi (kezuvchi)lardir.

Shuningdek, "sarfaroz" so'ziga berilgan izohni ham kengaytirish, to'ldirish zarurati bor. Darslikda bu so'zning o'z ma'nosini berilgan, vaholanki, u ko'chma ma'noda qo'llanmoqda. Shunga ko'ra, uning "ulug'", "baxtiyor", "hurmat va e'zozga munosib" tarzidagi ma'nosini ham eslatish joiz bo'ladi. Aslida, u so'z matnda "naxli sarfaroz" shaklida so'z birikmasi sifatida kelgan. Bu holatda u "tik va to'g'ri o'sgan baland o'simlik" ma'nosini bildiradi. Zero, u Mehrning qaddiqomatini tasvirlab berish uchun yo'naltirilgan.

Matndagi ayrim so'zlar izohlanmay qolgan: o'qituvchi buni nazarga olib, mashg'ulot davomida lug'at bilan ishslashda ularni izohlab o'tsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Asar vazni ustida ishslash ham o'quvchilarning Alisher Navoiy asarlarining nafosatini yaqindan, chuqurroq his etishga yordam beradi. Mazkur doston *xafifi musaddasi maxbuni mahzuf* vaznida yozilgan. Buni aniq misollar orqali tahlil qilish o'rini bo'ladi.

No ga hon es ti no mu vo fi q el,

Vo qi fo'l gun cha ke ma lar da gi el.

Uning paradigmasi shunday:

- V --- V - V - V V -

foilotun mafoilun failun

O'quvchilarga tushuntirishda mazkur misolni ekranda ko'rsatish ham mumkin. Buning uchun uni tegishli hijolarga ajratib, har bir ruknung chegaralarini ko'rsatib berish maqsadga muvofiq bo'ladi:

no	ga	hon	es	di	no	mu	vo	fi	q	yel
Vo	qi	fo'l	gun	cha	ke	ma	lar	da	gi	el
-	V	-	-	V	-	V	-	V	V	-
fo	i	lo	tun	ma	fo	i	lun	fa	i	lun

Asar matnini puxta o'zlashtirish, uning badiiy-estetik jihatlarini chuqurroq idrok etish uchun turli sxema va jadvallarni (masalan, bir yoki bir necha qahramon uchun) tavsiya etish mumkin:

Portret tasviri	Maqollar	Obrazli iboralar	Kinoya, piching	nutqi uchun xarakterli bo'lgan so'zlar

Bunda matnning turli o'rinalaridagi muayyan ma'rifiy ahamiyati ko'proq bo'lgan baytlarni tanlash lozim bo'ladi. Albatta, ayrim misra va baytlar taqte'sini tuzishda muayyan qiyinchilikarga duch kelish mumkin. Rang-barang mazmun va hijolar tizimidagi baytlarga ko'proq murojaat etish esa bu qiyinchiliklarni yengishda munosib omil bo'ladi. D. Yusupova uning quyidagi ko'rinishlarini qayd etgan¹:

Nº	Ritmik variatsiyalar	Ruknlari va taqte'si
1	Xafifi musaddasi solimi maxbuni mahzuf	Foilotun mafoilun failun - V --- V - V - V V -
2	Xafifi musaddasi solimi maxbuni maqsur	Foilotun mafoilun failun - V --- V - V - V V ~
3	Xafifi musaddasi solimi maxbuni maqtu'	Foilotun mafoilun failun - V --- V - V - --
4	Xafifi musaddasi solimi maxbuni maqtu'i musabbag'	Foilotun mafoilun failun - V --- V - V - --
5	Xafifi musaddasi maxbuni mahzuf	Failotun mafoilun failun - V --- V - V - V V -
6	Xafifi musaddasi maxbuni maqsur	Failotun mafoilun failun - V --- V - V - V V ~
7	Xafifi musaddasi maxbuni maqtu'	Failotun mafoilun failun - V --- V - V - V V -
8	Xafifi musaddasi maxbuni musabbag'	Failotun mafoilun failun - V --- V - V - V V ~

Mavzuni o'rganishda turli didaktik o'yinlardan foydalanish imkonlari ko'p. Masalan: "Kimga qanday xislat mos" o'yini.

I-variant.

Darslik materiallari asosida asar qahramonlariga berilgan tavsiflar nijratib olinadi. Ularning har biri alohida-alohida kartochkalarga

¹ Yusupova D. Alisher Navoiy "Xamisa" sida mazmun va ritroning badiiy uyg'unligi. – T.: "MUMTOZ SO'Z". 2011, 75-het. (144 bet)

yoziladi. Bunda har bir qahramon haqida kamida ikki-uchtadan bayt bo‘lishi shart.

Sinfdag'i barcha o‘quvchilar kichik guruhchalarga (4-6 nafardan) ajratiladi. Har bir guruhga topshiriqlar to‘plami beriladi.

Bunda ikki xil variant bo‘lishi mumkin:

- A) barcha guruhlarga bir xil mazmundagi kartochkalar tarqatiladi;
- B) guruhlardagi kartochkalarning mazmuni takrorlanmaydi.

Amaliyotda umumiy tayyorgarlik darajasi o‘rtacha bo‘lgan guruhlarda birinchi variant, yaxshi tayyorgarlikka ega bo‘lgan guruhlarda ikkinchi variant kengroq qo‘llanadi. Zero, keyingi variantda o‘quvchilarning turli nuqtayi nazarlarini bildirish uchun ham keng yo‘l ochiladi. Qolaversa, turli qahramonlarning o‘ziga xos xususiyatlarni ko‘rsatuvchi fakt va dallilarning miqdori ko‘payadi. Bu esa asosiy matndagi g‘oya va mazmunni kengroq va chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

2-variant:

Xuddi shu topshiriqning audio varianti qo‘llanadi. Har bir matn namoyish qilinganidan keyin o‘quvchilar uning kimga oidligini aniqlashi lozim bo‘ladi. Faqat bu aniqlash tez sur’atda bo‘lishi kerak. Bu holat jarayonga musobaqa ruhini kiritadi. Demak, o‘z-o‘zidan ijodiy muhit yuzaga keladi.

3-variant:

Bumerang texnologiyasi.

Darslikda asardan olingan materiallar olti qismga bo‘lingan. Guruhlarni ham shunday shakllantirish mumkin. Bu dasturda belgilab berilgan “Mehr, Suhayl va Jobir obrazlarining tahlili va talqini. Qahramonlarning nomi va xatti-harakatlari orasidagi bog‘lanishlar. Hikoyada sadoqat, mardlik, tantilik kabi insoniylar tuyg‘ular ifodasi. Uning badiiy xususiyatlari» singari talablarning bajarilishi uchun ham real sharoit yaratadi¹.

Har bir guruh matnning asosiy mazmuni va badiiy xususiyatlarini ixcham tarzda boshqalarga ham yetkazib berishi kerak.

Dasturda ayrim she’riy san’atlar (*tashbih, tanosub*) haqida tushunchalar berish ham ko‘zda tutilgan. Buning uchun matndan umumiy mazmunga ko‘proq xizmat qildigan namunalarni tanlash o‘rinli bo‘ladi.

¹ Bu haqda yana qo‘sishimcha ma’lumot olish uchun qarang: V.Qodirov. Mumtoz adabiyot sabog‘i. Uni o‘qitishning yangi parametrlariga solish mumkin (mi) – // Til va adabiyot ta’limi. 2014, 1-2 sonlar.

Tashbeh:

Ham tanumand-u ham shujo-u daler,
Ul sifatkim jazira ichraki sher.

Bir necha zavraq asrabon tayyor,
Yangi oy zavraqi kibi sayyor.

Bahr aro ofati nechukki nahang,
Besha ichra nechukki sher-u palang.

Anda dahlez-u gunbaz-u ayvon,
Suyi andoqki chashmayi hayvon.

Tanosib:

Tig‘ ila bag‘rim aylasam pora,
Chun jigargo‘sham itti, ne chora?

Olib ilgiga safha-yu xoma,
Qissa sharhini yozdi bir noma,

Lek haqkim g‘am-u balo bermish,
Dard bermish, vale davo bermish.

Iztirob aylabon ota tushti,
Bir-iki o‘q, vale xato tushti.

Chopibon saydg‘a solay dedi qayd,
Uzga sayyodlarga bo‘ldi sayd.

O‘quvchilarning yozma nutqlarini o‘stirish, ularning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish, adabiy asar mohiyatini yanada teranroq anglab olishlari uchun bir qator vazifalar amalga oshirilishi mumkin. Xususan:

- 1) alohida parchalarga sarlavhalar topish;
- 2) berilgan mavzu uchun sodda va murakkab rejalar tuzish;
- 3) inshoga tegishli epigraflar tarlash;
- 4) insho yozish.

VIII sinfdagi adibning lirik asarlaridan namunalarni o'rganish rejalashtirilgan. Bunda g'azal, ruboiy, tuyuq va fardlar ko'zda tutiladi. Adib ruboiylarining mavzu qamrovi juda keng. Buni ayrim adabiyotshunos-navoiyshunoslar fikrlari vositasida ham tushuntirish mumkin.

Navoiy o'z ruboiylarida jamiyat, borliq, mavjud ijtimoiy va insoniy munosabatlar haqida mulohazalar yuritadi. (A.Hayitmetov)

Aksariyat ruboiylar, muhim hayotiy taassurotlar taqozosi bilan yuzaga kelgan bo'lib, ularda muallifning axloqiy, falsafiy va ijtimoiy qarashlari, mulohazalari o'zining yorqin ifodasini topgan. (Y.Is 'hoqov)

Navoiyning vatan va vatanparvarlik haqidagi she'rlari faqat o'sha davr kishisining kechinmalari sifatidagina emas, balki bugungi avlod, xususan, yoshlar uchun ham ibrat va namuna maktabi bo'lishi tabiiy. O'quvchilar ongiga mana shu holatlar yetkazilishi kerak.

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul bitsa,
Bulbulg'a tikandek oshiyon bo'lmas emish.

She'mi tahlil qilish jarayonida uning yuzaga kelishiga omil bo'lgan hayotiy voqealarning tilga olinishi ham she'r mohiyatini anglab yetishni qulaylashtirishi mumkin. Ammo har bir she'r ostidagi ruhiy holatni aniqlash va anglab yetishning ancha qiyinligi, ba'zan esa umuman mumkin bo'lmasligini ham e'tirof etish kerak.

Navoiyning lirik merosida ruboiy janri ham yetakchi mavqega ega. Shoir ishqiy, ijtimoiy-falsafiy, didaktik xarakterda ko'plab ruboiylar yaratadi. Ta'limga bosqichlarida shoirning bir qator ruboiylarini o'rganish ko'zda tutilgan. Xususan, "G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish", "Zohid senga hur-u menga jonona kerak" ruboiylarini tahlil qilish belgilangan. Ammo bu ruboiylar umumiy o'rta ta'limga muktabalarida ham yetarlicha o'rganilishi negadir e'tiborga olinmagan. Ammo majmuada shoirning boshqa bir qator ruboiylari berilganki,

o'qituvchi bundan unumli foydalanib, tahlil uchun shoirning boshqa ruboiylarini tanlashi maqsadga muvofiq.

Quyida ana shunday ruboiylardan birini tahlilga tortamiz:

Yo'q dahrda bir besar-u somon mendek,

O'z holig'a sargashta-yu hayron mendek.

G'am ko'yida xonumoni vayron mendek,

Ya'niki, aloxon-u alomon mendek.

Mazkur ruboiy o'qib eshittirilgach, uning mazmunini to'liq nninglab yetish uchun dastlab ma'nosi qiyin so'zlar tushuntiriladi. O'qituvchi o'quvchilar ishtirokida ruboiydag'i bunday so'zlarni aniqlashtirib oladi:

Dahr – zamon, dunyo

Besar-u somon – bechora, qashshoq, besaranjom

Sargashta – boshi aylangan

Ko'y – ko'cha, mahalla; xonumon – ro'zg'or buyumlari

Aloxon-u alomon – xonavayron, uy joysiz.

Demak, ruboiyning mazmuni quydagicha: Dunyoda men kabi bir besaranjom, bechora, o'z xolidan hayron, aqli parishon yo'q. G'am ko'chasida butun borlig'i vayron, uy-joysiz mendek baxtiqaro yo'q. Ko'rindiki, ruboiy shoirning nihoyatda tushkun kayfiyatida tug'ilgan. Lirik qahramon o'zini dunyodagi eng g'amgin, eng qashshoq, bechora xisfatiada o'z holidan nolimoqda. Aslida shoir bu dunyoda hamma narsaga ega edi. U nafaqat shoir, avvalo, davlat arbobi ekaligini, bosh vazir, muhr dor, hokim lavozimlarida faoliyat ko'rsatganini e'tiborga olsak, she'rdagi bunday hazin va nolish ifoda ni'manining mahsuli ekanligi kitobxonni o'yga toldiradi. Nahotki, shunday buyuk tarixiy shaxs, ulug' shoir o'zini shunchalar bechora, besaranjom his qildi ekan? Qanday iztiroblar, qanday kemtiklar bunday satrlarga asos bo'ldi? Nazarimizda, bu oshiqlik holati. Shoir ayni misralarda oshiqliq qalbining dardli kechinmalarini oshkor qilgan. Ko'ngil yolg'izligi, dilga yaqin hummaslik yo'qligi o'zini nochor va g'arib sezishiga sabab bo'lgan. Lirik qahramon shahar yoki qishloq ko'chalarida emas, g'am ko'chasida hayron, uning yashab turgan uyi bor, ammo ko'nglida qo'nim yo'q; qalb o'ziga munosib makon izlab sarson-u hayron. Ana shunday rangin ma'nolar, hazin navolar mujassam ushbu ruboiyda.

She'rning badiiy ifodasi ham o'ziga xos. To'rtala misrada ham yo'qlik ma'nosi ifodalansa-da, shoir uni faqatgina birinchi misrada qo'llaydi. Ruboiyning ana shu "Yo'q" so'zi bilan boshlanishi har bir

misraga daxldorlik kasb etgan. Bu yerda sintaktik hodisa – inversiyaning mumtoz ko‘rinishi gavdalangan.

Aslida: “Dahrda mendek bir besar-u somon yo‘q” shaklidagi fikr she’riy vazn talabiga ko‘ra “Yo‘q dahrda bir besar-u somon mendek”, tarzida berilgan. Bu ifoda har bir misrada ham qo‘llanilgan. She’rda *besar-u somon, sarg‘ashta-yu hayron, aloxon-u alomon* birikmalari o‘zaro –u (-yu) bog‘lovchilari vositasida juftlashib, yaxlit tushunchalarni ifodalashga xizmat qilgan.

Ruboiyning to‘rtala misrasi ham o‘zaro qofiyadosh so‘zlar va radiflardan iborat bo‘lib (a-a-a-a), taronayi ruboiy (Navoiy ta’biri bilan “ruboya”)ning go‘zal namunasidir. Shu o‘rinda quyidagi jadval asosida ruboiyning qofiya va radiflarini aniqlashni o‘quvchilarga topshirish mumkin:

Qofiya	raviy	radif
somon	-n	mendek
hayron	-n	mendek
vayron	-n	mendek
alomon	-n	mendek

She’r vaznidagi o‘ziga xos ohang, qofiyalardagi tovushlar takrori va radiflar uning badiiy ko‘rkamligini tayin etgan. She’r mazmunidagi hazin lirizmni kuchaytirishga, lirk qahramonning dardchil kechinmalarini ta’sirchan ifodalashga munosib xizmat qilgan bu poetik joziba kitobxon qalbiga oson singib kiradi va uning xayolini turli o‘ylar bilan band qila oladi. O‘quvchi ham shoirning, ham lirk qahramonning, ham oshiqning ko‘ngil dardiga yaqinlashib, uning iztiroblarini dildan his qiladi.

Ruboiyning qofiya, raviy va radiflari aniqlangach, o‘qituvchi quyidagi savollar orqali o‘quvchilarning ruboiy haqidagi tushunchalarini boyitishi, mazkur ruboiy atrofida kengroq bahsmunozara uyushtirishi mumkin:

1. Ruboiy aruzning qaysi bahrida yoziladi?
2. Ruboiy janrining qanday ko‘rinishlari bor?
3. Ruboiyi xosa nima? Misollar aytинг?
4. Taronayi ruboiy qanday qofiyalanadi? Navoiy ijodidan misollar keltirin!
5. Navoiyning “Yo‘q dahrda bir besar-u somon mendek” misralari bilan boshlanuvchi ruboiysi qanday mavzuda yozilgan?

6. Nima uchun ruboiyga “mendek” so‘zi radif sifatida tanlangan?
7. Ushbu ruboiyda qanday she’riy san’atlar mavjud?

Bu kabi savollar o‘quvchilarni ruboiy tahliliga yo‘naltirib, ularning faolligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Ruboiy tahlilida mazkur jihatlarga keng e’tibor qaratish, o‘quvchilar diqqatini poetik fikrni gavdalantirgan she’riy unsurlarga tortish, har bir so‘zning estetik vazifasini sharhlashga undash darsdan ko‘zlangan maqsadlarni yetarli darajada hal qilishga, adabiy ta’lim sifatini oshirishga munosib zamin yaratadi. O‘quvchilar tafakkurida ruboiy badiiyati, Navoiy ruboiylarining o‘ziga xos ifodasi to‘g‘risidagi nazariy ma’lumotlar bilan bir qatorda muayyan insoniy fazilatlar to‘zgalar dirdini his qilish, ko‘ngil kechinmalarini qadrlash singari ham mustahkamlanadi, takomillashadi.

G‘azallar tahlili alohida yondashuvni talab etadi. O‘quvchilarni nyril g‘azallar tahlili bilan tanishtirib, so‘ng ularni avval ayrim baytlarning nasriy bayonini tuzshga keyin esa butun g‘azalni izohlashga o‘rgatish mumkin. Bunda alohida so‘zlarning qo‘llanishiga fikrlarning go‘zal va betaktor ifodasiga qaratish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu zuylarda she’r tuzilishi, she’riy san’atlar haqidagi tushunchalar, ularning taxli qilishga oid ko‘nikma va malakalar takomillashib boradi.

Alisher Navoiy ayrim janrlarga alohida e’tibor bilan qaragan. Tuyuq, qo‘sinq singari janrlar shu siraga kiradi. Hatto ularni yaxshi bilmaydigan kishilarni tanqid ham qiladi:

Anglamayin so‘zda tuyuq bahrini,
Qaysi tuyuq, balki qo‘shuq bahrini,
Lafzlari bemaza, tarkibi sust,
Nosara ma’ni-yu ado nodurust, –

«Yana turk ulusi, bataxis chig‘atoy xalqi aro shoyi’ avzoyidurkim,
alar surudlarin ul vazn bila yasab, majolisda ayturlar. Birisi
tuyuqdirkim, ikki baytga muqarrardur va sa’y qilurlarkim, tajnis
aytilg‘ay...

Tajnis – jinsi bir xil bo‘lgan, ya’ni asosiy qismi o‘zarbo‘l xil yoki yaqin bo‘lgan so‘z demakdir. U hozirgi tilshunoslikda omonim degan ntama anglatadigan ma’nolarga yaqin keladi. Tajnis shakli bir-biriga yaqin bo‘lsa ham ma’nosiga ko‘ra farqlanadigan so‘zlardir. U tuyuq janrining yuzaga kelishida asosiy rol o‘ynaydi:

Yo rab, ul shahd-u shakar, yo labdurur,
Yo magar shahd-u shakar yolabdurur.
Jonima payvasta novak otqali
G‘amza o‘qin qoshig‘a yolabdurur.

Tuyuq milliy so‘z o‘yinlariga bog‘liq holda yuzaga kelgan. U bitta so‘zning turli ma’nolarni anglatishiga, shuningdek, yonma-yon kelgan so‘zlarnig birga yoki alohida o‘qilishiga ko‘ra rang-barang ma’nolarni ifodalay olishiga tayanadi.

Yog‘di javrung o‘qi hajring toshidek, (tosh)
Qildi qon ko‘nglum ichin ham toshidek (tashqarisi)
Sochqali mohim ayog‘ig‘a sipehr,
Ko‘z yoshimning la’l-u durrin toshidek (durlarning kichik donachalari).

Bu yerda “toshi” so‘zining shu shaklidagi ma’nolari tuyuqni yuzaga keltirgan. Birinchi misrada toshning yog‘ilishi nazarga olingan. Keyingi misrada esa ko‘ngilning ichkarisi va tashqarisi haqida gap bormoqda. Oxirgi misradgi so‘z dur (marvarid) donachalarini nazarda tutadi.

Tahlilda she‘r hajmi (to‘rt qator), tuyuqqa tortilgan so‘zlarning ma’no qamrovi asosiy e’tiborda bo‘lishi kerak:

Yo qoshingdin necha bir o‘q ko‘z tutay,
Otki, o‘trusig‘a oning ko‘z tutay.

Necha ko‘rgach o‘zga mahvashlar qoshin,

Yangi oy ko‘rgan kishidek ko‘z tutay. (Navoiy, 10:1993)

Yoy(ga o‘xhash) qoshingdan qancha o‘qlar otilsa ham ularni *kutib olaman*,

Sen otavergan, uning ro‘parasiga *ko‘zimni tutib beraman*.

Boshqa go‘zallarning qoshini ko‘rganimda

Xuddi yangi oy ko‘rgandek *qoshlarimni silab (ushlab) qo‘yaman*.

Nihoyat, ushbu janr namunalarining vazni ham ayricha ahamiyatga egaligini nazarga olish kerak bo‘ladi. Buni o‘quvchi va talabalarga tushuntirishda ayrim namunlarni ko‘rsatish joiz ko‘rinadi. Masalan:

Javr o‘qin jonimg‘a soqiy yozmadi,
Vasl jomidin xumorim yozmadi.
Kilki qudrat sabz xatlar ishqidin
O‘zga ish ollimg‘a go‘yo yozmadi.

Misralar hijolarga ajratib olinadi:

Jav ro' qin jo nim g'a so qiy yoz ma di,
fo i lo tun fo i lo tun fo i lun
- V - - - V - - - V -

Vas 1 jo mi din xu mo rim yoz ma di.
fo i lo tun fo i lo tun fo i lun
- V - - - V - - - V -

Kil ki qud rat sab z xat lar ish qi din
fo i lo tun fo i lo tun fo i lun
- V - - - V - - - V -

O'z ga ish ol lim g'a go' yo yoz ma di.
fo i lo tun fo i lo tun fo i lun
- V - - - V - - - V -

Ayrim o'quvchi (talaba)lar *vasl*, *sabz* so'zlarining taqte'sida qynalishi mumkin. Bunday hollarda o'qituvchining o'zi ularga yordam berib, shu hoatning sababini tushuntirib bersa, keyingi jarayonlardagi mashqlarni bajarishda qiyinchiliklar kamayadi.

Barcha tuyuqlarning vazni deyarli bir xil bo'lgani uchun o'quvchilar hijolarga ajratish jarayonini mexanik tarzda bajarishlari mumkin. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun har bir misradagi so'zlarning bo'linishiga e'tibor qaratish, so'z tarkibidagi tovush va harflarni ujratishda ohangning o'rni va ahamiyatini ularga tushuntirish kerak bo'ladi. Bir-ikki mashqlardan keyin ularning o'zlarini hijolarga to'g'ri ujratadigan bo'lishadi.

"La'lidan jonimg'a o'tlar yoqilur", "Bovujud ul yuz erur gulgunasiz", "Charx tortib xanjari hijron bu tun", 'O'tkali ul sarvi gulruxsoridin', "Tig'i ishqing yorasidur butmagan" va boshqa tuyuqlar ham shu xilda tahlil qilinadi. Bunda bir so'zning turli ma'nolarni nglatishi, ikki yoki undan ko'proq soz'lar ishtirokida hosil bo'ladigan tajnislarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. ~~S~~ngra quyidagi savol va topshiriqlar ustida ishlash tavsiya etiladi:

1. Lug'atlar yordamida tuyuqdagi so'zlarning ma'nosini oydinlashtiring, ularni izohlang.

2. "Yolina" so'zi birinchi misrada qanday ma'noni anglatadi?
3. "It o'lumi" iborasi qanday ma'noni anglatadi, shoir nega shu iborani qo'llagan?
4. Tuyuqdagi asosiy g'oya nimadan iborat? Uning inson ma'naviyatiga qanday daxli bor?

5. Keyingi tuyuqdagi tajnislarning ma'nosini izohlang.

Navoiyning lirik ijodida qit'alar salmoqli o'rin tutadi. "Xazoyinul-maoniy"da 210 ta, "Devoni Foniy"da 72 ta, shuningdek, "Munshaot", "Holoti pahlavon Muhammad", "Xamsat ul-mutaxayyirin", "Mahbub ul-qulub" kabi boshqa asarlarida ham adib ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-tarbiyaviy, falsafiy mazmunga ega o'nlab qit'alar qayd etgan.

Shoir qit'alarining aksariyat qismi didaktik xarakterga, ma'naviy ma'nifiy ahamiyatga molik bo'lib, inson shaxsining kamolotini ta'minlashda, ruhiy poklik fazilatlarini shakllantirishda qimmatli mohiyat kasb etadi. Bugungi barkamol avlodni ma'nan va jismonan sog'lom qilib tarbiyalashda, ularda komil inson fazilatlarini kamol toptirishda ham Navoiy qit'alarining o'rni beqiyos. Xususan, akademik litseylarning II bosqichi uchun mo'ljallangan "Adabiyot" majmuasida ham Navoiyning axloqiy-tarbiyaviy mazmunga ega qit'алири kiritilgan bo'lib, ularning badiiy tahlili jarayonida o'quvchilarning ma'naviy olamini yuksaltirish, axloqiy sifatlarini tarbiyalash, insoniy fazilatlarini tarkib toptirish imkoniyatlari mavjud. O'quvchi zukkoligi, savodxonligini oshirish, tafakkur doirasini kengaytirish, ma'naviy dunyosini boyitishga yo'naltirilgan, yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosiga qurilgan dars jarayoni vositasida bunday imkoniyatni yanada mustahkamlash va keng amalgalash mumkin (Navoiy qit'alarining nisbatan zamonaviy talqinlarini N.Komilov, I.Haqqulov, N.Jumaxo'ja, R.Vohidov va boshqalarning tadqiqotlarida ko'rish mumkin). Quyida Navoiy qit'alarini tahlil va talqin qilish usullari to'g'risida ayrim mulohazalarimizni bildirib o'tamiz.

Darsning maqsadi o'quvchilarga qit'a janri va Navoiy qit'alarining poetik xususiyatlari haqida nazariy ma'lumot berish; o'quvchilar qalbida mumtoz she'riyatga muhabbat hislarini tarbiyalash, ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish; o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, fikrlarini nazariy asoslashga, erkin mushohada yuritishga o'rgatish masalalariga yo'naltiriladi.

Yangi mavzuning boshlang‘ich qismida qit’ a janrining o‘ziga xos xususiyatlari, Navoiyning qit’ anavislik mahorati to‘g‘risida suhbat, bahs-munozara uyuştiriladi. O‘quvchilar ning qit’ a haqidagi tushunchalari, Navoiy qit’ alari borasidagi tasavvurlari boyitiladi. O‘quvchilar ning lirik janrlar haqidagi tasavvurlarini kengaytirish, ularga ayrim aniqliklarni kiritish maqsadida qit’ a va g‘azalning shakliy-poetik xususiyatlarining o‘zaro qiyoslanishi ham maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Darsning keyingi bosqichi badiiy matn ustida ishslashdan iborat bo‘lib, u Navoiy qit’ alari badiiyati ustida ishslashga yo‘naltiriladi. O‘qituvchi majmuadagi Navoiy qit’ alarini alohida-alohida qog‘oz kartochkalarga yozib, tayyorlab keladi va har bir o‘quvchiga tarqatadi. I xil mazmundagi qit’ alarning aynan bir xillarini olgan o‘quvchilar bir guruuhga, ikkinchi mazmundagilar esa ikkinchi, qolganlari esa 3-, 4-guruhlarga ajratiladi. Ma’lumki, asarning poetik tahlili, avvalo, uni o‘qish va o‘zlashtirishdan boshlanadi. Shunga ko‘ra, har guruhnинг bir n‘zosi o‘ziga berilgan qit’ani ifodali o‘qiydi. Birinchi qit’ a ifodali o‘qilganda guruuhdan bir o‘quvchi chiqib, undagi tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlarni doskaga yozadi. 2-, 3-, 4- guruhlarda ham xuddi shu faoliyat takrorlanadi. Doskada yozilgan so‘zlar tegishli lug‘at kitoblari yordamida izohlanib, baytlar tahliliga o‘tiladi. Har bir guruh o‘quvchilar o‘z guruuhlariga tegishli qit’ani umumiy tahlil qilishga kirishadilar va daftarlari yozib boradilar.

1- qit’ a: Tuzluk ta’rifidakim, shior qilg‘anga sa’b ishlar osondur va kalli umur suhulat bila yakson

Tuzlukka moyil o‘lki, ishing borg‘ay ilgari,
Yuz mushkil o‘lsa yo‘qsa ming ollingga har zamon.
Yuz safha bir qalam bila kotib qilur raqam,
Ming qo‘yni bir aso bila har yon surar shubon.

O‘quvchilar uchun tushunarli bo‘Imagan so‘zlarning izohi:

tuzluk – to‘g‘rilik, halollik; sa’b – qiyin; kull – hamma, barcha; suhulat – yengillik; safha – sahifa, varoq; raqam qilmoq – yozmoq, bitmoq; shubon – cho‘pon, qo‘ychivon.

Mazmuni: To‘g‘rilik ta’rifidakim, shior qilganga qiyin ishlar osondir va butun umri yengillik bilan o‘tadi.

Mazkur qit’ada shoir to‘g‘rilik, halollik borasida mushohada yuritadi. To‘g‘rilikka moyil bo‘lki, ishing ilgarilaydi, yo‘qsa har zamon yuz mushkiling ming mushkilga aylanadi. Zero, yuz sahifani kotib –

yozuvchi bir qalam bilan bitadi, ming qo‘yni cho‘pon bir hassasi bilan boshqaradi. Kotib singari sen ham to‘g‘rilikni o‘zing uchun bir qalam deb bil va umring mazmunini halollik bilan beza; cho‘pon singari to‘g‘rilikni asodek ushlab hayotingni yaxshiliklar bilan boyit, har qanday yo‘lni halollik bilan boshqar.

Shoir mazkur qit’ aning ikkinchi baytida yuz (*sahfa*) – bir (*qalam*), ming (*qo‘y*) – bir (*aso*) singari bir-biriga zid ma’noli jumlalar yasab, yuz – bir, ming – bir (*ko‘p - yakka*) so‘zlarini qarshilantirish orqali tazod san’atining o‘ziga xos namunasini yaratgan. Ibratli tagma’nolarga ega xalq naqlaridan o‘rinli foydalangan. Ushbu qit’ a tahlili vositasida o‘quvchilar qalbida to‘g‘rilik va halollikka e’tibor kuchaytiriladi, ular tabiatidagi, ma’naviy olamidagi to‘g‘rilik, rostlik, halollik fazilatlari tarbiyalanadi. Keyingi qit’alar ham xuddi shu taxlitda tahlil va talqin qilinadi.

2-qit’ada xudojo‘y, musaffo qalbli ayollarni quyoshga o‘xshatgan shoir, 3-qit’asida dunyodan xayrli ishlar qilib, yaxshi nom qoldirib o‘tish lozimligini uqtiradi, to‘rtinchisida esa gap uqmaydigan kishiga gapirmaslikni, tarbiya olmaydiganlarga ortiqcha vaqt sarflamaslikni ta‘kidlab, bundaylarni mashhur xalq naqli orqali keskin qoralaydi:

Kim kuchuk birla xo‘dukka necha qilsang tarbiyat,

It bo‘lur, eshshak bo‘lur, bo‘lmaslar aslo odami.

O‘qituvchi guruh a’zolariga mazkur qit’alar badiiyati bilan bog‘liq bir qator savollar beradi:

1. Qit’ aning mavzu va g‘oyaviy yo‘nalishini izohlang.
2. Qit’ada qanday badiiy unsurlar qo‘llangan?
3. Qit’ a mazmunini sharhlang.
4. Qit’ada qanday fazilatlar ulug‘langan va qanday illatlar qoralanadi?

5. O‘zbek tilining izohli lug‘atida “eshshak” so‘zi qanday yozilgan? Nima uchun ushbu matnda u ikkita “sh” bilan yozilmoqda? Bunda qanday ma’no kuchaytirib berilmoqda?

6. Navoiyning mazkur xulosasiga o‘z munosabatingizni bildiring.
7. Qit’ aning axloqiy-tarbiyaviy ahamiyati nimalardan iborat?

Har bir savolga guruhlardan alohida-alohida a’zolar javob beradilar. Bir guruh bergan javob asosida ikkinchi guruhda shu qit’ a to‘g‘risida tushuncha va tasavvur shakllanadi, ushbu qit’ a badiiyatiga aloqador nazariy ma’lumotlar mustahkamlanadi va eng muhimmi, bular oxir-oqibatda o‘quvchilarning ma’naviy olamini boyitadi. O‘quvchilar

Navoiy qit'alarini tahlil qilish jarayonida bir-birlariga shoir tomonidan e'tirof etilgan yuksak ma'naviy ozuqani bera oladilar, boshqacharoq qilib aytganda, qit'aning o'quvchilar tomonidan yana bir marta "ijod qilish jarayoni" sodir bo'ladi (Kan-Kalik). Savol-javoblar yakunlangach, o'qituvchi har bir qit'aga alohida to'xtalib, o'quvchilar tomonidan izohlanmagan, nisbatan sayozroq yoritilgan nuqtalarni to'ldiradi, mukammallashtiradi.

Darsning yakuniy qismi Navoiyning qit'anavislik mahorati masalalariga bag'ishlanadi. Ma'lumki, Navoiy qit'a janrida ham samarali ijod qilgan buyuk iste'dod sohibi. Qit'a janrining ilk namunalari Ahmad Yassaviy ijodida uchrasa-da,¹ Navoiy bu janrni yanada takomillashtirdi va boyitdi. U mumtoz she'riyatda qit'aning betakror go'zal namunalarini yaratib, uning rivojiga munosib hissa qo'shdi. Navoiy qit'alari yuksak poetik tafakkur mahsuli. Shoir ularda o'ziga xos poetik manzaralar chizadi, ayricha poetik figuralar, tasviriy ifodalar qo'llaydi. Shu o'rinda o'qituvchi majmuadan tashqari, Navoiyning ba'zi asarlaridan o'rin olgan qit'alarga bemalol murojaat qilib, o'quvchilarni shoirning boshqa mazmundagi qit'alari bilan ham tanishtirishi mumkin. Bu bilan Navoiyning qit'a yaratish san'atiga yanada chuqurroq munosabat bildiriladi, shoirning iste'dod qirralarini teranroq anglash imkoniyati vujudga keladi.

Navoiy qit'alarining badiiy xususiyatlari, ma'naviy mohiyatini bu tuxlitda o'rganish o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshiradi, dursda barcha o'quvchi ishtirokini, ularning baholanishini teng ta'minlaydi; izlanuvchanlik va fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi; asar mazmunini, badiiy ko'lamdorligi, didaktik ahamiyatini o'zlashtirish imkoniyatini kengaytiradi.

¹ D. Juronov va b. Adabiyotshunoslik lug'ati. T., "Akademnashr", 2010-b. 382- b.

«QILG‘IL» RADIFLI G‘AZAL T AHLILI

Qaro ko‘zum, kel-u mardumlug‘ emdi fan qilg‘il,
Ko‘zum qarosida mardum kibi vatan qilg‘il.

Yuzung guliga ko‘ngul ravzasin yasa gulshan,
Qading niholig‘a jon gulshanin chaman qilg‘il.

Takovaringg‘a bag‘ir qonidin hino bog‘la,
Itingg‘a g‘amzada jon rishtasin rasan qilg‘il.

Firoq tog‘ida topilsa tufrog‘im, ey charx,
Xamir etib yana ul tog‘da Ko‘hkan qilg‘il.

Yuzung visolig‘a yetsun desang ko‘ngullarni,
Sochingni boshtin-ayog‘ chin ila shikan qilg‘il.

Xazon sipohig‘a, ey bog‘bon, emas mone’,
Bu bog‘ tomida gar ignadin tikan qilg‘il.

Yuzida terni ko‘rub o‘lsam, ey rafiq, meni
Gulob ila yuv-u gul bargidin kafan qilg‘il.

Navoiy anjumani shavq jon aro tuzsang,
Aning boshqolig‘ o‘qin sham‘i anjuman qilg‘il.

V – V –   V V – –   V – V –   --
mujtassi musammani maqtui musabbag‘
mafoilun failotun mafoilun fa’lon

Lug‘at

Fan – odat, rasm, hunar, kasb.

Mardum – odamlar; ko‘z
qorachig‘i.

Takovar – ot (hayvon).

G‘amzada – g‘am ezgan.

Rishta – ip, chilvir.

Rasan – bo‘yinbog‘.

Charx – falak.

Ko‘hkan – tog‘ o‘yuvchi,
Farhod.

Chin – soch jingalagi, xalqa-
xalqaligi, buram-buram.

Shikan – buram-buramligi.

Xuzon – kuz.

Sipoh – lashkar.

Gulob – suvga shakar va atirgul

qo'shib tayyorlanadigan ichimlik.

Anjuman – bazm, yig'in.

Nasriy bayon

"Qora ko'zligim (go'zal yorim), kel endi, odamiylik muruvvatini qilgin (o'rganib ol); ko'zimning qorachig'iga (gavhariga) gavhar (qorachig') kabi o'mashgin (maskan tut)". Alhosil: "qora ko'zligim, kelgin-da, lutf-shafqat, vafo rasmini tuz (vafoli bo'l), men uchun sen ko'z qorachig'iday azizsan, joying ko'zim ichida".

"Ey yor, ko'nglimning bog'ini yuzingning guli uchun gulshan qil, Jonimning gulshanini esa qading niholi uchun chaman qilgin". Yoki: Mening ko'nglim, qalbim sening gul yuzing yashnab turadigan gulshan bo'lsin, qading niholi jonim o'rtasida alifday tursin. Yoxud: Sering gulday yuzingning joyi mening ko'nglim, u ko'ngil yaralariga davо, u qalbim gullarini yashnatadi. Go'zal surating, baland, zebo qomating jonim ichida, bu yerni o'zingga makon qil".

"Ey yor, sarkash, yo'rg'a otingning oyoqlariga mening jigarim qonidan hino bog'lab, g'amingda qiynalib, ozurda bo'lib qolgan jon ipini itingning bo'yniga arqon qilib bog'la".

Shoir odamning loydan yaralganligi haqidagi afsonaga suyanib, deydi (baytning mazmuni): "Ey falak, ayriliq tog'ida (ya'ni Farhod jon bergan joyda) mening jasadimning tuprog'ini agar topsang (chunki men ham Farhod kabi ishq yo'lida tuproqman), uni qayta qorib, yana o'sha ko'hkan – Farhod, ya'ni fidoyi oshiq, odamni yaratgin". Yoki: "Mening ishqdagи dardim Farhod dardi bilan barobar, balki undan ortiq ham. Agar men ma'shuq ishq yo'lida jon bersam, tuprog'imni yangidan qorib odam yaratsalar, tag'in Farhod kabi oshiq jismi vujudga keladi".

"Agar yuzing visoliga ko'ngillarning yetishishini istasang, soching (zulfing, kokiling)ning hammasini xalqa-xalqa, buram-buram qilib yur". Yoki: "Ko'ngillarni asir etib, vaslingga musharraf qilmoqchi bo'lsang, sochingni zanjirga aylantirib, ularni bog'la, yoxud tuzoq hulqalariday buram-buram qilib ilintirib ol".

Va yana: "Iloh jamoliga, komil inson huzuriga yetmoq uchun jami izzirob va azoblarga roziman, ey ishq zanjiringla bog'la".

"Ey bog'bon, bu bog' tomimi ignadan tikanaklar qilib yopib chiqsang ham, kuz qo'shinining hujumiga mone'lik qilolmaysan".

"Yor yuzida terni, ya'ni vafo alomati (insonga rozilik nishonasi) hamda pokiza qalb safosini ko'rib, shu quvonch hayajoni ichra jon

bersam, ey do'st, meni yorning gul yuzidagi ter tomchilaridan hosil bo'lgan muborak suv – gulob bilan yuvgin-da, o'shal go'zal yuzni eslatuvchi gul barglariga o'rab ko'mgin".

"Ey Navoiy, agar jon ichida shavq-hayajonli rag'bat majlisini tuzmoqchi bo'lsang, yor kiprigi – o'qini shu majlisning sham'i qil".

Sharh va izohlar

Bir donishmanddan dunyoda eng kuchli lazzat nima, – deb so'raganlarida, u so'z lazzati, so'z san'atidan huzurlanish, deb javob bergen ekan. Chindanam shunday. Insonning ma'naviy kamoloti, aql va tafakkur qudratini namoyish etuvchi, ijod va iste'dod mevasi bo'lmish badiiy so'z kishiga olam-olam zavq bag'ishlaydi, hayrat va hayajonimizga sabab bo'ladi. Ammo mo'jizalar mo'jizasi – badiiy so'z lazzatini tuyib, ruhiy halovat olish uchun uni chukur idrok etmoq, asar ma'nolarining butun nozik jihatlarini qat-qagigacha tushunib yetmoq lozim. Ayniqsa, so'z san'atini g'oyat baland qadrlagan va til, uslub tomonidan bizdan ancha uzoqlashib qolgan klassik shoirlarimizning majoz va istioralar, o'ziga xos yo'sinda pardalangan ma'nolarga boy asarlarini tushunish, o'qib-uqish xiyla qiyinchiliklar tug'dirayotgani sir emas. Jumladan, ulug' Navoiy asarlari ham olimlarning tadqiqotlari, "Xamsa" dostonlarining nasriy bayonlari, alohida nashrlar uchun tuzilgan izohlar, "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" mushkilimizni bir qadar osonlashtirgan bo'lsa-da, lekin buyuk shoirning "ma'nolar xazinasi"ni kashf etish, uning bemisil san'ati sirlarini ochib, she'riyat ixlosmandlarini undan bahramand qilish ehtiyoji batamom qondirilgan emas. Nazarimda, bu ishni yanada davom ettirib, Sudiy Basnaviy kabi qadimgi sharhchilarning ish usulidan foydalanish ancha samarali ko'rindi. Modomiki Sa'diy, Hofiz, Jomiy, Navoiy zamondoshlari uchun g'azalni baytma-bayt, misrama-misra, hattoki so'zma-so'z "maydalab" tushuntirish lozim bo'lgan ekan, bizga bu yana ham muhimroq va zarurroqdir.

Shularni o'ylab, tajriba tariqasida Alisher Navoiyning ayrim g'azallarini klassik sharh usulida tafsir qilishni lozim topdik.

Bu g'azal quyidagicha boshlanadi:

Qaro ko'zum, kel-u mardumlug' emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosig'a mardum kibi vatan qilgil.

Ammo To'ychi hofiz Toshmuhammedov XX asr boshida ushbu g'azalni "ushshoq" kuyiga solib kuylagandan keyin u "Qaro ko'zim"

bilan mashhur bo'lib ketadi. Aytishlaricha, hofizning yosh bir
ba'ndi bevaqt olamdan o'tgandan keyin ushbu g'azalni qo'shiq qilib
kuylagan, o'zining dard-u hasratini kuya solib, nola qilgan ekan. Ha,
ba'ndiq hofizning ilohiy ovozi bilan g'oyat ta'sirchan jaranglaydi,
Navoiy so'zlari yurak qatlariiga singadi.

Zero Navoiyning so'fiyona ma'nolarini anglagan odamga To'ychi
bodiz ushshog'i yana ham kuchliroq ta'sir etadi. "Ushshoq" oshiqlar
depani, ya'ni oshiqlarning ishq dardi, ayriliq va sadoqat izhoridan hosil
bo'lgan tuyg'ulari nolasi, falakka o'rلان fig'on bu. "Ushshoq" –
"Shashmaqom" kuyalaridan. "Shashmaqom" so'fiylar maqomotining
musaqaviy ifodasi. Demak, ushshoq ilohga intilgan ruhning nolalaridan
bir.

Darhaqiqat, ushbu g'azalda oshiqlarning yetuklik va kamolot timsoli
komil insonga muhabbatni ifodalanadi. Tasavvuf lug'atlarida ko'z –
komil inson timsoli deb sharhlanadi, chunki u faqat o'zgalarni ko'radi,
o'zini esa ko'rmaydi. Agar yuz ilohiy zuhurot ramzi bo'lsa, ko'z shu
zuhurotni jamlagan manba – mazhari komillikning ramzi. Ko'zni
sevish orqali ilohiy jamolni sevish ifodalanadi. Navoiy qahramoni ana
shu insonni o'z ko'zining gavhariga aylantirmoqchi – qalb chirog'i
etmoqchi bo'ladi. Shoир ishlatgan so'z o'yinlari ham shunga
yo'naltirilgan: "mardum" – ko'z qorachig'i va insoniylik ma'nosida
keladi, "fan" – odat, o'rganish va tadbir.

Demak, komil inson, piri komil Navoiy uchun eng aziz, eng
mahbub, eng qadrli va uni ko'z qorachig'iday asrashga intiladi, unga
tulpinadi, butun vujudi bilan shu vujudga singib ketmoqchi bo'ladi.

Bunday baytlar klassik tanqidchilikda shoirlilik mahoratining
baland namunasi – husni matla' (shoh bayt) deb baholangan.

G'azalning ikkinchi bayti:

Yuzung guliga ko'ngul ravzasin yasa gulshan,

Qading niholiga jon gulshanin chaman qilg'il.

Bu baytda so'z o'yini, majoz yo'q, ammo bir-biriga vobasta
bo'lgan to'rtta istiorali birikmadan foydalanib, o'ziga xos bir iltijo
ohangini kuchaytiruvchi zarofatlari tasvir hosil qilingan. Bular: yuzing
guli, ko'ngil ravzasi (ko'ngil bog'i), jon gulshani iboralari. Gul, bog',
nihol, gulshan, chaman o'zaro aloqador tushuncha-obrazlar. Shuning
uchun ham mazkur baytni tushunish uncha qiyinchilik tug'dirmaydi,
voqe'an ko'rilgan obrazlar hozirgi she'riyatda keng ishlatilmoqda.
Biroq, shunga qaramay, Navoiyning bu satrlari ham ichki ramziy

ma'nodan xoli emas. Qo'llanilgan iboralar faqat bir ma'noni ifodalaydi, desak xato qilamiz. Chunonchi, "Qading niholiga jon gulshanin chaman qilg'il", deganda Navoiy ko'rini turgan zohiriylar ma'no bilan birga, arab yozuvining xususiyatidan foydalanib ("jon" so'zi arabcha yozilganda alif harfi o'rtada keladi), qading alifday jon ichida bo'lsin, degan ma'noni ham qistirib ketgan. Shu singari, "ko'ngil bog'ini gulshan qilish" deganda, xursandchilik (ko'ngilning yor yuzini ko'rib gulday ochilishi) va buning teskarisi, dard – mahzunlik (ishq iztirobida ko'ngil yaralariniig yallig'lanishi) ma'nolari mujassam.

Bu baytning so'fiyona ma'nosi esa quyidagicha: boy a birinchi baytda ko'z komil inson timsoli dedik. Qad esa (shu kabi alif ham) komil inson haykalidir. Yuz, aytganimizday, ilohiy go'zallik mazhari. Endi "yuzning guli" – mazxarining porlashi, yashnashi, ko'ngul ravzasi (bog'i) – oshiqning yorga intizor qalbi. Shunday ekan, shoir komil insonning porlagan nuri qalbimga kirsin, ya'ni yor yuzining gulini ko'ngil bog'iga o'tqazib, gulshanga aylantiray, deydi. "Gulshan" esa bu yerda pir yoki komil inson so'zi, diydoridan qalbning yashnab ketishini anglatadi.

Ikkinchi misrada birinchi misradagi ma'no kuchaytirilgan: komil inson haykali ham jon ichida bo'lsin, ma'shuqa obraz qalbda naqshlansin.

Uchinchi:

Takovaringga bag'ir qonidin hino bog'la,
Itingga g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.

Takovar – tez yuradigan, yo'rg'a ot. Ma'shuq uni minib sayrga chiqqanda oshiq dardi badtar ortadi, bezovtalanadi. Ot va uning suvoriysi sarkash, bebok, beparvo. Bu an'anaviy tasvir har xil ko'rinishda klassik she'riyatda tez-tez uchrab turadi. Biroq ana shu an'anaviy obrazlarni Navoiy xalq ichida keng tarqalgan hino qo'yib yasanish odati bilan bog'lab, chiroqli, zavqli poetik ma'noni yuzaga chiqara olgan. Hino qo'yish Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi orasida qadimiy udum. Ayniqsa, qiz-juvonlar, kelinlar shodiyona kunlari qo'l-oyoqlari, yuzlariga hino qo'yib yasanganlar, bu shodlik va xursandchilik qilish belgisi hisoblangan. Hino kechqurun qo'l-oyoqlarga (kaftga, barmoqlarga), sochga bog'lanadi. Ertalab turganda, hinoning to'q qizil rangi badanga ko'chadi va uzoq saqlanib turadi Navoiyning lirk qahramoni esa o'z ma'shuqiga murojaat qilib, o'ziga emas, balki otiga oshiqning bag'ir, ya'ni jigar qonidan hino bog'lashni

iltijo qilib so'raydi. Chunki u yorini shu darajada sevadiki, uning har qanday jafosiga chidashga tayyor, yo'q-yo'q, bugina emas, u yorga yolvorib, xoksor oshiqni azoblash, qiyonoqlar girdobiga olishni tilaydi. Axir yor qiyonoqlari oshiq uchun huzur-halovat-da! (Hino gul, gulshan so'zlariga hamrang bo'lib, so'fiyona tasvir ham o'zaro bog'langan). Ikkinci misra iboralari ham shunga tutashib ketadi: ishq dardi iztirobidan ingichkalashib qolgan jon ipi (rishtasi)dan arqon yasab (rasan-arqon) ma'shuq iti bo'yniga bog'lashni xohlaydi. Oshiq sadoqati shunday bo'lishi kerak. U yor iti bilan suhbat qurishdan or qilmasligi, unga ham dil rozi – ishqini so'yashi, uni quchoqlab o'pishi (Majnun Layli itini og'ushiga olganday) va, hatto, unga jon fido qilishi mumkin. Navoiy ana shunday sadoqat timsolidan ilhomlanib, yoriga muhabbatini mubolag'a avjida izhor etadi.

To'rtinchi bayt:

Firoq tog'ida topilsa tufrog'im, ey charx.

Xamir etib ani yana ul tog'da ko'hkan qilg'il.

Ko'rib o'tilgan oldingi uch baytda lirik qahramon o'z sadoqatini bildirib, iltijo – yolborish ohangida yorga nurojaat qilgan bo'lsa, to'rtinchi baytga kelib u falakka (charx-falak, osmon) qarab nola-fig'on bilan muhabbat qudratidan jo'shib gapiradi. Lekin shunisi borki, mazkur bayt mazmunan avvalgi baytlardan butunlay uzilgan emas. Zero, bunda ham ishq va oshiqlik suluki, fidoyi qalbning talpinishlari kuylangan. "O'q so'zlar" bu yerda firoq tog'i va ko'hkan bo'lib, bular Farhodning fojjiali taqdiriga ishoradir. Firoq tog'i – eng og'ir ayriliq, ulkan dard; ayriliqda Shirin yodida jon bergen Farhodning maskani. Farhod esa ilohiy ishqda sadoqat ko'rsatish, o'rstanish, anduh va hajr tujassumi. Esingizda bo'lsa, Alisher Navoiy "Farhod va Shirin" dostonida Farhod ismiga ramziy ta'rif berar ekan, uni Firoq, Ranj, Hajar, Oh va Dard so'zlarining birinchi harflaridan tarkib topgan deydi.

Ko'hkan ham Farhodning laqabi. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi – tog' kesuvchi, tog' qazuvchi demak. Lekin adabiyotda Farhod laqabi sisatida yoki Farhod ismi o'mida istiora-simvol bo'lib tarqalgan. Chunki tog' kesish, ne-ne mashaqqatlar bilan ariq qazib, suv chiqarib (Nizomiy sut oqizadi), Shirin orzularini ushatgan, ammo ~~par~~ prodiga yetmagan oshiq Farhoddir.

Bu yerda Xaqqa bo'lgan ishqning azaliy va abadiyligi, Odam Atodan qolganligiga ishora bor.

Beshinchi bayt:

Yuzung visolig‘a yetsun desang ko‘ngullarni
Sochingni boshdin-ayoq chin ila shikan qilg‘il.

Shoir yana yorga murojaat qilishga qaytadi. Ammo avvalgiday yolborish – munojot ohangida emas, balki uning oshiqlar ko‘nglini ovlovchi jamolini (soch husni jamol nishonasi va tajalliy olami) vasf etish orqali munosabat bildiradi, yorga bo‘lgan mehr boshqacha yo‘sinda izohlanadi. Baytning mazmuni chin va shikan so‘zlarini izohlash vositasida ochilishi mumkin. Chin va shikan ma’nodosh (sinonim) so‘zlar, ya’ni: chin – 1) rost, to‘g‘ri (o‘zbekcha ma’nosi); 2) o‘ram, bukum, halqa-halqa shaklida bo‘lish (forsiy ma’nolari). Navoiy bu o‘rinda ikkinchi ma’noni nazarda tutgan. Shikan – pech-u top, qat-qat bo‘lish, o‘ram-o‘ram, zanjirsimon shakl olish; 3) iskanja, azob. Misrada shikanning har ikki ma’nosi ham aks etgan. Chunki yorning halqa-halqa buramali zulfi oshiq ko‘nglini ilintiradigan tuzoq, tuzoqqa tushgan qush azoblangani kabi, ko‘ngil ham shunday iztirob-uqubatni boshdan kechiradi (sochni tuzoqqa, ko‘ngilni qushga o‘xshatish baytda zimdan anglashilib turibdi). Ammo oshiq bunga mingdan-ming rozi. Axir yor zulfining domiga giriftor bo‘lmay turib, uning visoliga muyassar bo‘lish mumkin emas-da! Agar aql zulfning bandida bo‘lish bu qadar rohat ekanligini bilsaydi, oqillar zanjirimiz izidan devona bo‘lardilar, deydi Hofiz. Bedil bo‘lsa “Zulfining zanjiridan minglab dil qo‘zg‘oladi”, deb yozgan.

Nega shunday, nega ko‘ngil yor zulfi halqalariga ilinmay visolga yetishi mumkin emas? Bu savolga, yuqorida aytilganlardan tashqari, yana tasavvuf timsollari ma’nosiga suyanib quyidagicha javob berish mumkin: tasavvuf bo‘yicha, soch – mavjud dunyo ramzi, yuz esa ilohiy manba ramzidir. Ya’ni: Mutlaq ruh dunyoni yaratar ekan, unga o‘z nurini taratib (tajalliy etib) harakatga keltirgan. Husn-u jamol bag‘ishlagan. Dunyo – kasrat, ya’ni ko‘plikni anglatadi, bunda Illohnинг sifatlari mujassam. Dunyo bepoyon va Illoh manbasiga nisbatan qorong‘iroq – zulmatli. Sochning uzunligi va qoraligi ham dunyoning bepoyonligi va zulmatiga ishora. Sochning xalqalari – solik ruhi ovora, band bo‘ladigan dunyo tashvishlari. Sochning uchi – insонning o‘zi. Boshqacha aytsak, inson tajalliyotning oxiridir, u asl manbagaga qaytishga intiladi, chunki u Mutlaqiyatdan ajralgan, hijronda. Lekin dunyo tashvishi, zulmatini – halqalarini yengmasdan turib, Mutlaq ruh jamoliga musharraf bo‘lolmaydi. Visolga erisholmaydi. Navoiy bayti ana shunga ishora.

Va umuman, Sharq poetikasida ma'shuq yuzini gul, gulshan, g'uncha, quyosh, oy; qoshini kamon, yarim oy; kiprigini kamon o'qi; lubini la'l, g'uncha, aqiq; tishlarini gavhar, marvarid, sadaf; qaddini nihol, sarv daraxti, alif harfi, shamshod; sochini zanjir, tuzoq, tun, shom; ko'zini joduga, ohu ko'ziga o'xhatish rasm bo'lgan. Har bir shoir shu an'anaviy tashbeh – obrazlar tanosubiyatidan yangi ma'no, yangi tasvirlar yaratib, o'z mahoratini namoyish etgan. Sharhlayotganimiz baytda soch shunchaki tuzoqqa o'xhatilmagan, balki u bir joziba manbai, jamolning zuhur etish nuqtasi sifatida ko'rsatilgan. Mahbubning oshiq oldida o'ziga oro berishiga da'vat bor.

Oltinchi bayt:

Xazon sipohiga, ey bog'bon, emas mone'

Bu bog' tomiga gar ignadin tikan qilg'il.

Bu – "Qaro ko'zim" g'azalining murakkab ma'noli tagdor baytlaridan biri. Shoir ishq-u oshiqlik, sevgi va sadoqat haqida yozib kelib, orada birdaniga dunyo va uning ishlari, umr, hayotning o'tkinchiligi to'g'risida falsafiy mushohadaga beriladi, bir armon – orziqish, afsus – hasrat aralash mahzunlik kayfiyati yuzaga balqyidi. Yor jamoli vasfi, sadoqat izhorining xushholliklaridan keyin buni qanday tushunish mumkin?

"Xazon sipohi" – kuz lashkari, xazonrezgi payt demak. Tikan, igna bilan lashkarning nayzalari ham qiyosga olingan: son-sanoqsiz qo'shin qo'lidagi uchli nayzalar uzoqdan osmonga qaratib terilgan ignaparday ko'rindi. Biroq gap faqat shu tashbehda emas. Buning o'zi bilan mazkur baytni sharhlab bo'lmaydi. Bu o'rinda Alisher Navoiy o'z davrida keng tarqalgan yana bir odat – bog' va hovlilarning devori ustini tikanakli butalar bilan o'rab chiqishni nazarda tutib fikr yuritgan. Bog' ichidagi mevalarni zararkunanda hayvonlar va o'g'rillardan qo'riqlash uchun shunday qilinardi. Shoir shunga ishora qilib, deydiki, ey bog'bon, sen bog'ingning devorlarinigina emas, uning tomi ustini ham butunlay, hatto, ignadan tikanlar yasab berkitib chiqsang-da, uni xazonidan saqlab qolmaysan, baribir kuz keladi va daraxtlar bargi xazon bo'ladi. Chunki inson falak aylanishi, zamonlarning o'tishi, tabiat qonuniyatlariga qarshilik qilishga ojiz. Shunday bo'lgach, yor visoliga intil, g'animat damlarini bexuda o'tkazmay umr shodliklaridan bahramand bo'l. Bunda yana o'tkinchi dunyoga mehr qo'yish, olam-olam qo'shin yig'ib jahongirlik qilish, mol-u mulk yig'ishga qarshi fikr ham mujassam. Zero, qancha mehr qo'yma, dunyo baqosiz, faqat

ilohiyot abadiy, o'shaning yodida yasha. Vafoli yor ham shu – Allohnning o'zi. Ma'lum bo'ladiki, bayt ohangida hazinlik sezilsa-da, lekin botiniy ma'no xulosasi hayotsevarlikka hidoyat etadi va shu asosda oldingi baytlarga bilvosita bog'lanadi. Navoiy oshiq sadoqati, ishq qudratini kuylab, yordan vafo tilab ("ko'zim gavhariga joylashib olgin"), umrning o'tkinchiligi muqarrarligini dalil keltirgan.

Yettinchi bayt:

Yuzida terni ko'rib o'lsam, ey rafiq, meni

Gulob bila yuv-u gul bargidin kafan qilgil.

Oltinchi baytdagi kayhoniy falsafiy hikmat bu yerda yo'q, shoir yana ishq mavzusiga qaytadi. Ammo, shunga qaramay, bu bayt ham oltinchi baytning bevosita davomi va mazmun-ma'nolarning teranligi bilan undan murakkabroq. Nega shunday deyapmiz? Zohiran qaraganda, hamma narsa aniq-ravshan: ter, gul, gulob nima ekanini ko'pchilik biladi. Mahbub yuzidagi ter gul bargidagi shabnam singari jozibali yoxud guldan olinadigan xushbo'y dorivor ichimlik – gulobday yoqimli. "Gulob – gul suvi, atirgul yaproqlaridan olinadigan xushbo'y ichimlik" ("Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati". 1-jild. 417-bet). Gulobni ambiq degan maxsus asbob vositasida olganlar, u molixuliyo, xafaqon kasalliklariga davo bo'lган; taomga, ichimlikka qo'shib iste'mol qilingan. Behush odamning yuziga gulob sepib hushiga keltirganlar. Shoirlar mahbub yuziga tomgan ko'z yoshini ham majozan gulob deya tasvirlaydilar. Ammo mazkur baytda bu ma'no ko'zda tutilmagan. Ter forschada – "xay", arabchada "araq", Araqning ikkinchi ma'nosi ichimlik ekanligi ma'lum, shu ham aniqki, u gulobga o'xshagan yo'l bilan hosil qilingan: "Araq" dorivorlarni pishirishda bug'dan hosil qilinadigan suv" ("G'iyos ul-lug'at", 342-bet). Shunday qilib, araq va ter so'zлari ma'nodosh, ya'ni bug'dan paydo bo'ladigan ter tomchilari yig'ilib, araq vujudga keladi. Shoир tasviriga ko'ra, yor yuzi bamisoli gul va undagi ter tomchilari guldan olingan gulob. Ajib dilrabo surat. Boz ustiga, tashbehanuvchi so'zlar yashirin ravishda, istiora tariqasida keltirilib, zavqli san'at yaratilgan. Bular hammasi ma'qul, biroq sharhimiz kishini qanoatlantirmaydi, chunki baytning ma'nosi hali ravshanlashgan emas. Masalan, nima uchun oshiq yor yuzida terni ko'rganda o'lishi kerak? Bu yerda yana qanday hikmat bo'lishi mumkin? Balki unda biz ilg'amagan boshqa majoziy ma'nolar bordir? "Tojik tilining izohli lug'ati"da araq so'zining xijolat tortish, hayo, uyat (hayodan terga botish, uyat terlarini oqizish) kabi ko'chma

ma'nolari borligi aytildi (1-jild, 80-bet). Hayo so'zi shu tariqa o'zida yana nomus, vijdon, karam va saxovat kabi axloqiy fazilat tushunchalarini jamlagan.

Navoiyning lirik qahramoni sevgan odam ana shunday "ahli hayo – komil insonlar" dandir. Shunday ma'shuqning jamoliga yetishganda u jonini fido qilishga tayyor. Voqe'an, hayo visol lahzasida, ushshoq ahli bir-biri bilan yaqinlashganda yana ham kuchayadi. Yor jamolining tajalliyi, salobat va hayajon shiddati shunday holga sabab bo'ladi.

"Hayo – bir-biriga yaqin odamlarning ahvoli jumlasidandir va yaqinlik qancha oshsa, hayo ham ortadi. Va kimdaki hanuz hayo holati yuzida aks etmasa, bu alomat uning yaqinlik (muhabbat) martabasiga erishmaganini ko'rsatadi", deydi eronlik adabiyotshunos Sayyid Ja'far Sajjodi o'zining "Oriflar istilohlari lug'ati" kitobida.

Demak, hayo – muhabbat nishonasi, yor jamolini mushohada etish, ruhiy-ma'naviy sog'inch va tashnalikni qondirish sari intilishda qalb qo'zg'alishidan chehradan yog'ilgan nur va safodirkim, shoirlar buni ter obrazida tarannum etganlar. (Shu o'rinda o'zbekcha "Me'rojnama" dan bir misol keltirmoqchimiz. "Me'rojnama" da tasvirlanishicha, Muhammad Mustafo Buroqi bodpoyga minib, nur narvonidan arshga ko'tarilar ekan, yor – Xudo diydoriga musharraf bo'lish ishtiyoqi, muhabbat zo'ridan terga g'arq bo'ladi:

Har araqkim, misli marjon-u guhar,
Ayladi paydo tani xayrulbashar,
Andin oq gulni daraxti bosh chekib,
Yashnadi bir soat o'tmay ochilib.

Balki hazrat Navoiy aynan ana shu terni, ana shu gulni nazarda tutgandir? Oq gul va dorulbaqo kiyimi – kafan rangi bir xil-ku).

Go'zal, navqiron mahbub yuzidagi ter uni yana ham dilrabo, dilkash qiladi. Mirzo Bedil: "Az safoyi orazat jon mechakad, gohe araq" (Yuzing safosidan goh jon tomadi, goh ter). Ter – suv. Rahmat suvi – obihayot:

Yuzungda xay emas, obi hayot qatrasidin
Quyosh jamoliga sun' ilgi taqdi zevarlar. (Navoiy)

(Yuzingda ter emas, balki Tangri qo'li obi hayot tiriklik suvi qatralaridan quyosh jamoliga taqqan marvardilardir).

Ulug' shoir nazdida ter pokizalik, fayz va jilo, tarovat, yor jamolining porlashidir. "Har yon yuzda ter oqizdingmu?" misrasi bilan boshlanadigan g'azalida u terni yana safo – yog'du, oy atrofidagi

yulduzlar, hijron yoshlariga qiyoslagan bo'lsa, boshqa bir g'azalida "Yuzid ter fitnasidan o'lsam ajab ermas", deb yozadi va terni, ruhni g'alayonga soluvchi kuch sifatida ta'riflaydi.

Suv – ter soflik ramzi ekan, bu piri komil qalbining musaffoligi ham.

Xullasi kalom, yettinchi bayt oshiqning ayni vaqtida armoni va "Qaro ko'zim" g'azalida kuylangan sadoqat g'oyasining cho'qqisidir! Chunki oshiq har bir baytda yorga bo'lgan muhabbatining cheksizligini bildirib keldi, uni ko'z gavhari o'mida ko'rib, bag'ir qonidan hino qilishni taklif etdi, yurakni, jonni, ko'ngilni bir-bir uning yo'liga bag'ishladi. Shuncha iltijolardan keyin agar mabodo yor lutf etsa-yu murodimga yetsam, hayotimni bus-butun unga qurban qilardim, deydi sadoqatli oshiq. Bayt mazmunidan Navoiyning hayotsevarligi, hayot oshig'i ekanini ham anglash qiyin emas: gul va gulob tiriklik ramzi, gulob bilan gulga o'rash esa shu ma'noda kishiga abadiy hayot bag'ishlash demak.

Sakkizinchchi bayt:

Navoiy, anjumani ishq jon aro tuzsang,

Aning boshqoqliq o'qin sham'i anjuman qilg'il.

Anjumani shavq – shoир oshiq qalbidagi ishtyoq-istikuning avj olishi, yorga yetishish orzusi taraddudini shu ibora bilan ifodalagan (iboraning lug'aviy ma'nosи – orzumandlik, kuchli rag'bat majlisi, ma'rakasi). Bundan ruhiy hayajon, qo'zg'olish, surur bo'ronining boshlanishi ham anglashiladi. Jon ichida shunday anjuman tuzish ko'ngilning nurli orzularga limmo-lim bo'lishidir. Boshqoqliq' o'q – o'tkir uchli, o'tkir tig'li kamон o'qi. O'q uchining boshqoqqa o'xhashligi ham e'tiborga olingan. Shunday ko'rinishda u chiroyli kiprik va yonib turgan shamga shaklan monanddir. Voqeан, "boshqoqliq' o'q" deganda, Navoiy yor kiprigini aytmoqchi. Chunki, kiprik – muhabbat o'qi, qaysikim, to'g'ri yurakka borib qadaladi. Bayda ikkinchi baytdagi kitobat san'ati yangi detallar vositasida qaytarilgan, ya'ni kiprik alif harfiga ham o'xshaydi, uning jon orasidagi majlis sham'i bo'lishi – "jon" o'rtasida alifday joylanishi demak. Shu zaylda, ulug' shoир bir yo'la beshta ashyni bir-biriga tashbehlab, hayratomuz mahorat ko'rsata olgan.

Bunda quyidagi tasavvufiy ma'no ham bor: kiprik – o'q solikning hol maqomidagi ayni shavqqa to'lishgan paytida chaqin kabi porlab uning ko'nglini yoritadigan ilohiy jazba – ilhom, vahiylik timsoli ham.

“Anjumani shavq” bu o‘rinda hol maqomiga ko‘tarilishni anglatib keladi.

Alhosil, oxirgi baytning xulosaviy ma’nosi shuki, oshiqning yor visoliga intilishi cheksiz bir orzu, qo‘l yetmas idealiga talpinish. Zotan, axloqiy poklanish va bu poklikka muhabbat muttasil davom etadigan, chin inson qalbini yondirib turadigan tuyg‘u. Yor diydori orzusi yuragingni band etib, zo‘raysa, to‘lib toshsang, uning kiprigini shu orzu avjining chirog‘iga aylantir, ko‘ngilni uning muhabbat shami bilan yoritib tur, deydi shoir. Chunki yor o‘qi dardiga giriftor yurak hamma vaqt yoniq, mash’alador bo‘ladi.

Mana shu yakun bilan g‘azalning umumiylar mazmuni yaxlitlik topadi, baytlar o‘zaro bog‘lanadi. Asar boshida ko‘ringan yorga iltijo, vafoga da‘vat etuvchi munojot va oshiq sadoqatining izhori bora-bora tabiat, falak ishlari haqidagi o‘y-fikrlarga ulanib ketib, hayot boqiyligi, uning ishq timsolidagi ezgu va safoli nashidasi, Yor jamoliga chanqoq ko‘ngilning dardli talpinishlari kuylariadi.

Navoiyning baytlari qatida yashirinib yotgan ma’nolar shu qadar teran, shu qadar ko‘lamlik, u durlar to‘la dengizga o‘xshaydi. Bu dengizga sho‘ng‘igan odam, albatta, yangi ma’no durlarini qo‘lga kiritib, bahramandlik baxtini tuyishi muqarrar.

(N.Komilov)

JONG‘A CHUN DERMEN: «NE ERDI O‘LMAKIM KAYFIYATI?...» G‘AZALI TAHLILI

Jong‘a chun dermen: «Ne erdi o‘lmakim kayfiyati?»
Derki: «Bois bo‘ldi jism ichra marazning shiddati».

Jismdin so‘rsamki: «Bu za’fingg‘a ne erdi sabab?»
Der: «Anga bo‘ldi sabab o‘tluq bag‘irning hirqati».

Chun bag‘irdin so‘rdum, aytur: «Andin o‘t tushti manga, –
Kim ko‘ngulga shu’la soldi ishq barqi ofati».

Ko‘ngluma qilsam g‘azab, ayturki: «Ko‘zdindur gunah,
Ko‘rmayin ul tushmadi bizga bu ishning tuhmati».

Ko‘zga chun dermenki: «Ey tardomani yuzi qaro,
Sendin o‘lmish telba ko‘nglumming balo-yu vahshati».

Yig‘lab aytur ko‘zki: «Yo‘q erdi manga ham ixtiyor, –
Kim ko‘rundi nogahon ul sho‘xi mahvash tal’ati».

Ey Navoiy, barcha o‘z uzrin dedi, o‘lguncha kuy, –
Kim sanga ishq o‘ti-o‘q ermish azalning qismati.

(«Favoyid ul-kibar»ning 597-g‘azali)

Lug‘at

1. maraz – kasallik, yara
2. za’f – zaiflik, bemorlik, kasallik.
3. barq – chaqmoq
4. tuhmat – ayplash, nohaq yomonlash
5. tardoman – axloqsiz, buzuq, gunohkor
6. vahshat – yolg‘izlik qo‘rqinchli, vahima, xavf
7. nogahon – birdaniga, to‘satdan
8. mahvash – oyga o‘xshash, oyday chiroylı
9. o‘q – bu yerda ma’noni kuchaytiruvchi yuklama
10. hirqat – issiqlik, kuydirish, yondirish; g‘am, qayg‘u, kuyunish;
shu’la, alanga

G‘azal baytlarining nasriy bayoni

1. Jonga: “Jismdan judo bo‘lib chiqishingning boisi nima?” deb so‘rasam, jon: “jism ichidagi kasallik (dard)ning zo‘rayib ketishi sabab bo‘ldi”, deb javob berdi.
2. Jismdan: “Bu dardingga nima sabab bo‘ldi?” deb so‘rasam, u: yonayotgan bag‘rimdagi olovning issig‘i sabab bo‘ldi”, deb aytdi.
3. Bag‘irdan buning sababini so‘rasam, u: “Ishq chaqmog‘ining halok etuvchi uchquni ko‘ngilga shu’la solganda. Menga ham olovi kelib yetdi”, dedi.
4. Achchiqlanib ko‘nglimni so‘roqqa tutsam, deydi: “Bu ko‘zning nybi, agar u (jononni) ko‘rmaganda edi, bizga bu ishning gunohi (tuhmati) tushmagan bo‘lardi”.
5. Ko‘zga: “Ey buzuq axloqli, yuzi qora, telba ko‘nglim boshiga tushgan balo va uning dahshatli qo‘rquvi sendin ekan”, deb g‘azab qilsam,
6. (Ko‘z) yig‘lab aytadiki: “Menda hams ixtiyor yo‘q edi, to‘satdan ul oy yuzli sho‘xning yuzi ko‘rinib qoldi”.
7. Ey Navoiy, barcha (a’zolar) o‘z uzrini aytdi, endi o‘lguncha ishq olovida o‘rtan, negaki sen uchun ishq o‘tida yonish taqdiri azalning qismati ekan.

G‘azalning umumiy mazmun-ma’ nosi

Ushbu g‘azalda ham ishq-muhabbat qudrati, uning oshiq vujudini qamrab olib bezovta etishi, qiyonoqlari tasvirlanadi. Ammo, bu doimiy mavzu har bir g‘azalda alohida usul, alohida badiiy tasviriy vositalar orqali namoyon bo‘lganidek, bu g‘azalda ham ulug‘ shoir kutilmagan ajoyib ta’sirchan tasvir usulini qo‘llagan. Lirik qahramon yor hajrida azob chekayotir, amno bu dardning iztirobi shu darajadaki, jon jismni tark etishga tayyor. Shu bois oshiq (lirik qahramon) avval jonning bu holatidan tashvishlanib, uni so‘roqqa tutadi: nega jismni tark etmoqchisan?

Jon esa jismning kasallikkha uchrab qolgani va bu og‘riq shiddatiga toqat qilmayotganini aytadi. Shundan keyin jismga savol berilganda, jism bunga bag‘ir (jigar)dagi olovning haroratini sabab qilib ko‘rsatadi. O‘z navbatida bag‘ir ko‘ngildagi ishq chaqmog‘ini shu’iasi menga tegdi. Natijada shu ofatga giriftor bo‘ldim, deydi. Ko‘ngil esa ko‘zni aybdor qilib ko‘rsatadi. Lekin ko‘zda ham ayb yo‘q edi, zero “ul sho‘xi mahvash” yuz ko‘rsatganda ko‘z beixtiyor unga qaragan edi. Ya’ni

Ishqning inson a'zolari, ko'ngli, butun vujudini qamrab olishiga sabab Husnning jilva qilishi edi. Bu go'zal mahbub tajalli ilohiy ekanani aniq. Shu nur, shu ohanrabo ziyo pok qalblarga joylashib olgach, ularning qon tomirlarida oqa boshlaydi, hislari, fikr-o'yisi, ruhiyatini butkul band etadi va oshiq Husnning mazharidan manbaiga qarab borish, Unga yetishish ishtiyoyqida o'rtanaveradi. Alisher Navoiy uchun mazhar muhabbatini ham ("majoziy muhabbat"), manba muhabbatini ("ishqi haqiqiy") bir vaqtning o'zida nazarda tutilgan, shoir bu ikki tushunchani bir-biriga zid qo'ymaydi, ammo ular orasidagi farqni inkor ham etmaydi.

Shunday qilib, g'azalda baytlar aro bir-biriga ulangan "zanjiriy uzviylki" davom etadi va maqta'da shoir ishq oshiq ahlining azaliy qismati ekanini qayd etish bilan, asosiy muddaoni bayon etib o'tgan. G'azal yengil o'qiladi, ortiqcha murakkab san'atkorlik ishlatilmagan. Biroq g'azalni o'qigan odam muhabbat dardiga giriftor oshiqning ruhiy qiyonoqlari "o'z-o'zi bilan" suhbati, o'kinchli va ayni vaqtida tagzaminida oshiqlikdan, ishqdan nasiba topganidan rozi odamning holati, "botiniy monologi" dan ogoh bo'ladi. Ayni vaqtida buyuk shoir san'atkorligining "yakpora" g'azallar, aytish mumkinki "sujetli" lirik she'r yaratish mahoratiga shohid bo'ladi.

(Najmiddin Komilov)

QIT'ALAR
KAMOL KASBIGA DALOLAT-U
NUQSONIDIN IZHORI MALOLAT

Kamol et kasbkim, olam uyidin
Sanga farz o'limg'ay g'amnok chiqmoq.
Jahondin notamom o'tmak biaynih
Erur hammomdin nopol chiqmoq.

“Hazrat Navoiy «Kamol et kasbkim» deya da”vat qilganlarida komillik uchun zarur juda ko‘p xususiyatlarni nazarda tutganlar. Kishi o‘zini hirs, ta’ma, nafs, g‘aflat, nodonlik singari mayllaridan poklamasa, u hech payt komil bo‘lmaydi. Komillik uchun ulkan insoniy qalb, uni nurlantiruvchi so‘nmas ishq va keng qamrovli infakkur zarur. Bularsiz ma’naviy-ruhiy mukammallik va aqliy balog‘at xususida so‘z aytish mumkin emas.

Bulardan qaysi biridir yetishinas, hammomga kirib nopol chiqmoqday gap bo‘ladi. «Olam uyi»da yashash uning fuqarosiga nylanishdir. Mir Alisher Navoiy insonning jahon farzandi mavqeiga ko‘tarilishini xohlaganlar. Xuddi shu mavqeni esa kamolotning oliv cho‘qqisi deb belgilaganlar”. (I. Haqqulov) Alisher Navoiy buni tasavvur etish uchun juda sodda va oson yo‘lni tavsiya etadi. Inson hammomga nima uchun keladi? Mana shu savolga javob topish “dunyo uyi”ga kelish muammosini izohlashga ko‘makchi bo‘ladi. Demak, dunyoga kelib, kamolot yo‘liga intilmaslik hammomga kirib yuvinmasdan chiqish bilan bir xil bo‘ladi. Bu inson uchun yarashiqli ishlmi? Yo‘q. Demak, insonning faollikka, kamolotga intilishi uning haqiqiy va bosh burchi bo‘lishi lozim.

FALOKATDIN AYOG‘IG‘A KAFSH
BO‘LMAG‘ANGA CHUN KAFSH UCHUN
AYOG‘I BOR, SHUKR VOJIBDUR

Ulki, iflosdin ayog‘inda
Kafsh yo‘li azmi chog‘i yo‘qtur oning,
Shukr qildik boqib birav sori, –
Ki yururg‘a ayog‘i yo‘qtur oning.

Haqiqiy insonlar har doim shukronalar qilib yashashga odatlanadi. Alisher Navoiy mana shu fikrni turli asarlarida, turli shakllarda aks ettirgan. Masalan, “Mahbub ul-qulub”da u “Kafshsizlikdin malul bo‘limgil, ayoqsizlarha boqib shukr qil” tarzida keltirilgan. Yuqoridagi qit’ a sarlavhasida ham unga yaqinlik kuzatiladi. “Iflos” so‘zi o‘n beshinchı asrda “sinish”, “pulsizlik”, “qashshoqlik” degan ma’nolarni anglatgan. Demak, kimdir tasodifiy falokat (oyoq sinishi), muhtojlik tufayli, yana kimdir oyog‘ining kesib tashlangani tufayli kafsh (kavush, kalish) kiya olmaydi. Oyog‘i bor odam bunga shukrlar qilishi kerak. Bundan chiqadigan xulosa shuki, inson xuba-bexuda narsalarga shikoyat qilib, zorlanib yurmsdan, tirik inson sifatida shukr qilishi, muntazam faol harakatlar ichida yashashi kerak.

OLTUN, KUMUSHGA HIRS MAN’IKIM, TUTMOG‘I ILIKNI QORA QILUR VA MUHABBATI – KO‘NGULNI

Ko‘p oltun, kumush sari qo‘l sunmog‘il
Ki tutsang, kafingni qora zang etar.

Ko‘ngulda dog‘i maylini asrama, –
Ki ko‘nglungni dog‘i hamul rang etar.

Alisher Navoiy ixcham shakllarda ham olam-olam ma’nolarni aks ettira oladigan so‘z san’atkordir. Bu qit’ a insonni kamtar va kamsuqum bo‘lib yashashga undaydigan asarlardan biri. Boylikka hirs qo‘yish kishiga ko‘p balolarni keltiradi. Oltin, kumush singari metallardan ishlangan buyumlarni ushlagan kishi qo‘lida ularning izi – qorasini qoladi.

Shoir shu yerda “qora” so‘zini ikki ma’noda qo‘llaydi. Birinchisida u o‘z ma’nosida: u “qo‘lni qora rangga kiritadi”, ya’ni kir qiladi. Oltinga muhabbat esa ko‘ngilni qora qiladi, ya’ni kishi ko‘ngliga g‘ashlik soladi, unga tashvish keltiradi.

Alovida ta’kidlash joizki, adib boylikka, moddiy farovonlikka aslo qarshi emas. U me’yoridan oshishni, boylikka o‘chlikni qoralaydi, xolos. Bu fikrni “oltin kumushga hirs”, “hirs man’i (ta’qiqi)” kabi so‘z birikmalari tasdiqlab turibdi.

Tanlangan so‘zlar mavzuning aniq va ta’sirchan ifodasi uchun hizmat qilmoqda. Yuqorida ularning ixchamligi haqida ham aytib

o'tgan edik. Sarlavhada so'zni tejashga urinish (u "tutmog'i ilikni qora qilur va muhabbat - ko'ngulni qora qilur" shaklida ham keltirilishi mumkin edi") sezilib turgan bo'lsa, qit'a baytlarida so'z takroridan qochish yaqqol bilinib turadi. Adib birinchi baytda qo'llangan so'zlarni takrorlamaslik uchun keyingi baytda ularni aks ettiruvchi olmosh (hamul rang)dan foydalanish bilan shu niyatiga erishgan.

DEVONDA MUHR BOSQONDIN NAFSIG'A SHIKAST YETMAGAN UCHUN MUHRG'A SHIKAST BERGANI

Chun manga lutf etti shah devonda muhr,
Bu edi eldin quyi muhr urmog'im, –

Kim g'ururi nafsi sarkash man'ig'a
Borchadin bo'lg'ay quyi o'lurmog'im.

Chun shikasti nafs hosil bo'ljadi,
Mundin o'ldi muhrni sindurmog'im.

Ushbu qit'aning paydo bo'lishida tarixiy haqiqatrining ulushi ancha katta. Bu bevosita adib hayotida ro'y bergan voqealar bilan aloqador. Alisher Navoiy muhrdorlik lavozimiga tayinlanganida o'z mansabi taqozosiga ko'ra hujjatlarga muhrini boshqalardan oldin bosish huquqiga ega edi. Ammo u amalda Xondamir aytganiday, "muhrini shunday yerga bosadiki, undan quyiroqda muhr bosish uchun joy qolmagan edi".

Qit'ada "shikast" so'zining qo'llanishi e'tiborni tortadi. Bu Navoiy usulubiga xos xususiyatlardan biri: ayni so'zga turli ma'nolarini yuklash bilan bog'liq. Sarlavhada uning ham o'z, ham ko'chma ma'noda qo'llanishi kuzatiladi. Dastlab "nafsig'a shikast yetmoq" ifodasida uning o'ziga xos ma'no qamrovi seziladi. Odatda "shikast yetmoq" iborasi "biror narsani sindirmoq" uni "buzmoq" ma'nolarini ko'zda tutadi. Hozirgi holatda esa u "nafsin tiymoq" iborasidagi ma'noda qo'llangan. "G'ururi nafs" ham qit'adagi tayanch so'zlardan biri. U manmanlik, takabburlik ma'nolarini anglatadi. Adib ayni mana shu salbiy holat ziddi uchun "quyi o'lirmoq" iborasini keltirgan. Natijada Navoiyga xos tabiiy kamtarlikning samimiy ifodasi yuzaga kelgan.

YUQORI O'L TURMOQ TALASHQUCHILARKIM, HINDUYI DIDBON ALARDIN YUQORIROQDURUR, UCHAR QO'NG'UZ – ILGARIROQ

Yuqori o'l tururni kim tilasa,
Kishilikdin ani yiroq bilgil.

O'l turur safda yuqoriliqdin
O'l turur safda yaxshiroq bilgil.

Kamtarlik insonni ulug'laydi, manmanlik esa uni yerga uradi. Arzimaga narsa ustida manmanlik qilish, o'zini katta olish insonga yarashmaydigan qiliqlardir. Ba'zi kishilar ko'pchilik o'tiradigan yerda boshqalarga e'tibor bermasdan teparoq – to'r deb atalgan joyda o'tirishga intilishadi. Agar ko'pchilik orasida undan ham azizroq va hurmatli kishilar, yoshi ulug'lar bo'lsa-chi? Adib o'z davrida qorovullikda turadigan kishi – didbonning maxsus minora va tepaliklarda turishiga ishora qilib, ular sen o'tirgan joyga qaraganda, baribir, ancha tepe (baland)la turadi deb qiyos keltiradi.

Adibning hukmi keskin: manmanlik kasaliga uchragan bunday kishilar odamgarchilik doirasidan tashqarida holgan kimsalardir. Aksincha, boshqalar bilan bir safda bo'lish undan ko'ra ming marta afzaldir. Ayni mana shu g'oyani ifodalashda adib "yiroq : yaxshiroq" so'zarini qofiyada keltiradi. Radif ("bilgil") esa ushbu ma'noni yana bir marta ta'kidlashga xizmat qiladi.

YAMON YAMONLIG'INI QILMASA, YAXSHILIG'CHA BOR VA BIR YAXSHILIG' QILSA – O'N YAXSHI QILIQCHA

Har kishikim topsa davron ichra joh-u e'tibor, –
Kim aning zotida bedod-u sitam bo'lg'ay qilig'.
Yaxshilig' gar qilmasa, borii yamonlig' qilmasa, –
Kim yamonlig' qilmasa, qilg'anancha bordur yaxshilig'.

Inson o'zining xatti-harakatlari uchun mas'uldir. Bu hamma uchun birdek daxldor ichki bir ehtiyoj bo'lishi kerak. Ayniqsa, boshqalardan ajralib turadigan kishilar buni ko'proq his etishsa olam yanada go'zal bo'ladi. "Joh-u e'tibor topmoq" ko'chma ma'noda obro'ga ega bo'lmoq demakdir. Bu moddiy boyliklar yoki kasb, amal-

martaba tufayli bo‘lishi mumkin. Demak, munosib odamlar uchun bu borada ortiqcha izoh va ko‘rsatmalar shart bo‘lmaydi. Ammo tabiatida bil boshqacharoq xususiyatlar bo‘lganlar shunday martabaga erishsabi? “Bedod-u sitam” “adolatsizlik va zulmga mayli bor” kishilarga misbatan qo‘llangan ifoda. Ulardan qilinayotgan iltimos shuki, ular yaxshilik qila olmasliklari mumkin. Ammo yomonlik qilishdan ham tiyilishsa, nur ustiga nur bo‘ladi. Adib buni bir yomonlik qilmagani o‘n marta yaxshilik qilganiga tenglashadi, deya hukm chiqaradi. Sizningcha, qaysi yo‘l ma’qul?

***

Chun g‘araz so‘zdin erur ma’ni anga,
Noqil o‘lsa xoh xotun, xoh er.
So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini,
Ko‘rma kim der ani, ko‘rgilkim, ne der.

Inson har doim o‘ylab, boshqalarga tushunarli va aniq so‘zlar bilan so‘zlashi, bunga butun umri davomida intilishi kerak. Bu shart hammaga birdek taalluqli: ayol ham, erkak ham shunga intilishi kerak:

Chun g‘araz so‘zdin erur ma’ni anga,
Noqil o‘lsa xoh xotun, xoh er.

Demak, ushbu o‘git katta yoki kichikka, o‘g‘il yoki qiz bolalargagina emas, balki barchaga birdek taalluqlidir.

Tinglovchi so‘zga e’tibor berishi kerak. Uni kim aytishi muhim emas, muhimi nima deyilganidir:

So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini
Ko‘rma kim der ani, ko‘rgilkim ne der.

Yaxshi ma’no munosib ifodaga ega bo‘lishi kerak. Bu yaxshi ifoda esa ko‘psozlilikni xushlamaydi, aks holda, u ezmalikka, sergaplikka olib boradi. Faqat so‘zbozlargina uning tashqi tomoniga e’tibor berishadi.

IX sinfda Alisher Navoiy "Xamsa"si tarkibiga kiruvchi "Farhod va Shirin" dostonini o'rganish ko'zda tutilgan.

Dasturda asarning quyidagi jihatlariga maxsus e'tibor berish kerakligi qayd etilgan:

- "Farhod va Shirin" dostonining "Xamsa"da tutgan o'rni.
- dostonning obrazlar tizimi.
- Farhod shoir ideali tajassumi sifatida.
- kamolot yo'liga kirgan inson manzillari tasviri.
- Shirin obrazi. Unda ayollarga xos ma'naviy fazilatlar talqini
- dostonda yaxshilik va yomonlik, razolat vaadolat, butunlik va noqislik o'rtasidagi ziddiyatning jonli shaxslar timsollarida ko'rsatilishi.
- doston qahramonlaridagi ma'naviy xususiyatlarga alohida urg'u berilgani.
- dostonning badiiy xususiyatlari.

Ta'lim tizimidan ma'lumki, "Xamsa" tarkibiga kiruvchi dostonlarni o'rganish alohida xususiyatlarga ega. Jumladan, Navoiy "Xamsa"sinı to'g'ridan-to'g'ri o'rganish ham u qadar to'g'ri emas, chunki shoir "Xamsa"si adabiy an'anaga mansub asar. Shu bois beshlik tarkibiga kiruvchi muayyan asarni o'rganishdan oldin kirish mashg'ulotini o'tkazish hamda sharqdagi xamsanavislik an'anasi, uning tarixi va mazmun-mohiyati to'g'risida ixcham ma'lumot berish zarur. Bu jarayonda sharqdagi xamsachilik an'analari rivojida Alisher Navoiyning roli, "Xamsa" dostonlarining mantiqiy aloqadorligi, ularda dunyoviy va tasavvufiy g'oyalarning aks etishi, dostonlarda ishq, vatan, vatanparvarlik,adolat, mehnatsevarlik g'oyalarning ulug'lanishi kabi masalalarga diqqat qilish lozim.

«Xamsa» faqat o'zbek adabiyotida emas, balki barcha turkiy xalqlar adabiyotida ham yangi hodisa edi. Avval Nizomiy Ganjaviy, so'ng Xusrav Dehlaviy «Xamsa» yaratganlardan keyin bu sohada forstojik adabiyotida ham, o'zbek adabiyotida ham ko'plab adiblar o'z kuchlarini sinab ko'rishgan. Ammo:

Ko'p kishikim qildi tatabbu havas,
Sarv-u gul o'trusida¹ kelturdi xas.

Ya'ni «Xamsa» yozishga ko'p kishi harakat («tatabbu havas») qildi, ammo Nizomiy va Xusrav Dehlaviy yetishtirgan sarv bilan gul

¹ o'tru – ro'para, qarama-qarshi tomon

qarshisida xas-xashak keltirdilar, xolos. Bu Navoiyning ta'kidi. Navoiy «Xamsa» yozishning qiyin va mashaqqatli ish ekanligini juda yaxshi bilardi. Shuning uchun ham:

Emas oson bu maydon ichra turmoq,

Nizomiy panjasiga panja urmoq, – deb alohida qayd etgan edi.

Xamsachilik an'analarini tushuntirishda ixcham jadvallardan foydalanish mumkin:

Nizomiy (1141-12117)	Dehlaviy (1253-1325)
1. «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasi»)). 2. «Xusrav va Shirin» 3. «Layli va Majnun» 4. «Haft paykar» («Yetti go'zal») 5. «Iskandarnoma»	1. «Matla ul-anvor» («Nurlarning boshlanmasi»), 2. «Shirin va Xusrav», 3. «Majnun va Layli», 4. Hasht bihisht» («Sakkiz jannat») 5. «Oyinayi Iskandariy» («Iskandar oynasi»)
Jomiy (1414-1492)	Navoiy (1441-1501)
1. «Silsilat uz-zahab» («Oltin zanjir»), 2. «Salomon va Absol», 3. «Tuhfat ul-ahror» («Erkinlar tuhfasi»), 4. «Subhat ul-abror» («Yaxshilar tonggi»), 5. «Yusuf va Zulayxo», 6. «Layli va Majnun», 7. «Xiradnomayi Iskandariy».	1. “Hayrat ul-abror” 2. “Farhod va Shirin” 3. “Layli va Majnun” 4. “Sab’ayi sayyor” 5. “Saddi Iskandariy”

“Farhod va Shirin” dostonini tahlil qilish asar sujetiga ko‘ra, uning obrazlar tizimiga, badiiy-estetik, o‘ziga xosliklarini aniqlashga ko‘ra amalga oshirish mumkin. Dastlabki holatda asar boblarining uyda, sinfda o‘qiladigan qismlarini ajratib olish ayrim boblarni esa o‘qituvchining o‘zi sharhlab o‘qib berishi mumkin. //

Obrazlar tuzilish tahlilida esa asarning yetakchi qahramonlari: Farhod, Shirin, shuningdek, Chin xoqon, Arman malikasi, Xusrav obrazlariga alohida e'tibor berish kerak bo'ladi. Bunda Farhod obrazi tasvirdagi tadrijiylikka e'tibor berish adib mahoratini ilg'ashda qulaylik tug'diradi. Buni quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Farhodning tug'ilishi.
2. Uning kasb-hunar o'rganishda o'ziga xosliklari.
3. Farhodning chiniqish yo'llari.
4. Farhod va Shirinning munosabatlari.
5. Farhod va Xusrav ziddiyati.

Shirin obrazi talqinida esa uning tashqi – ma'naviy olamining tasvirlariga e'tibor qaratish o'rinni bo'ladi.

Shirin obrazining to'laqonli tasavvurini shakllantirishda u tarbiyalangan muxit, Shirin haqida boshqa qahramonlarning mulohazalari, shuningdek, Shirinning manbalarga, Farhodga, Xusrav va Shiringa bo'lgan munosabatlari tasvirlangan lavhalardan foydalanish samarali bo'ladi.

Adib mahoratini tasavvur qilishda mortret tasviri peyzaj, dialog, monolog singari detallardan foydalanish mumkin.

Badiiy, ifodali o'qish imkonlari ham bu borada katta ilmiy-metodik ham badiiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

Bularning barchasi fors-tojik tilida yaratilgan edi. Alisher Navoiy esa «Xamsa»ni bor-yo'g'i ikki yilda, buning ustiga ona tili – turkiyda yaratdi. Aslida «Xamsa» yaratishga urinuvchilarning soni juda ko'p bo'lgan, biroq bu dostonlarga qo'yiladigan talablarga mukammal tarzda javob berish oson emas edi. Buni Nizomiydan keyin faqat ikki fors-tojik adibi va yakka-yu yagona turkigo'y adibgina bajara olishdi. Ushbu holat Alisher Navoiy yaratgan «Xamsa» turkiy tildagi ulkan yutuq, nodir badiiy kashfiyotgina emas, balki birinchi navbatda buyuk jasorat namunasi ekanligini ham oydinlashtiradi. Bunday ulkan asarning qisqa muddatda – ikki yil (1483-1485) ichida bajarilishi esa Navoiy iste'dodining kuchi, adib imkoniyatining darajasidan dalolatdir.

Shundan so'ng darslik ustida ishlash mumkin. Darslikda "Farhod va Shirin"dan olingan ayrim parchalar berilgani uchun u o'quvchilarda muayyan tushummovchiliklarni yuzaga keltirishi tabiiy. Shu jarayonda o'qituvchi ana shu holatni nazardan qochirmagan holda, savol-javoblar asosida shunday holatlarni aniqlab, ularni qisqacha aytib berish orqali to'ldirishi, asar qismlarini o'zaro bog'lab berishi maqsadga muvofiq.

Keyingi bosqichda berilgan parchadagi tushunarsiz so‘zlar ustida ham ishslash mumkin. Bunda dastlab o‘qituvchining namuna ko‘rsatishi, so‘ngra ko‘proq o‘quvchilarning o‘zlariga imkon berishi foydali. Chunki butunlay tushunarsiz vazifani uddalash o‘quvchida mustaqil ishslash malakasini tezroq rivojlantiradi.

Shuningdek, “Farhod va Shirin” dostonini o‘quvchilarga tushuntirishda badiiy obraz va uning ramziylik xususiyati, jumladan, doston qahramonlarining ramziy safarları, ular uchragan to‘sinqlardagi majoziy xususiyat va ular anglatgan ma’rifiy ma’nolarga diqqatni qaratish har jihatdan foydali. Bu orqali ma’naviy kamolot va Navoiy ijodidagi bosh g‘oya o‘rtasidagi muvofiqlik, mazkur holatning asar qahramonlari harakatlari va so‘zlaridagi ifodasini maxsus tahlil etish kerak. Bu o‘quvchilarini Navoiy dunyoqarashi, asar mohiyati bilan tanishtirishdan tashqari, o‘quvchilar ongida insonning ma’naviy kamolotiga oid yangi-yangi tushunchalarni hosil qilish mumkin. Alabatta, bu jarayonda o‘qituvchining ilmiy-nazariy saviyasi hal etuvchi ahamiyat kasb etadi, chunki zarur o‘rinlarda ilmiy adabiyotlarga murojaat etishga to‘g‘ri kelishi mumkin.

X sinfda Navoiy g'azallari, ruboilyari va qit'alari tahlili ko'zda tutilgan. Sharq adabiyotini tahlil qilishning o'ziga xos jihatlari nihoyatda ko'p. Jahon adabiyotida umumiy nuqtalar oz emas. Binobarin, ularning tahlilidagi umumiyliklar ham oz emas. Shunga qaramay, har bir millat adabiyotining tahlilida boshqalarga o'xshamagan jihatlarning ham ko'p bo'lishini inkor etib bo'lmaydi. Bu adabiyotning milliy xususiyatlari bilan bog'liq. Zero, badiiy adabiyot ijtimoiy ongning mahsuli ekan, ayni mana shu jihat uning o'ziga xosligini ham ta'min etadi. Bu har bir millatning tafakkur tarzi bilan belgilanadigan xususiyatlardir.

Har bir g'azalning o'z mavzu doirasi, ya'ni bahs obyekti mavjud bo'ladi. Garchi g'azal an'anaviy tarzda asosan ishq mavzusida yozilgan bo'lsa-da, keyinchalik uning mavzu qamrovi kengayib, rang-baranglashib borgan. Ushbu yo'nalihsda Alisher Navoiy "buyuk burilish"lar qilgan. "Navoiy g'azallarida tabiat hodisalaridan tortib jamiyat masalalarigacha, inson go'zalligidan tortib qushlarning qichqirig'igacha, xofizning xonishidan tortib faylasufning donishmandligigacha, chumoli harakatidan tortib rassomning rasm chizishigacha, oshiq qalbining urishidan tortib rindning loqaydligigacha (va h.) bo'lgan behisob narsalarni, masalalarni, manzaralarni ko'iishimiz mumkin¹.

Mumtoz g'azallar, an'anaga ko'ra, alohida sarlavhaga ega bo'lmaydi. Shunga ko'ra, ularni nomlashda turlicha yondashuvlar kuzatiladi. Shulardan eng keng tarqalgani uni dastabki misra nomi bilan yuritishdir.

Adib g'azallarini tahlil qilishda o'quvchilarning oldin to'plagan tajribalari muhim rol o'ynaydi. Bunda rang-barang shakl va usullar mavjud. Shulardan biri ifodali o'qish bilan aloqador. Ifodali o'qishning bir qator asosiy komponentlari mavjud. Xususan:

- «Tezlik – matnni o'qishdagi sur'at. U o'qilgan matnning qabul qilinishi (tushunish)ni aniqlab beradi. Odatda, o'qish tezligi muayyan vaqt oralig'ida o'qilgan so'zlarning miqdori bilan belgilanadi.

- To'g'rilik – asl matn mohiyatini hech o'zgarishiz anglash va anglatishdan asar haqidagi mulohazalarning matnga sodiq qolgan holda izohlashdan iborat.

¹ Hayitmetov A. Navoiy lirikasi. To'ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashri. – Toshkent "O'zbekiston", 2015. 115-116-betlar.

- Onglilik – muallif ko‘zda tutgan badiiy-estetik mohiyatni anglay olish, o‘zining asar va uning muallifiga bo‘lgan munosabatini aniq tasavvur etish hamda shu tasavvurlarini boshqalarga yetkazishni uddalay olishida namoyon bo‘ladi.

- Ta’sirchanlik – asarni tahlil qilishda munosib ifodalarni topish va uni o‘qishda mazmunga xos va mos bo‘lgan ohangda ifodali o‘qish bilan yuzaga chiqadi.

Navoiyning ko‘plab g‘azallari lirkay fayfiyatning o‘ziga xos ifodasi sifatida alohida e’tiborga molikdir. Mana shu kayfiyatni tug‘dirish uchun she’r o‘qituvchi tomonidan ifodali o‘qiladi. Yana bir variant sifatida she’rning qo‘sinq variantidan ham foydalanish mumkin. Ifodali o‘qish (yoki qo‘sinq eshitilgani)dan so‘ng uning baytma-bayt tahliliqa o‘tish mumkin.

Ko‘rgali husnunigni zor-u mubtalo bo‘ldum sanga,
Ne balolig‘ kun edikim, oshno bo‘ldum sanga.

Matla’ning birinchi misrasida oshiq ko‘ngilning sog‘inchli ishtiyoqlari, yorga bo‘lgan dil talpinishlari o‘z ifodasini topgan bo‘lsa, keyingi misrada shu oshiqlikdan pushaymonlik aks etgan. Bu ohang yorni ilk marta ko‘rgan kunga berilayotgan bahoda (ne balolig‘ kun edikim) mujassamlashgan. Qofiyaga «mubtalo» va «oshno» so‘zlarining surilishi mazkur motivni bo‘rttirib tasvirlashga xizmat qiladi. Misralar oxirida takrorlanayotgan radif – «bo‘ldum sango» mazkur kechinmalarning bevosita so‘zlovchi – lirkay qahramonga daxldorligini ta’kidlab turadi. Ammo bu yerdagi pushaymonlikning oniy lahzalarga oidligini ham unutmaslik kerak. Keyingi bandlarda undan asar qolmaydi. Aksincha ularda lirkay fayfiyatning boshqa qirralari yanada teranroq ochib beriladi.

Endi bevosita lirkay qahramonning umumiy holati tasviriga o‘tiladi:

Har necha dedimki, kun-kundin uzay sendin ko‘ngul,
Vahki, kun-kundin batarrak mubtalo bo‘ldum sanga.

Bu yerda ishqiy kechinmalarning o‘ziiga xos tasviri mayjud. U inson – lirkay qahramon ruhiyatidagi o‘zgarishlarning tadrijini ko‘rsatib bermoqda. Navbatdagi baytda ham shu ruh davom etadi. Endi lirkay qahramon va uning nutqi yo‘naltirilgan shaxs – ma’shuqanining so‘zlarini (savol-javob) orqali inkishof etish yo‘li tanlanadi:

Man qachon dedim, vafo qilg‘il manga, zulm aylading,
Sen qachon deding, fido bo‘lg‘il manga, bo‘ldum sanga.

Matlada boshlangan men va sen ziddiyati barcha baytlarda davom ettirilgan. Faqat oldingi misralarda bu ziddiyatga kuchli urg'u tushmagan edi. Ushbu baytda esa ayni shu holatning bo'rttirib tasvirlanishi kuzatiladi. Bu bejiz emas, navbatdagi baytdan boshlab lirik «men»ga alohida e'tibor jalg qilinadi. Tuyg'ular ifodasi shu baytdan boshlab yanada quyuqlashtiriladi. Lirik qahramon bunga bevosita ma'shuqaga murojaati vositasida erishadi:

Qay pari paykarga dersan telba bo'ldung bu sifat,

Ey pari paykar, ne qilsang qil manga, bo'ldum sanga.

Mazkur murojaat yonida so'zlar takrori, ular vositasidagi mantiqiy qaytariq lirik qahramon muddaosining to'la va ta'sirchan ifodalanishiga xizmat qiladi.

Keyingi baytda ham murojaat qilish usuli qo'llangan. Biroq, bu murojaat endi yorga emas, balki lirik qahramonning o'zigadir, o'z-o'ziga murojaat shakli sifatida ko'ngil tanlangan:

Ey ko'ngul, tarki nasihat ayladim, ovora bo'l,

Yuz balo yetmaski, men ham bir balo bo'ldum sanga.

Bu yerda ziddiyat yuz va bir o'rtasida sodir bo'lmoqda. Keyingi baytda esa ziddiyatning mantiqiy kuchi yana bir pardaga ko'tariladi. Odatta, jomi Jamga musharraf bo'lgan kishi hech narsaga muhtojlik sezmaydi. Ayniqsa, uning yonida «Xizr suyi» ham mavjud bo'lsa, bu endi har narsaga imkon degani bilan barobar. Shunga qaramay, u soqiy huzurida bir gado xolos.

Jomi Jam ichra Xizr suyi nasibamdur mudom,

Soqiyo, to tarki joh aylab gado bo'ldum sanga.

Oxirgi bayt – maqta she'rning o'ziga xos yakuni sifatida maydonga chiqadi. Shunga ko'ra u barcha baytlardagi fikr oqimini davom ham ettiradi, ayni paytda ularning mantiqiy poyonini ham ko'rsatadi.

G'ussa changidin navoye topmadim ushshoq aro,

To Navoiydek asir-u benavo bo'ldum sanga.

Darslarda Navoiyning bir qator ruboiy, g'azal va qit'alarini o'rganish asosida o'quvchilarining klassik she'riyat, lirik qahramon, lirik kechinma, lirik kayfiyat haqidagi tasavvurlarini kengaytirish va boyitish mumkin bo'ladi.

O'quvchilarga she'riy asarni talqin qilishda juda ko'p yo'l va usullar borligini, shoirning niyati ko'pincha tagma'nolarda yashiringan bo'lishini, shunga ko'ra she'rning har doim ko'pma'nolilik kasb

ctishini tushuntirish, ularda mana shunga oid ko‘nikma, malakalarni shakllantirish va rivojlantirish kerak bo‘ladi. Misol tariqasida Alisher Navoiyning mashhur she’rini eslatish mumkin:

Ashraqat min aksi shamsil ka’si anvorul hudo,
Yor aksin mayda ko‘r deb jomdin chiqtி sado.

Lirik asarlarni o‘rganishda yana bitta muhim talab bor. U she’r matnini o‘qish bilan bog‘liq. She’r qanchalik aniq, ifodali o‘qilsa, uning ta’sir kuchi ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Ayniqsa, adabiyot o‘qituvchisining she’r o‘qishi boshqalarga o‘rnak bo‘lishi shart. Zero, «lirik she’r o‘qituvchi tomonidan yod o‘qilsa, uning ta’sir kuchi ham oshadi, tahlillash ham ancha oson ko‘chadi, chunki she’rni yod bilmagan o‘qituvchi lirik asar ustida ishlash mobaynida tuyg‘ular yaxlitligiga, davomiyligiga erisha olmaydi. Negaki u tuyg‘ular silsilasini emas, darslikdan she’rning keying misrasini izlash bilan band bo‘ladi»¹.

Ana shu kabi o‘ziga xosliklarni inobatga olgan holda, berilgan g‘azallarning quyidagicha tahlillari havola etildi.

“MEHR KO‘P KO‘RGUZDUM, AMMO...” G‘AZALI TAHLILI

Mehr ko‘p ko‘rguzdim, ammo mehribone topmadim.
Jon base qildim fido, oromi jone topmadim.

G‘am bila jonimg‘a yettim g‘amusore ko‘rmadim,
Hajr ila dilxasta bo‘ldum, dilsitone topmadim.

Ishq aro yuz ming malomat o‘qiga bo‘ldim nishon,
Bir kamon abro‘da tuzluqdin nishone topmadim.

Ko‘nglum ichra sarv o‘qdur, g‘uncha – paykon, gul – tikan,
Dahr bog‘i ichra mundog‘ gulsitone topmadim.

Husn mulki ichra sendek, shohi zolim ko‘rmadim,
Ishq ko‘yida o‘zumdek notavone topmadim.

Ko‘p o‘quvdim Vomiq-u Farhod-u Majnun qissasin,
O‘z ishimdin bul‘ajabroq dostone topmadim.

¹ Yo‘idoshev Q. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari... 119-bet.

Ul amon ichinda bo'lsun, ey Navoiy, garchi men,
Bir zamon ishqda mehnatdin amone topmadim.

Tab' ganjidin maoniy xurdasin, yuz qatla hayf,
Kim, nisor emakka shohi xurdadone topmadim.

- V -- - V -- - V -- - V -

Foilotun foilotun foilotun foilun

Ramali musammani mahzuf

G'azalda ishq mavzusi asosiy o'rinda turishiga qaramay, unda ijtimoiy-falsafiy mazmun ham ustuvor. Lirik qahramon atrofdagilarga o'z mehrini beradi, mehr ko'rsatish jarayoni uzun va uzlusiz ekanini («ko'p») ta'kidlaydi. Hatto u o'z jonini fido qilishga ham tayyor. Buning evaziga esa u faqat mehrsizlik ko'radi, birorta mehribon, joniga orom bo'la oladigan kishini topmaydi. G'azaldagi bu «kirish» umumlashma xususiyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Bu yerdagi «mehr» hamda «jon» so'zlarining ishtirokida yangi so'zlar yasaladi, ular o'z yangi ma'nolari bilan e'tiborni tortadi.

Keyingi baytda mana shu umumiylilikning ayrim jihatlari ochilganday bo'ladi:

G'am bila jonimg'a yettim g'angusore ko'rmadim,
Hajr ila dilxasta bo'ldum, dilsiton topmadim.

Endi lirik qahramon g'am chekayotganini, qiynalib, azob tortayotganini ("jonimg'a yettim") ta'kidlaydi, biroq birorta «g'angusor», ya'ni g'amxo'r, g'amni ketkazuvchi odamni topolmaydi. Hajr (ayriliqda uning dili «xasta» – kasal bo'ladi («dilxasta» – ko'ngli ezilgan, dili vayron degan ma'noni anglatadi). Bu xastalikka malham bo'ladigan kishi esa hech qayerda yo'q («dilsiton» – dilni oluvchi, ko'nglini o'ziga asir etuvchi, dilbar ma'nolariga ega). Birinchi baytdagi o'zakdosh so'zlardan foydalanish ("ishtiyoq" san'ati) orqali yangi ma'nolarni kashf etish bu baytda ham davom etadi: «g'am», «g'angusor»; «dilxasta», «dilsiton» shu vazifani ado etadi.

Har ikki baytda ham ikki qarama-qarshi qutbdagi holat tasviri diqqat markaziga olingan. Birinchi qutbda mehr ko'rsatadigan, jonini fido qiladigan, g'am va qayg'u ichida yashaydigan, hajrdan dili ozurda bo'lgan inson namoyon bo'lsa, ikkinchi qutbda ana shu iztiroblar ichida yashayotganlarga nisbatan beparvo va loqayd, g'amga sherik bo'la

olnaydigan, ko'ngilni ovlashga yaramaydigan shaxslarning o'ziga xos chizgilari turadi.

Uchinchi baytda dastlabki umurniy tarzda berilgan iztiroblarning aniqroq qiyofasi ko'zga tashlana boradi:

Ishq aro yuz ming malomat o'qiga bo'ldim nishon,

Bir kamonabro'da tuzluqdin nishone topmadim.

Bu iztiroblarning sababi ishq ekani oshkor bo'ladi. Yuqoridagi mantiqiy ziddiyat bu yerda ham davom etadi. Birinchi misradagi «yuz ming» (uni “yuz”, “ming” tarzida alohida-alohida ham o'qish mumkin) ko'chma ma'noda «ko'p», «ko'pdan-ko'p» degan ma'nolarga ega. Shu ma'noda, u keyingi misradagi «bir» so'ziga tazod bo'la oladi. Chunki bu o'rinda «bir» «bittagina» ma'nosidan tashqari, «oz», «kam», «hech» ma'nolariga ham ega. «Kamonabro» bilan «tuzluk» ham ma'nosiga ko'ra bir-biriga ziddiyatlidir. Birinchi so'z «qoshi kamonga o'xshagan egri, qiyshiq» degan ma'noni anglatadi. Kamonning egri va qiyshiqligi «tuzluk», ya'ni «to'g'rilik» so'ziga zid ma'noli sifatida tanlangani o'z-o'zicha ayon bo'ladi.

Guliston o'z daraxtlari (sarv), gul (g'uncha) va tikanlari bilan mashhur. Shoir esa o'z ko'nglini ana shu gulistoniga o'xshatadi:

Ko'nglum ichra sarv o'qdur, g'uncha – paykon, gul – tikan,

Dahr bog'i ichra mundog' gulsitone topmadim.

Faqat bundagi sarvning o'mniga o'q, g'unchaning o'mniga shu o'qning paykon, ya'ni o'q uchidagi metall boshqoq, gulning o'mniga esa tikangina bor, xolos. O'xshatishlar shodasining bunday g'uj holatda kelishi tasvirdagi quyuqlikni ta'minlagan. «Gul», «gulsiton» so'zлari namunasida o'zakdosh so'zlardan foydalanish (*ishtitqoq* san'ati) bu yerda ham davom etgan.

Agar e'tibor berilsa, g'azalning dastlabki misrasidanoq «men» – so'zlovchi bilan boshqalar o'rtasida o'ziga xos mantiqiy ziddiyat ilg'anadi. Men va boshqalar orasidagi qarama-qarshilikka e'tibor tortiladi. Bu dastlabki baytda mehr ko'rgazgan birinchi shaxs va unga nomehribon bo'lganlar, ikkinchi baytda g'am chekayotgan lirik qahramon va unga beparvolar, uchinchi baytda ishqqa giriftor bo'lgan oshiq va unga to'g'ri munosabatda bo'limgan «kamonabro» orasida kechmoqda. To'rtinchi misradagi bunday ziddiyatni oshiq ko'ngil va «dahr bog'i» orasida ko'rish mumkin. Ularni shaxs va ijtimoiy muhit sifatida talqin qilish o'rinli ko'rinadi. //

Mantiqiy qarshi qo'yish navbatdagi baytda ham davom etmoqda. Bu yerda u «shohi zolim» (sen) va «notavon» (men) orasida amalgam oshgan. «Shohi zolim» husn mulkida, «notavon» esa «ishq ko'yida». Agar «ko'y» so'zining «mahalla», «qishloq» ma'nosiga ham egaligini nazarda tutsak, joy ma'nolari orasidagi ziddiyatni ham ilg'ashimiz qiyin bo'lmaydi.

Keyingi baytdagi ma'noviy ziddiyatni topish bir oz murakkabroq. Bu yerda ziddiyat ma'nosini anglatadigan lug'aviy birliklar ochiq berilgan emas:

Ko'p o'qudim Vomiq-u Farhod-u Majnun qissasini,
O'z ishimdin bul'ajabroq dostone topmadim.

Aslida bayt ma'nosidan «ko'p» va «yo'q» so'zlarini anglatadigan mazmun kutilishi kerak edi. Shu mazmun mayjud. Faqat uning lug'aviy ifodasida o'ziga xoslik kuzatiladi. Ko'p o'qudim bilan (birortasida ham) topmadim so'zlarini shu vazifani bajaradi. Men va boshqalar tarzidagi ziddiyat ham davom etgan. Bu yerda Vomiq-u Farhod-u Majnun so'zlarini – “ular” qutbini, “o'z” esa “men” qutbini tashkil etmoqda.

Navbatdagi baytda mantiqiy qarama-qarshilik ochiq holda: ul va men shaklida kelgan. Oldingi ikki baytda uzilib qolgan o'zakdosh so'zlardan foydalanish san'ati (amon, amone) bu yerda yana davom ettirilgan. Navoiyning boshqa g'azallaridan farqli ravishda mazkur g'azalda taxallus oxirgi baytda emas, balki undan bitta oldingi baytda joylashgan.

G'azalning oxirgi baytida mazmun yana ijtimoiy ohanglarga qarab buriladi. Ta'kidlash o'rinniki, g'azalchilikda falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy masalalarini tilga olish, tasvirlash Navoiy ijodida mutlaqo yangi bosqichga ko'tarildi.

Ushbu g'azal aruzning ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan. Uni quyidagicha tasvirlashimiz mumkin:

Meh	r	ko'p	ko'r	guz	du	mam	mo	meh	ri	bo	ne	top	ma	dim
fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lun
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—
Jon	ba	se	qil	dim	fi	do	o	ro	mi	jo	ne	top	ma	dim
fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lo	tun	fo	i	lun
—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—	—	—	V	—

Bobur «Muxtasar» asarida ramalni eng keng tarqalgan vazn nisatida tavsiflaydi hamda Navoiyning boshqa barcha vaznlarda yozgan she'rlariga qaraganda ramalda yozgan she'rlarining salmog'i ko'pligini nytib o'tadi. Shuningdek, Husayn Boyqaroning barcha g'azallari, usosan, shu vaznda yozilganini ham qayd etadi.

Yirik adabiyotshunos, Navoiy ijodiyotining hassos bilimdoni N.Mallayev shunday yozgan edi: «Navoiyning g'azallarida tadrij, parallelizm, husni ta'lil, tajohuli orifona, jonlantirish, tardi aks, sahli mumtane, talmeh, tarse va boshqa adabiy usullarning, xilma-xil til vositalarining ajoyib va original lavhalarini ko'ramiz»¹.

«KO‘ZUNG NE BALO QARO BO‘LUBTUR...» G‘AZALI T AHLILI

Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur
Kim, jong‘a qaro balo bo‘lubtur.

Majmu‘i davoni dard qildi,
Dardingki, manga davo bo‘lubtur.

Ishq ichra oning fidosi yuz jon,
Har jonki, sango fido bo‘lubtur.

Begona bo‘lubtur oshnodin,
Begonag‘a oshno bo‘lubtur.

To qildi yuzung havosi joniof,
Yuz sari anga havo bo‘lubtur.

Boqiy topar ulki, bo‘ldi foniq,
Rahravg‘a baqo fano bo‘lubtur.

To tuzdi Navoyi oyati ishq,
Ishq ahli aro navo bo‘lubtur.

¹ N.Mallayev.O‘zbek adabiyotida g‘azal va uning rivojida Navoiyning roli haqida. – Navoiyga armug‘on. T.: Fan. 1968, 144-bet.

Oddiygina ko'z tasviriga bag'ishlangan shu misralarda so'zlarning jilvasini ko'rish mumkin. Gap birinchi misrada ko'zning qoraligi haqida, keyingisida shu qoralikdan ko'ngilga (aniqroqi, jonga) tushgan g'ulg'ula ustida ketmoqda. «Ne balo» «ko'z ko'rib, qulqoq eshitmagan», «g'ayrat va taajjub uyhotadigan darajada» degan ma'nolarga ega. Keyingi misrada «balo» va «qora» so'zlarining o'rni almashib qo'llangan. Shu almashish natijasida esa mutlaqo yangi ma'no yuzaga chiqqan. «qora balo» balolarning haddi a'losidir.

Ko'rinish turibdiki, birinchi misradagi ikki so'z keyingi misrada o'rnlari almashingan holda qo'llanmoqda. Mazkur g'azal boshdan oyoq shu san'atga tayanadi. Uning nomi tardu aksdir.

Ayni paytda, keyingi "haro"ning fe'l so'z turkumiga oid "qara" o'rniда qo'llangani ham seziladi (Bunday holatda iyhom san'ati yuzaga keladi). Bunda u "qaragin", "ko'rgin" ma'nolarini anglatadi ("qaragin, jonga balo bo'lubdi").

Majmu'i davoni dard qildi,

Dardingki, manga davo bo'lubtur.

Bu yerda so'zlarning o'rni oddiygina tarzda almashib kelayotgani yo'q. Bu almashishlar natijasida yangi so'z o'yinlari hosil bo'lmoqda. Dastlabki misrada "davo" va "dard" so'zları shu ketma-ketlikda qo'llangan edi. Dard qilmoq, qiyinchilikka ro'para kelmoq, qiyinchilikni ro'para qilmoq ma'nolarini beradi. Bunda muayyan qiyinchilikning kuchayishi nazarda tutiladi. "Dard ustiga dard bo'ldi", "Dard ustiga chipqon" singari iboralarini ham esga olish mumkin. Ularda shu ma'no yanada kuchaytirilgan holda namoyon bo'ladi. Keyingi misrada ularning o'rni almashgan holda kelmoqda. Garchi shaklan "dard" so'zi o'zgarishsiz qo'llanayotgan bo'lsa-da, bu yerda u ishq, o'y, orzu singari ma'nolarni anglatib turibdi.

Ishq ichra oning fidosi yuz jon,

Har jonki, sango fido bo'lubtur.

Baytda yana so'z o'yinlari ko'zni qamashtiradi. Ayniqsa, "yuz jon" ifodasiga e'tibor bering. U metonimiya sifatida yuzta odam, ya'ni oshiqni anglatadi. Albatta, uning "oshiqning barcha joni" shakli ifodalaydigan ma'nosi ham mavjud.

Begona bo'lubtur oshnodin,

Begonag'a oshno bo'lubtur.

Mumtoz adabiyotdagi ma'shuqa qahri qattiq va vafosizligi bilan "mashhur". Baytda shu ma'noga urg'u berilgan. Ular ham yana o'sha so'zlarning o'rnnini almashtirish evaziga hosil qilingan.

To qildi yuzung havosi jonim,

Yuz sari anga havo bo'lubtur.

Birinchi misra ma'shuqa ishqiga mubtalolik dardining e'tirofidan iborat. Buning uchun "yuzung havosi" ifodasi imkon bergen. Ayni paytda u "yuzungning havasi" tarzida ham tushunilishi mumkin. Keyingi misrada esa "yuz"ning "havo" so'zidan oldinga o'tkazilishi bilan yangi-yangi ma'nolar paydo bo'lgan. Unda "yorning yuzi tomon", "yanada" ("borgan sari" degan ifodani eslang) kabi ma'nolar ko'zga tashlanadi.

Boqiy topar ulki, bo'ldi foni,

Rahravg'a baqo fano bo'lubtur.

Endi gal zid ma'noli so'zlarni qo'llashga keladi. "Boqiy" va "foni" so'zлari sof tasavvufiy ma'noga ega. Moddiy dunyo orzu-havasidan ustun kelsagina, inson haqiqiy olam sirlarini anglash imkoniga ega bo'ladi. Bu yerdagi "rahrav" obrazи ham e'tiborlidir. U "yo'l yuruvchi", ya'ni "solik" demakdir.

Solikning asl maqsadi baqo-boqiylik, mangulikdir. Mangulik esa fanoda, ya'ni yo'qlikdadir. Bu, albatta, moddiy olam hoyu-havaslarini emas, ma'naviyatning o'ziga xos qadriyatlarini nazarda tutadi.

To tuzdi Navoyi oyati ishq,

Ishq ahli aro navo bo'lubtur.

Yakunlovchi bayt ham tardu aksni saqlab holgan. Endi navo va ishq so'zlariga urg'u beriladi. Keyingi misradagi so'zlarning ma'no tovlanishi diqqatga sazovor. "Ishq aqli aro navo bo'lubtur" degandagi "navo" ko'p ma'nolidir. Uning "ovoza", "shon-shuhrat", "boylik", "navo bo'lmoq" – ovozasi yoyilmoq, "Navo" kuyi vositasida "kuylamoq" singari ma'nolari ko'zga tashlanadi.

«EY SABO...» G'AZALI

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg‘a ayt,
Yig‘larimning shiddatin gulbarqi xandonimg‘a ayt.

Buki aning ahd-u paymonida men o‘lsam dag‘i
Yaxshi fursat topsang, ul bad ahd-u paymonimg‘a ayt.

Buki aning zulfi zunnorida dinim hosili
Kufr ila bo‘lmish mubaddal, nomusulmonimg‘a ayt.

Buki qilmishmen jahon-u jonni aning sadqasi,
Yuz tuman jon-u jahondin yaxshi jononimg‘a ayt.

Buki yuz jon sadqasi qilsam pushaymon bo‘lmaq‘um,
Vaslig‘a bir va‘da qilg‘andin pushaymonimg‘a ayt.

Buki yuz ming fitnako‘zluk bo‘lsa paydo onsizin,
Qilmag‘um nazzora hargiz ko‘zi fattonimg‘a ayt.

Buki chok aylab yoqa, usruk chiqar el qasdig‘a,
Men o‘lub el jon topar, beboki nodonimg‘a ayt.

Dahr bog‘i gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzi gul, jismi suman, ko‘yi gulistonimg‘a ayt.

Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo
Bulbuli yo‘q erkanin shohi suxandonimg‘a ayt.

— V — / — V — / — V — / — V —
foilotun / foilotun / foilotun / foilon
Ramali musammani maqsur

Lug‘at

Sabo – mayin, yoqimli, sahar paytida esadigan shabada.

Sarvi xiromon – sarv – to‘g‘ri, tik o‘sadigan, qishin-yozin
ko‘karib turadigan, hidi va ko‘rinishi yoqimli bo‘lgan daraxt; xiromon

- o‘zini har tomonga tashlab noz bilan yuruvchi; ko‘chma ma’noda go‘zal yurishli nozanin, ma’shuqa.

Gulbargi xandon – ochilib turgan atirgul; ko‘chma ma’noda shod-xurram yuruvchi ma’shuqa

Dag‘i – yana, tag‘in; ham, hamda.

Bad – yomon.

Zulf – soch, soch o‘rimi.

Zunnor – but, sanam; xristian diniga mansub bo‘lganlarning beliga bog‘lanadigan chilviri, belbog‘i; zulfi zunnor – ko‘chma ma’noda ma’shuqaning soch o‘rimlari.

Kufr – kofirlilik, islomni tanimaslik.

Mubaddal – almashingan, o‘zgartirilgan.

Onsiz – usiz, uning yo‘qligida.

Nazzora – qarash, nazar tashlash, ko‘z solish.

Fatton – fitna qiluvchi, maftunkor.

Usruk – mast, sarxush.

Bebok – qo‘rqmaydigan, hayiqmaydigan, tortinmaydigan; hayosiz, parvosiz, bevos.

Dahr – dunyo, olam, zamon, davr; dahr bog‘i – ko‘chma ma’noda olam, dunyo, tabiat.

Suman – yasmin so‘zining qisqargani: oq, sariq rangli xush isli gul.

Ko‘y – ko‘cha, yo‘l; qishloq, mahalla.

Suxandon – so‘z ustasi, go‘zal va o‘rinli so‘zlashni uddalay oladigan.

Alisher Navoiyning «Ey sabo, ...» g‘azalida bir qarashda oshiqning dil izhoriga oid tuyg‘ular ifodasi aks etayotganday ko‘rinsada, aslida, obyektiv voqelikka bo‘lgan estetik munosabat ifodasi bosh o‘rinda turganligini payqash qiyin emas. Oshiq saboga murojaat qiladi:

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg‘a ayt,

Yig‘larimning shiddatin gulbargi xandonimg‘a ayt.

Saboden kutilayotgan iltifot bitta: oshiqning holatini, chekayotgan iztiroblarini ma’shuqaga yetkazish. Ammo ma’shuqa oddiyilar qatorida turmaydi. Uning birinchi belgisi – «sarvi xiromon»ligida. Oshiqning «holi» uning «yig‘larimning shiddati» ifodasida ochiq ko‘rsatilgan. Ma’shuqa – «gulbargi xandon» sifatida buni anglasa, oshiq ko‘ngli tasalli topadi. Yibrning ezgu xislatlar bilan

yodga olinishi tasodifiy emas. Buning real asoslari bor. Eng muhim, dastlab yorning o'zi ham oshiqqa beparvo va loqayd munosabatda bo'lgan emas, balki ahd-u paymon qilishga imkon yaratgan. Faqat bugun bu ahddan qaytgan holda namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun ham yor «bad ahd-u paymon» sifatiga «musharraf» bo'lgan:

Buki aning ahd-u paymonida men o'lsam dag'i

Yaxshi fursat topsang, ul bad ahd-u paymonimg'a ayt.

Yorning-ku ahd-u paymondan qaytganligi aniq. Oshiqda o'lmaidan boshqa imkon yo'q. Bu xabaini yorga yetkazish lozim bo'ladi. Saboning yelkasiga yuklanayotgan vazifalardan biri ham shu. Ammo buni bajarish uchun istagan harakatni qilish mumkin emas. Buning uchun tegishli fursat topilishi kerak. Bu fursatning esa, albatta, «yaxshi» bo'lishi shartdir. Shundagina yomon («bad») ahd-u paymon egasining ko'ngliga ozor yetmaydi. Shaxs kayfiyatidagi fojeaviy holatning bunday tiniq ifodasi, albatta, o'quvchiga ta'sirsiz qolmaydi.

Buki aning zulfi zunnorida dinim hosili

Kufr ila bo'l mish mubaddal, nomusulmonimg'a ayt.

Ya'ni, «Ey sabo, yorning zulfi zunnorida dinim hosili kufrga almashganini nomusulmonimga ayt». Oshiq aytmoqchiki, yor ko'yida men beliga zunnor bog'lab but (xoch)ga topinuvchi (nasroniy)lar kabi ishlar qilganim bois savoblarim kufr (noshar'iy ish)ga aylandi. Mazkur bayt irfoniy ma'nolarga ham ega. Baribir, ma'shuqa uchun oshiqning joni ham, jahoni ham sadaqa bo'ladi. Zero, oshiq uchun ma'shuqadan ko'ra «yaxshi jonon» mavjud emas:

Buki qilmishmen jahon-u jonni aning sadqasi,

Yuz tuman jon-u jahondin yaxshi jononimg'a ayt.

Oshiqning dil iztiroblari so'ngsiz, adoqsiz. U ma'shuqa uchun «yuz jon sadqa» qilsa ham achinmaydi, pushaymon bo'lmaydi. Ammo yorning subutsizligi, so'zining ustidan chiqmasligi unga aziyat yetkazadi, pushaymonliklar beradi:

Buki yuz jon sadqasi qilsam pushaymon bo'limg'um,

Vaslig'a bir va'da qilg'anдин pushaymonimg'a ayt.

Mazkur g'azaldagi oshiq mumtoz adabiyotimizdagи boshqa oshiqlar bilan bir nuqtada hamfikr va o'xshash: u o'z yoridan boshqa go'zallarni tan olmaydi. Buning sababi ham yana yorning o'zi – u go'zallikda tengsiz, qiyossiz:

Buki yuz ming fitnako'zlug bo'lsa paydo onsizin,

Qilmag'um nazzora hargiz ko'zi fattonimg'a ayt.

Ko‘z tasviri keyingi baytda yana davom etadi. Endi u an'anaviy tarzda «usruk» deyiladi. Bu suzilgan ko‘zning poetik ifodasi. Aslida, u lug‘aviy jihatdan «mast, sarxush» ma’nosiga ega. Bu ko‘z egasi «el qasdig», demakki, boshqaga qaragan ko‘zdir. Oshiq uchun ham eng ixtirobli jihat shu: bu usruk ko‘zning oshiqqa emas, boshqalarga – «el»ga qarashidir:

Buki chok aylab yoqa, usruk chiqar el qasdig‘a,
Men o‘lub el jon topar, beboki nodonimg‘a ayt.

Ma’shuqaning sharofati bilan oshiq, o‘z nazarida, «jon topishi», ya’ni hayot ma’nosini bilishga intilishi, hayot shodliklaridan, zavq-u sururidan bahra topishi lozim edi. Amalda bunday bo‘lib chiqmadi. «Men o‘lub el jon topar» degan ifoda «beboki nodon» ma’shuqani «fosh etish»ga qaratilgan. Ammo bu yerda tahdid ham, tahqir ham yo‘q. Faqat, yumshoqqina e’tiroz mavjud, xolos. Bu yumshoqlik va, ta’bir joiz bo‘lsa, oshiqning ma’shuqa oldidagi erkaligi “-im” egalik qo’shimchasining ishtiroki bilan yanada ta’kidlanibroq yuzaga chiqmoqda.

Ma’shuqani insofga chaqirish mumkin. Shunday yo‘llardan biri umrning o‘tkinchi ekanligini, husnning abadiy qolmasligini eslatish. Buning uchun olamdagи, tabiatdagи boshqa bir hodisalar esga olinadi, qiyoslanadi:

Dahr bog‘i gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzi gul, jismi suman, ko‘yi gulistonimg‘a ayt.

Bu yerda «dahr bog‘i gullari»ning ham o‘z, ham ko‘chma ma’noda qo‘llanganini qayd etish kerak. U o‘z ma’nosida olam – yer yuzidagi gul – o‘simgiklarni anglatadi hamda ularning go‘zalligi muvaqqat, mavsumiy ekanini ta’kidlashga xizmat qiladi. Ko‘chma ma’noda esa u go‘zallarni, umuman, tirik jonlarning barchasini ham anglatayotgani ko‘rinib turibdi.

Nihoyat, oshiq ko‘ngil yorning ta’rifini yana bir pog‘onaga ko‘taradi. Endi u «shohi sxandon» sifatida ta’riflanadi. Birinchi marotaba shu o‘rinda oshiq ham o‘zining asl qiyofasini oshkor etishga jazm etadi, o‘zining «xushnavo bulbul» ekanligini bildirib o‘tishni lozim topadi:

Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo
Bulbuli yo‘q erkanin shohi sxandonimg‘a ayt.

Ushbu g‘azalda qo‘llangan so‘zlar oshiq va ma’shuqa holati ning o‘ziga xosligi va darajasini baholashning mezoni bo‘lib xizmat qil

moqda. Bu yerda ma'shuqaning oshiq uchun naqadar aziz va qadr li ekanligi obrazli tarzda aks etgan (Ushbu baytda shoir she'riyatining hassos qadrlovchisi Husayn Boyqaroga ishora ham mavjud).

«MENI MEN ISTAGAN...» G'AZALI TAHLILI

Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin ko'nglum pisand etmas.

Ne bahra topqamen andinki, mendin istagay bahra,
Chu ulkim, bahrayı andin tilarmen, bahramand etmas.

Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo hayotimg'a
Ayon ul zahr chashm aylab, nihon bu no'shxand etmas.

Kerakmas oy ila kun shaklikim, husn-u malohattin
Ichim ul chok-chok etmas, tanim bu band-band etmas.

Kerak o'z chobuki qotilvashi Majnunshiorimkim,
Buzug' ko'nglumdin o'zga yerda javloni samand etmas.

Ko'ngul uz charx zolidin, firibin yemakim, oxir
Ajal sarishtasidin o'zga bo'ynung'a kamand etmas.

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,
Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

V --- V --- V --- V ---
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
Hazaji musammani solim

Lug'at

Arjumand – aziz, izzatli, qadrli.

Chashm – ko'z.

No'shxand – shirin va chiroyli kulgi.

Samand – saman ot, tezyurar va chiroyli ot.

Sipand – isiriq, isiriq urug'i

Ushbu g'azal «Badoye ul-vasat» devoniga kiritilgan bo'lib, Navoiyning falsafiy-didaktik qarashlarini ancha yorqin ifodalashi bilan ajralib turadi. Olam turfa hodisotlarga boy. Shulardan biri kishi ko'nglining nozikligi bilan bog'liq. Jumladan, hammaga hamma har doim yoqavermaydi, ma'qul kelavermaydi.

Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,

Meni istar kishining suhbatin ko'nglum pisand etmas.

Navoiy nihoyatda hayotiy muammoni, yechimi og'ir, qiyin masalalarni kun tartibiga qo'yar ekan, ularning poetik ifodasini juda sodda va yengil tarzda hal qiladi. Mazkur baytda biz so'zlar takrori zimmasidagi vazifalarni ko'rib turibmiz. Baytda «men» olmoshi uch marta, «istamoq» fe'li ikki marta, ot so'z turkumidagi «suhbat» ikki marta, «etmas» yordamchi fe'li ikki marta qo'llangan. Ammo bu yerda so'zlar takrori emas, balki ma'nolarning ajoyib tovlanishi kishini mahliyo etadi. So'zlar takrori ma'nolar jilvasinig yuzaga chiqishi uchun imkon hozirlab beradi. A hamda i unlilarining faolligi, radifning ishtiroki bayt ohangdorligiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shib turibdi.

Nega kishi o'ziga ma'qul kishilar bilan hamsuhbat bo'lish uchun ham ko'p qiyinchiliklarga duch kelishi kerak? Buning sabablari ko'p. Shulardan biri, inson o'ziga ma'naviy oziq berishi mumkin bo'lganlarga intiladi. Ammo intiltiruvchining imkoniyatlari intiluvchi istagan darajada bo'lmasligi mumkin:

Ne bahra topqamen andinki, mendin istagay bahra,

Chu ulkim, bahrayı andin tilarmen, bahramand etmas.

Boshqalarga baha yetkazish imkoniga ega bo'lмаган kishiga ko'z tutish o'rini bo'lmaydi, imkoni borning esa menga nisbatan rag'bati mavjud emas, demoqda shoir. So'zlar takrori bu yerda ham asosiy mavqeni egallab turibdi. Shunga ko'ra, lirik qahramonni hur-u parilarning bazmlari ham o'ziga tortmaydi, qiziqtirmaydi.

Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo hayotimg'a

Ayon ul zahr chashm aylab, nihon bu no'shxand etmas.

Bu yerda jam-u taqsim degan she'riy san'atning san'atkorona tatbiqi ko'zga tashlanadi. U «hur-u pari» so'zлari hamda «ul» va «bu» olmoshlari ishtirokida sodir bo'lmoqda. Olmoshlar ularning barchasiga ham daxldor. Buni shunday ifodalashimiz ham mumkin:

Ayon ul (hur) zahr chashm aylab, nihon bu (pari) no'shxand etmas.

Yoki:

Ayon ul (pari) zahr chashm aylab, nihon bu (hur) no'shxand etmas.

Ayni paytda «qatlim yo hayotimg'a»ning hurga ham, pariga ham bir xil darajada aloqadorligini e'tirof etish joiz. Jam-u taqsim san'ati navbatdag'i bayt uchun ham xosdir.

Kerakmas oy ila kun shaklikim, husn-u malohatdin

Ichim ul choc-chok etmas, tanim bu band-band etmas.

Bu yerda istiora, jam'u taqsim, ta'did va takroriy so'zlar shoir ko'zda tutgan ma'nolarning yuzaga chiqishida asosiy vosita vazifasini ado etmoqda.

Demak, hozirgacha mayjud sharoit va shaxslar orasida munosib do'st topilmadi. Yoki bunday do'sting o'zi yo'qmi?

Bunday emas, bunday shaxs bor. U – yordir. Ammo u ham ancha-muncha «xislatlarga» ega. Xususan, u qotilvash, majnunshior, shuning uchun ham uning joyi lirik qahramonning «buzug' ko'ngli»dir:

Kerak o'z chobuki qotilvashi majnunshiorimkim,

Buzug' ko'nglumdin o'zga yerda javloni samand etmas.

Bularning barchasi ko'ngil tufayli sodir bo'ladi.

Ko'ngul uz charx zolidin, firibin yema kim, oxir

Ajal sarishtasidin o'zga bo'ynung'a kamand etmas.

Kunlardan bir kun yorning iliq mehr ko'rsatib qolishiga umidvorlik («Ul oy o'tlug' yuzin ochsa») ham yo'q emas. Ana shunda ko'z tegmasligi uchun lirik qaramon isiriq solishga tayyor. Ammo bu isiriq donachalari muhabbat urug'lari bo'lishi shart:

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,

Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

Ushbu g'azal faqat mazmuni bilangina emas, balki shu mazmunga xos va muvofiq bo'lgan shakliy jihatlari, tasvir vositalari bilan ham e'tiborga molik. Xuddi shuning uchun ham mazkur g'azal hozir ham barchamizning e'tiborimizni tortadi, ko'ngillarga zavq-u huzur beraveradi.

Shuningdek, X sinfda Alisher Navoiy ruboiylari, qit’alari, ularning mavzu qamrovi, badiiy xususiyatlari haqida ham so‘z boradi. Jumladan, ruboilarining tuzilishi, badiiyati, ularning g‘oyaviy-falsafiy mohiyati, ularda Vatanga muhabbat, ezgulik va yaxshilikning, yaxshi insoniy fazlatlarning ulug‘lanishi, inson ma’naviyatiga dog‘ bo‘lib tushadigan xislatlarning qoralanishi, ruboilyarda shoir badiiy mahoratining namoyon bo‘lishi kabi muhim masalalarni o‘quvchilarga tushuntirish nazarda tutilgan.

Badiiy adabiyotda shakl va ma’no mutanosibligini to‘la va mukammal darajada ta’minalash eng qadimiy va eskirmaydigan muammolar sirasiga kiradi. Har bir zamon bu muammoning yangi va yangi qirralariga duch kelaveradi. Ularni hal qilish uchun yangidan-yangi kuchlarni sarflash va ko‘plab ilmlarni o‘zalashtirish zaruriyati ortib boraveradi. Bu gap qadimgi obidalarni, yozma adabiyotimizning ilk namunalarini o‘rganishga ham, hozirgi adabiy jarayon mahsullarini kutishga ham bir xilda taalluqlidir. Gap mumtoz adabiyot, ayniqsa, Alisher Navoiy ruboiylari ustida boradigan bo‘lsa, bu borada ham uning nihoyatda dolzarbligini e’tirof etish joiz. Biz fikrimizni Alisher Navoiy ruboilarining tasavvufiy qatlamlari misolida izohlashga harakat qilamiz:

Kunduz ko‘rsang o‘zungni mahzun, qadah ich,
Andoqki, quyosh ravshan-u mavzun qadah ich.
Ul damki, quyosh botti, shafaqgun qadah ich,
Jomingni qilib nechukki gardun, qadah ich.

Shakl va mazmun mutanosibligiga e’tibor bermaslik, birinchidan, asarning asl mohiyatini anglash, tushunish va his etishga salbiy ta’sir ko‘rsatsa, ikkinchidan, asar muallifi haqida ham noto‘g‘ri baholarning yuzaga kelishida sabab bo‘lib qolishi mumkin. Ayniqsa, poetik so‘zning noto‘g‘ri talqini, ramz va uning mohiyatini to‘g‘ri anglamaslik matnni mutlaqo boshqacha yo‘sinda tahlil va talqin qilishga olib kelishi aniq. Natijada muallif ko‘zda tutgan badiiy haqiqat bilan o‘quvchi, kitobxon yoki tadqiqotchi “kashf etgan” badiiy olam bir-biriga uyg‘unlashmay qoladi. So‘z va ma’no, matn va talqin muallif ko‘zda tutgan moetik mazmun inkishofi uchun yo‘naltirilganida esa natija kitobxon bilan asar muallifi o‘rtasida munosib ko‘prik bo‘ladi.

Endi yuqoridaagi ruboiy mutolaasiga kirishaylik. Unda qo‘llangan so‘zlar mumtoz she’r muxlislari uchun mutlaqo tushunarsiz emas. Ehtimol, bu qutlug‘ dargoh ostonasiga endi qadam qo‘yayotgan yosh

muxlislarda biroz muammo bo‘lishi mumkindir. Ularni ham ko‘zda tutgan holda ayrim so‘zlar ma’nosin lug‘at tarzida keltirish foydadan holi bo‘lmas:

mahzun – hazin, xafa, qayg‘uli, g‘amgin.

qadah – piyola, jom, may idishi.

ravshan – yorug‘, nurli, yorqin; aniq, tiniq

mavzun – kelishgan, chiroyli

shafaqgun – ufqrang, ufq rangiga o‘xshash; quyoshning chiqishi yoki botishi oldidan ufqda hosil bo‘ladigan qizg‘ish rang.

gardun – osmon

Inson har doim shod-u xurramlik bilan yashamaydi. Unda xursandchilik, baland kayfiyat bilan birga g‘amginlik, hayotiy iztirob va qiyinchiliklar ham bo‘lishi mumkin.

Ruboiyning birinchi misrasida qo‘llangan “mahzun” so‘zi shu ma’noni anglatadi. Ana shunday tushkun kayfiyatdan qutilish uchun taklif etilayotgan chora “qadah ichmoq”dir. Buni hayot daqiqalarini g‘animat bilish, uning har lahzasini munosib o‘tkazishga da’vat sifatida ham tushunish mumkin. Ayniqsa, ikkinchi misra bilan (“*Andoqli, quyosh ravshan-u mavzun qadah ich*”) tanishish bu fikrni ko‘proq quvvatlayotganga ham o‘xshab turadi. Zero, kunning “ravshan-u mavzun”, ya’ni charog‘on: yorug‘ va ko‘ngil zavqiga munosibligi his etib turilsa, xursandchilik, ko‘ngilxushlik qilish uchun mayl va rag‘bat paydo bo‘ladi. Bu kunduz kuniga tegishli mulohazalar.

Endi vaqt oqimi o‘zgaradi. Quyosh botdi.

Shafaq – ufq va shu ufqdagi quyoshning botishi oldidan paydo bo‘ladigan qizil-sariq rang. “Shafaqgun” – shafaqqa o‘xshash rangdir. Bu mayga nisbat berilgan rang o‘rnida qo‘llanmoqda. Ta’kidlash lozimki, maylarning orasida mazkur rangdagisi nisbatan ko‘proq qadrlanar ekan. Shunga ko‘ra, bunday may ichishda uning hajmini yanada ko‘paytirish “tavsiya” etilmoqda. May quyladigan idishning sig‘imi “gardunga o‘xhashi”, ya’ni osmonday katta hajmli bo‘lishi talab etilmoqda.

Ruboiyda “kunduz”, “quyoshning ravshan va mavzun” bo‘lgan holati, nihoyat, “quyosh botti” deyiladigan zamorilar haqida gap borayotgani ham anglashilib turibdi. Buni vaqt nuqtayi nazaridan sahardan to oqshomigacha, ya’niki butun kun davomidagi muddat sifatida ilg‘ash ham qiyin emas. Uni yanada kengroq tasavvur etadigan

bo'lsak, insonning butun umri sifatida ham talqin etish imkoniyati mavjud.

Ruboiy matnining yuzaki qismidagi ma'no talqinlari taxminan mana shunday bo'lishi mumkin. Agar biz ushbu talqin bilan kifoyalanadigan bo'lsak, Hazrat Alisher Navoiyni ashaddiy mayxo'r va bu ruboyni mayxo'rlikka da'vatning o'ziga xos namunasi deb baholashimizga to'g'ri keladi. Vaholanki, bu asl haqiqatga mutlaqo zid bo'lib, hayotda Navoiyning mayxo'rlikka qarshi kurashgani, hatto Husayn Boyqaro timsolida bu ishni kamaytirishga muntazam da'vat qilib kelganini yaxshi bilamiz.

Unda nega ruboiy shu tarzda yozilgan?

Ruboyning yozilishida hech qanday g'ayritabiylilik yo'q. Hamma gap undagi so'zlarning asl va ko'chma, aniqrog'i ramziy ma'nolarini to'g'ri o'qish va to'g'ri tushunishda, xolos.

Hamma gap "qadah" va "ich" so'zlarining talqiniga bog'liq. Agar bu so'zlarning adib ko'zda tutgan ma'no qirralari to'g'ri ilg'ansa, she'rning mutlaqo boshqacha olamlardan bahs yuritayotgani ma'lum bo'ladi.

Buning uchun lug'atlarga murojaat etish joizdir. Qadahning *jom, sog'ar, kosa, may idishi* singari sinonimlari ham mavjud. "Jom" kelib chiqishiga ko'ra forsiy so'z bo'lib, "tasavvufda ma'rifat bodasi hamda ilohiy nurlarning tajallilari bilan to'lib toshgan pirning qalbi"ni anglatadi¹.

Ularning tasavvufiy ma'nosi "mo'min va komil insonning qalbi", "ma'naviy holat, jazba, ruhiy zavq, vajd" bo'ladi.

Bazmi azalda podishah alima sundi bir qadah

Ichalidan kuluram ali bilmazamki ne balodur (Yûnus Emre)².

Shuningdek, "Orifning ma'rifat bodasiga to'la dili va ahvoli. Ba'zilar jom – badan, jismni tozalovchi, soflovchidir deydilar. Zotan, komil orif ilohiy boda jomidan ichadi va tavhiddan sarmast bo'ladi. Sog'ar, surohi va mino atamalari ham orif qalbini anglatadi. Qalb – xumxona, mayxona, maykada iboralari bilan ham ta'bir qilinadi. Mastlik deganda, ishqning chulg'ab olishi, botiniy va zohiriy sifatlar, ma'rifat sarxushligiga g'arq bo'lish nazarda tutiladi"³.

¹ Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – İstanbul. Ağaç Kitabevi yayınları, 2009. s.115

² Prof. Dr. Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü – İstanbul. Ağaç Kitabevi yayınları, 2009. s.335

³ Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. Uchinchi jild. Kazoyin ul-ma'oniy. Badoye' ul-vasat, – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011, 724-bet.

Vajd “Nasoyim ul-muhabbat”da turli shayxlar talqinida quyidagicha izohlar bilan taqdim etilgan. Xalaf b. Ali (q. t. r): “Ul [Xalaf b. Ali (q. t. r) – B.T.] dediki, “bir kun Yahyo Mu’oz suhbatida erdim. Birovga vajd voqe’ bo‘ldi. Birov Shayxdin so‘rdikim, bu kishiga ne voqe’ bo‘ldi? Shayx dedikim, Tengri so‘zin eshitti, vahdoniyat ko‘nglig‘a kashf bo‘ldi va insoniyat sifati mahv bo‘ldi”¹

Amr b. Usmon Makkiy:

Ul [Amr b. Usmon Makkiy q. t. s. – B.T.] debdurki, [vajd kayfiyatini so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi, chunki u mo‘minlar nazdida Allohning siridir”².

Agar bu mulohazalar e’tiborga olinsa, o‘z-o‘zida “ichmoq” fe’lining ma’no qamrovlari ham o‘zgacha bo‘ladi. Uni “o‘qimoq”, “bilmoq”, “anglab yetmoq”, “bahramand bo‘lmoq” tarzida izohlash imkonи yuzaga keladi. Modomiki shunday ekan, ruboiyning talqini ham asos e’tibori bilan o‘zgaradi. Shu silsiladagi “kunduz”, “quyoshning ravshan va mavzun” bo‘lgan holati, nihoyat, “quyosh botti” ifodalarining mazmunida ham yangi qirralar namoyon bo‘ladi. Vaqt ifodalari uchun xizrnat qilayotgan so‘zlar haqiqatda ham yuqorida ko‘rsatilgan ma’nolarini mujassamlashtirgan. Faqat tasavvufiy mazmun va talqin ularning ma’no qamrovlarini kengaytirgan. Endi ular inson umridagi alohida ma’naviy bosqichlarning o‘ziga xosliklarini aks ettirishi bilan e’tiborni tortadi. Zero, bu yerda insonning tug‘ilishidan, aniqrog‘i, o‘zini anglay boshlaganidan to umrining oxirigacha bo‘lgan oraliqdagi “yo‘l xaritasi” – harakatlar strategiyasi ifodalangan.

Qorong‘ilikdan chiqqan va kunduzga qadam qo‘yayotgan inson jaholat bosqichidan qutulib ma’rifat ostonasiga yetib kelgan insondir. Unda ma’rifatga tashnalik bor. Orzu qilib orzusiga yetmagan, dili dagi o‘yini amalgalashirishni qilayotgan, yoxud tilagiga zid vaziyatga tushib qolgan odam kayfiyati “mahzun” so‘zi bilan ifodalanadi. Bu so‘z hozirgi adabiy tilimizda ham faol qo‘llanadi. U “hazin, munghi, g‘amgin, xafa” ma’nolarini anglatadi³. Mahzunlikning sababi mana shu.

Tashnalikning qondirilishi esa moddiy jihatdan uning ehtiyoj va talabiga mos narsa va predmetning berilishi (mazkur holatda ichimlik ichish) bilan ado etilgan bo‘lar edi. Ma’naviy olamda esa mana shu

¹ Alisher Navoiy. MAT, Nasoyim ul-muhabbat. Nashrga tayyorlovchilar S.G‘aniyeva, M.Mirzaahmedova. Arabcha va forscha matnlarni tarjima qilib, nashrga tayyorlovchi va mas‘ul muharrir S.Rafiddinov. 20 jildlik, 17-jild. – Toshkent, Fan, 2001, 48-bet.

² O’sha kitob, 62-bet.

³ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli, ikkinchi jild. – Toshkent, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 573-bet.

ma'rifiy bilimga bo'lgan ehtiyojning bajarilishi nazarda tutilgan. Demak, bu odam orifning, ma'rifikat saboqlariga qodir bo'lgan kishining, demakki, ustoz yoki pirning marhamatidan bahramand bo'lmos'gi lozim.

Ma'rifikat inson qalbiga nur soladi. Bu nur uning butun borlig'ini, ichki olamini ham munavvar qiladi. Xuddi shunga o'xshash ma'rifikat nurlaridan qanchalik ko'p bahramand bo'lsa, unga intilish va ishtiyoy ham shunchalik ortib boraveradi. Demak, bolalikdan o'rtta yoshga qarab o'tayotgan ma'rifikat shaydosining qalbida ham yangi shavq va ishtiyoy paydo bo'laveradi. Quyoshning "ravshan-u mavzun"ligi zamon nuqtayi nazaridan ulg'ayib borayotgan shaxsning kamolot pillapoyalariga ishora bo'lsa, sharoit nuqtayi nazaridan endi ko'p chigal muammolarning mohiyatini anglab yetgan solik – yo'lovchi insonning kengayib borayotgan ma'rifiy ehtiyoj va imkonlariga ishora hamdir. Bu yerda pir – ustozlar etagini yanada mahkamroq tutish, ma'rifikat buloqlaridan yanada ko'proq foydalanishga da'vatni ilg'ash qiyin kechmaydi. Yosh ulg'ayadi, inson olam hodisalarining mohiyatini qanchalik ko'p bilsa, bilmaganlarining ulardan ham ko'proq ekanini asta-sekin anglay boshlaydi. Bu holat uni yana ham ko'proq bilim va ma'rifikat olishga undab turadi.

Kamolot pillapoyalaridan yuqorilab borayotgan yo'lovchi inson – solik mayning tozasini, ya'niki ma'rifiy bilimlarning yanada yuqoriroq darajasini o'zlashtirish uchun harakat qilmog'i lozim. Buning uchun esa endi yanada ko'proq va jiddiyroq harakatlarni taqozo etiladi. Bu harakatlarga yo'l ochib beradigan sharoit ham muhayyo: "shafaqgun qadah", "gardunsifat" jom shuning uchun kerak.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, Alisher Navoiy mazkur ruboysi orqali may va mayxo'rlikni emas, aksincha, insonning umri davomida ma'rifikatga, ilohiy-ma'rifiy bilimlarni uzlusiz va muntazam o'zlashtirishiga da'vat etgan ekan. Bu aslida "Beshikdan qabrgacha ilm o'rgan" mazmunidagi hadisi sharifning yana bir she'riy ifodasi sifatida qabul qilinishi mumkin. Albatta, o'qituvchi Navoiy lirik asarlarini o'qitishda yuqorida ko'rsatilgan namunaga o'xshash yoki uni yanada rivojlantiruvchi tavsiyalar berishi zarur. Ana shunda adabiy ta'lif va amaliy hayot o'rtasida bog'liqlik, olingan bilimlarning ko'nikma hamda malakalarga aylanish jayayoni bir xilda kechadi.

UL BOBDAKIM JAHON AHLI BEVAFODUR VA ALARDIN VAFO KO'Z TUTMOQ XATODUR

Alisher Navoiyning qit'alarida g'azalchilikdagi an'analarning yangi bir janr imkoniyatini ko'rish mumkin. Adib qit'alarining mavzu doirasi nihoyatda rang-barang. Adib bu yerda ham falsafiy, ijtimoiy, ma'naviy, axloq va odob yo'nalişlariga ustuvorlik beradi. Qit'alaridan biriga "Ul bobdakim jahon axli bevafodur va alardin vafo ko'z tutmoq xatodur" sarlavhasi berilgan. Qit'a matni quyidagicha:

Agar oqil esang, uzgil jahon aqlidin ulfatkim,
Alardin juz jafo kelmas, agar yuz yil vafo qilsang.

Biriga yuz Xito mulki xirojin aylasang isor,
Xatosiz qasdi jonning qilg'usidur, gar xato qilsang.

Ko'rindiki, sarlavha matn mazmuni bilan nihoyatda uyg'un. She'rnинг hajmi ham ixcham; bor-yo'g'i to'rt misradan tashkil topgan. Tegishli talablarga ko'ra, mazkur ikki baytning toq misralari ochiq qolgan hamda juft misralari o'zaro hofiyalangan. qofiyada "vafo" hamda "xato" so'zlari ishtirok etgan. Bu qofiyalar radif ("qilsang") bilan birga qo'llangan.

Agar radiflarda takrorlanayotgan so'zning poetik mantiqni ta'kidlash vazifasiga egaligini nazarga oladigan bo'lsovshing muddaosini anglash oson kechadi.

Albatta, she'rnинг inson hayotidagi oniy lahzalarning hassos ko'ngillarga yetkazadigan beado zarblari, zarbalar, hayajon va iztiroblarining o'ziga xos ifodalari, aks-sadolari ekani ham bor haqiqat. Ammo har qanday oniy lahzalar emas, balki inson qalbiga muntazam huzur yoki og'riq berib turadigan hodisalarning favqulodda holatlardagi kuchli ta'sirigina shunday tuyg'ular po'rtanasiga sabab bo'lishi mumkin.

Eng avvalo, she'rnинг mavjud ijtimoiy muhitdagi alohida kishilarga mo'ljallanganini e'tirof etish kerak.

Bunday mo'ljal tasodifiy emas. Gar olam va undagi odamlar ustida bormoqda. Bu olamdagи odamlarning aksariyati bir xil xususiyatga ega. Ularni farqlash, ajratish uchun esa insondan boshqacharoq xislat va fazilatlar talab etiladi. Mutafakkir adabining nazarida bu "oqillik" bilan belgilanadi.

Mutafakkir nazarida bu narsa “oqillik” sifati bilan belgilanadi. “Oqil” so‘zining kelib chiqishi “aql” bilan aloqador. Demak, uni “aql egasi”, “aqli bor” deb tushunishimiz mumkin. Shuning uchun ham adib aynan mana shu toifadagi kishilarga murojaat etayotir.

Albatta, qit’ada shoirning o‘ziga xos bir kayfiyati, ozurda qalbning iztirob chekayotgan lahzalari aks etgan. Shuning uchun ham u ko‘ngilga ozor yetkazadigan ulfatlarning biri yoki ko‘prog’i tufayli barchadan ham ko‘ngli qolgan holatni tasvirga tortgan. Shuning uchun ham jahon ahli bilan ulfatchilikdan ko‘ngil uzish kerakligi haqidagi xulosa jiddiy, qat’iy va shafqatsiz bir tus olgan.

Muayyan fikr va mulohaza tegishli tasdiq va asosga ega bo‘lmas ekan, unga ishonish qiyin. Buni yaxshi bilgan shoir shu yerning o‘zidayoq “dalil”ini ham keltiradi: “Alardin juz jafo kelmas, agar yuz yil vafo qilsang”. “Juz” “bo‘lak”, “boshqa” degani, shunda misra mazmunini “yuz yil vafo qilganingda ham ulardan jafodan boshqa narsani ko‘rmaysan” degan hukmni ifodalayotgani oshkor bo‘ladi. Dalilning kuchi shoirning o‘zi uchun pastroq ko‘rinadi.

Eng dahshatlisi bu toifadagi zotlar bir dona, yakka va yolg‘iz emas. Matnda uchinchi shaxs ko‘plikdagi olmoshning qo‘llanayotgani bejiz emas.

Shuning uchun ham uni yana bir pog‘ona yuqoriga ko‘taradi: ularning ko‘nglini olish uchun bisotingdagi ayrim narsalarni berish bilan cheklanish mumkin emas, undan rozi bo‘lishmaydi. Shuning uchun bu haqda gapirib o‘tirishning o‘zi ham ortiqcha. Adibning taklifi esa ularning faqat bittasiga “yuz Xito mulki”ning xirojini “isor ayla”mak. Ajabmaski, bunday peshkashlar bir emas, yuz, ming marta ham bo‘lgandir. Matndan ularning ko‘pligi, ularning har biriga shunday peshkashlar, sovg‘a tuhfalar qilinganini ilg‘ash mumkin. Ammo natija har doim bir xil bo‘lgan, ya’ni ularning asl muddaosi kishiga ozor berishdan, uni qiyashdan, hatto “qasdi jon qilish”dan iborat, xolos. Bularning barchasi hali sen ularga yaxshilik va vafo qoidalariga to‘la rioya etib kelayotgan holatingda ro‘y berishi mumkin bo‘lgan hodisalar. Agar inson sifatida biror xatoga yo‘l qo‘ysang, nimalar bo‘lishi mumkin?!

Bu yerda gap, albatta, jahon ahlining “nooqil” guruhi ustida borayotganini esda tutishimiz kerak.

Qit’adagi umumiy mazmunning poetik ifodasi ham navoiyona. Eng avvalo, baytdagi so‘z va tovushlarning alohida poetik jarang berishiga e’tibor berilgani diqqatni tortadi.

“Agar”, “xato”, “qilmoq” so‘zlarining takrori baytdagi ma’no ta’kidi uchun tegishli “xizmat”larni ado etmoqda. Ayrim unli (“a”) va undoshlar (“x”) takrori esa uning vazni, qofiya va radiflari yuzaga keltirayotgan musiqiylikni oshirgan.

“Vafo”, “jafo” so‘zleri tufayli yuzaga kelayotgan tazod san’ati zimmasiga esa baytdagi umumiy kontrast holat, ichki mantiqiy ziddiyatni bo‘rttirib ko‘rsatib berish yuklangan. “Juz” bilan “yuz” ham misradagi ohangdoshlikni kuchaytirishga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘sib turibdi. Ular orasida ko‘zga ko‘rinmas mantiqiy ziddiyat ham mavjud. “Juz” ayrimlikni, yakkalikni, kamlikni anglatadi, “yuz”da esa jamlik ko‘plik, butunlik ma’nolari mujassamlashgan.

Xuddi shu hodisa keyingi baytdagi “biriga” hamda “yuz” so‘zleri bilan bog‘liq holda ham maydonga kelgan. “Xito” va “xato” so‘zlarining yozuvdagi yaqinliklari ularning tajnis sifatida namoyon bo‘lishini ta’minlagan. Ular ma’noning tovlanishiga, yarq etib ko‘rinishiga imkon hozirlagan.

Bularning barchasi “oqil” odamlarga nisbatan bir chaqiriq, da’vat yo‘sinda yuzaga kelgan. Mutafakkir adibning asl muddaosi shuki, oqillar nooqillardan o‘zini chetga olmog‘i, tama va hirs domida yashaydiganlardan o‘zini asramog‘i lozim. Aslida bu xil asarlarning yuzaga kelishi tasodifiy emas. Ularni bermalol avtobiografik ijod namunalari sirasiga kiritish mumkin. Ular adibning o‘zini qurshab turgan ijtimoiy muhitdan, shafqatsiz hayotdan ko‘rgan izardorlari, og‘riqli dil kechinmalarining o‘ziga xos badiiy ifodalalaridir.

Muhimi, har qanday mavzu va holat, shodlik va qayg‘ular, insoniy kechinmalar tasviricagi betakrorlik, ohorlilik, o‘zbekona so‘zning kuchi va qudratini, nafosatini ko‘rsatishga intilish bu qit’ada ham to‘liq namoyon bo‘lib turibdi.

Saodatlari onlarning tasviridagi ko‘tarinkilik, shukuh va yoqimlilik qanchalik yorqin ranglarda o‘z aksini topgan bo‘lsa, inson hayotidagi musibatli, qayg‘uli, alam va izardorli daqiqalar tasvirida ham mutafakkir adib mahoratining yorqin qirralarini ilg‘ash qiyin emas. Navoiyning o‘z so‘zleri bilan aytganda “hayvonliqlari ko‘p-u odamlqlari oz” bo‘lganlar ham mavjud. Shu toifaning poetik qiyofasini chizishda ham o‘zbekona so‘zning imkoniyatlari chek-u chegara bilmasligini, o‘zbekning muhabbatini aks ettirish uchun so‘z boyligi, ma’nolar xazinasi to‘lib-toshib turganiday, nafrati, g‘azabini ifodalashda ham ularning oz emasligini ko‘rsatish bosh maqsad

bo‘lgan. Alisher Navoiy shu maqsadni ham juda o‘ziga xos tarzda o‘rinlatgan.

Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham andin boru ranj biymi (xavfi, vahimasi) ham

«Jahon ganjig‘a shoh erur ajdaho»,

Ki o‘tlar sochar qahri hangomida.

Aning komi birla tirilmak erur,

Maosh aylamak ajdaho komida.

Afsonalarga ko‘ra, katta boylik va xazinalarni ajdaholar qo‘riqlar ekan. Xazina ilinjidagi odam, albatta, ajdahoga ro‘para keladi. Navoiy shu asosga tayanib, ajdahoni qahrga kirgan paytida og‘zidan o‘t sochishini, ya’ni vahshatga aylanishini tasvirlaydi. Xulosa shukim, kimidakim ajdahoning yaqinida bo‘lsa, uning tirikchiligi ajdaho sochgan o‘tlar, olovlar ichida yashashdan iborat bo‘ladi. Albatta, bu ramziy tasvirdir. Uning kaliti esa qit‘aga qo‘yilgan sarlavhada berilgan: “Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham andin boru ranj biymi (xavfi, vahimasi) ham”.

Qit‘a Navoiy boshidan o‘tkazgan qiyin daqiqalar haqida ham axborot beradi. U katta davlat arbobi bo‘lib ishlaganiga qaramasdan, ijtimoiy muhitning og‘ir va kutilmagan hodisalarga boyligi haqida eslatma bermoqda. Bu yerdagi “shoh” umuman nomunosib boshliqlar haqidagi eslatmalar sifatida tasavvur etilishi mumkin. Bular adibning insonlarga har doim ziyorak, oqil va hushyor bo‘lishiga undab turadi.

HAQ TAOLO XONI IN’OMI-YU KARAMI OMI BORIDA O‘ZGADIN NIMA TILAGONNING TAMAYI XOMI-YU ZOTI NOFARJOMI

Tengri xonin ochuq aqida qilib,

Xalqdin ro‘ziy istagan gumroh

Uyladurkim tengiz qirog‘inda

Ro‘za ochmoqqa kimsa qozg‘oy choh.

Eng avval sarlavha mohiyatini anglab olishga harakat qilamiz. Uni “yaratganning dasturxonasi tuhfalari-yu umumiy, barchaga barobar karami bo‘la turib, boshqa (kishi)lardan biror narsa tilagan (kishi)ning xom tamasi bilan oxiri yaxshilik bilan tugamagan zoti” haqida deb tabdil qilishimiz mumkin.

Demak, qit'a ayrim bandalarning noshukurligi hamda behuda tamagirligi haqida. Qit'a mazmunini aniqroq tasavvur etish uchun har bir misra, har bir so'z ustida bosh qotirishga to'g'ri keladi. Bir qarashda unda begona, notanish va tushunarsiz so'z yo'qqa o'xshaydi. Ammo Navoiy qo'llagan so'zlarning barchasi ham lug'atlardagi izohlar doirasiga sig'avermasligini, qolaversa, she'riyatda so'zlarning o'z lug'aviy ma'nolaridan ko'ra ancha kengroq mazmun qamroviga ega bo'lishini ham nazarda tutish lozim bo'ladi.

Agar shu nuqtai nazardan "aqida" so'ziga e'tibor qaratsak, uning "ishonch", "e'tiqod", "ixlos"; "tushuncha", "fiki", "bilim" ma'nolariga egaligi ma'lum bo'ladi. O'z-o'zidan "aqida qilmoq" ham "ishonch hosil qilmoq", "e'tiqodli bo'lmoq" ma'nolarini mujassamlashtiradi. Shu ma'nolarnigina nazarda tutib birinchi baytni o'qisak, ma'noning yaxlit va butun tasavvur qilish qiyinroq ekani ayonlashadi. Agar iboraning "gumon qilmoq" ma'nosiga ham egaligini e'tiborga olsak, vaziyat o'zgaradi. "Alloh dasturxonining har doim ochiqligiga gumon keltirib (ya'nik, yaratganning har doim marhamatli ekaniga shubhalanib)" tarzidagi talqin mazkur misraning keyingi misra bilan uzviy yaxlitligini ko'z oldimizga keltirishga ko'maklashadi. Ya'ni Haqning marhamatiga emas, balki o'z rizq-u ro'zi o'miga xalq (boshqa bir inson)ning qo'li bilan beradigan narsalariga umidvor bo'lgan, ta'magir, yo'lini topolmayotgan, yo'lsiz odam ("gumroh") obrazini tasavvur qilish qiyin kechmaydi.

Ana shunday yaramas qiyofali kimsani kitobxonining ko'z oldiga yanada aniqroq keltirishi uchun bir qiyos tavsiya etiladi, uning o'xhashi ko'rsatiladi: dengizning qirg'og'ida bo'la turib, og'il ochish uchun lozim bo'ladigan suvni topishga intilayotgan, shu miqdordagi suvni topish ilinjida ayni mana shu yerdan quduq qaziyotgan odam timsoli shu vazifani ado etadi. Uning gumrohligi shu darajadaki, o'zi dengiz qirg'og'ida turibdi, ya'ni yaratganning dasturxoni uning uchun ochiq. Buni Allohning chek-u chegara bilmaydigan inoyati, shafqat va marhamati sifatida tushunmoq joiz ko'rindi. Agar u yo'lini yo'qotgan bo'lmasa, oyog'i ostidagi shuncha narsalarini ko'rnasdan, ularga shukronalar qilmasdan o'tib ketarmidi?!

Uning ustiga qit'ada bilanar-bilinmas kinoya ham mavjud: ro'zadorning og'zini ochishi uchun qancha suv kerak bo'ladi? Bu bir tomonidan, ikkinchi tomonidan esa, ro'zador bo'la turib shunchalik og'ir va mashaqqatli, buning ustiga keraksiz ishga mashg'ul bo'lish oqil-u donolikka kiradimi? Faqat va faqat gumroh - yo'lini tom ma'noda yo'qotgan bechoragina shunday qilishi mumkin.

Qit’aning go‘zal shakli, teran ma’nos, mutafakkir adib qalamidan chiqqan ifoda yo‘sini kishini o‘y va mushohadaga chorlaydi. Bu o‘y va mushohadalarning esa yanada yangi va munosib kuzatish va xulosalar sari yetaklashi shubhasizdir.

SAXO-VU BUXL BOBIDA NUKTA SURMAK VA AROLARIDA IKKI VOSITA KELTURMAK

Debon bergen kishi erdur, valekin
Demay berganga erlik bil musallam.
Ne deb, ne bersa bilgil ani xotun,
Debon bermasni xotundin dag‘i kam.

Bu yerda ham sarlavha asar haqidagi tasavvurlar uchun asos vazifasini ado etadi. Qit’ a mavzusi sarlavhada o‘z aksini topgan. Unda gap “saxo” va “buxl” haqida boradi. “Saxo” – saxovat, saxiylik, qo‘li ochiqlikni, “buxl” esa baxillik, xasislik, qurumsoqlikni anglatadi. Shu yerda “musallam” so‘ziga ham izoh berish zarurati bor. U qarshilik qilmay, inkor etmay ma’qullangan degan ma’noni bildiradi. Demak, muddao qo‘li ochiqlik va qurumsoqlik haqida mulohaza yuritishdan iborat.

Adib ikki xil xususiyatga ikki xil asos (vosita, ya’ni sabab)ni keltiradi. Ulardan birinchisi saxovat. Dastlabki ikki misra shu fazilat tavsifi uchun xizmat qiladi.

Agar kishi bir so‘zni aytsa, so‘ng unga amal qilsa, masalan, boshqalarga biror narsani berish haqidagi so‘zining ustidan chiqsa uni haqiqiy er, erkak deyish mumkin. Bu misrada xalqimizning ma’naviy bisotidagi “Yigit so‘zidan qaytmas, arslon izidan” maqolining mazmuni mujassamlashgan. Agar mulohaza shu bilan tugasa, albatta, katta bir poetik kashfiyot haqida gap ham bo‘lishi mumkin emas edi. Shuning uchun ham Navoiy avval shu misrani keltiradi, keyingi misrada undanda kuchliroq va muhimroq mulohazani o‘rtaga chiqaradi (“Demay berganga erlik bil musallam”). Demak, aytmasdan (yoki ayttirmsadan) turib berish imkoniyati ham mavjud. Alisher Navoiy ayni mana shu imkoniyat haqida gapirmoqchi.

Muhtoj odamning biror narsa umidida kelganida, uning ehtiyojini qondirishning o‘zi ham insoniylik taomiliga to‘la mos va muvofiq keladi. Ammo muhtojning muhtojligini bila turib (eng muhimi, yordam berish imkoniyatiga ega bo‘lib turib), unga nisbatan beparvo va loqayd

bo'lish ham bor. Adib masalaning bu tomoniga daxl qilayotgani yo'q. Aksincha, bu boradagi saxovat uchun yana bir boshqa imkoniyatni esga olmoqda.

Muhtoj kishi so'ramasdan turib ham unga mol beradiganlar bor. Adib mana shu toifa haqida gapirmoqchi. Ular esa haqiqiy mard, haqiqiy saxovat egalaridir.

Qit'aning birinchi qismi shu bilan yakunlanadi. Demak, endi gap sarlavhada va'da berilgan ikkinchi qism ustida borishi kerak. Xuddi shunday bo'ladi ham.

Jamiyat ahli orasida biror himmat ko'rsatishdan oldin uni ta'kidlab, urg'ulab, "yaxshilagini pesh qilib" ko'rsatadiganlar ham topiladi. Alisher Navoiy nazarida bu xususiyat maqtovga loyiq emas. U qoralanishi kerak. Shunga ko'ra, bu toifaga mansublarni erkaklar qatorida sanab bo'lmaydi. Ular ayollar qatorida sanalishga mahkumdir. Lekin bu ham hali hammasi emas ekan. Bundan ham pastkashroq toifalar mavjud: ular aytadilar-u lekin bermaydilar, ya'ni va'da berishadi-yu, biroq ishlari va'dalariga xilof bo'ladi. Ularni xotindan ham pastroq darajada baholash maqsadga muvofiq bo'ladi. Har holda xalqimizda "xotindan xarob", "xotindan ham xarob" degan ifodalar bejiz paydo bo'lмаган екан. Buning zamirida ayol kishini yerga urish ma'nosi yo'q, aksincha, erkak (yigit) kishining bir so'zli, mard bo'lishiga undov turibdi, xolos.

Mazkur qit'aning hajmi to'rt misrdan iborat. Qit'aning har bir misrasi bitta mulohaza ifodasiga bag'ishlangan. Ammo gap qo'yilgan masalaning axloqiy-ma'naviy jihatlarigina emas, balki mana shu dolzarb va jiddiy mavzuning go'zal badiiy ifoda tarzi ustida ham bormoqda.

"Demoq" so'zining barcha misralarda ishtirok etishi iltizomni yuzaga keltirgan. "Iltizom" – uchta msiraning bir xil tovush bilan boshlanishi alliteratsiyani hosil qiladi. Uning asosiy vazifasi bir xildagi tovushlar vositasida ohangdorlikni kuchaytirishdan iborat. "D" tovushining birinchi, ikkinchi hamda to'rtichi misralar boshida takrorlnb kelishi qofiya va vazn tufayli hosil bo'lgan ohangdorlikni kuchaytirishga xizmat qilgan."Debon" bilan "demay"; "demoq" bilan "bermoq" ma'nolariga ko'ra matn ichidagi mazmuniy ziddiyatni hosil qilmoqda. Bularning barchasi Navoiy ko'zda tutgan ma'nolarning chiroyli va ta'sirchan tarzda shakllanishiga imkon tug'dirgan. Demak, bu qit'aning har doim elimiz ardog'ida yashab kelayotgani bejiz emas ekan.

***

XI sinf. Umumiy o'rtta ta'lif maktablarida qo'llanayotgan darsliklarda Alisher Navoiy hayoti va ijodi ancha ixcham tarzda berilgan. Buning ustiga ularda bir-birini takrorlaydigan o'rirlar ham anchagina. Shuning uchun ham yuqori sinflarda, ayniqsa, X-XI sinflarda adib haqidagi tarixiy asarlarga murojaat etilgani beziz emas.

XI sinfda "Makorim ul-axloq" asaridan parchalar berilgan. O'quvchilarga, dastlab, Xondamir haqida ixcham ma'lumot berish zarur. Bu Alisher Navoiy singari buyuk zot haqidagi ma'lumot berayotgan kishining tarixan mavjudligidan tashqari, uning nihoyatda ishonchli va mo'tabar shaxslardan biri ekanini anglash uchun zarur bo'ladi. Shunga ko'ra, ishni darslik materialini o'rganishdan boshlagan ma'qul. Shunda o'quvchilar, dastlab, Xondamir kim edi? degan savolga javob topishadi.

Ma'lumki, "Xondamir" – taxallus. Uning to'liq nomi G'iyosiddin Muhammad ibn Xoja Humomiddin ibn Xoja Jaloliddin Muhammad ibn Burhoniddin Muhammad Sherziydir. 1473/76 – 1534-yillar oralig'iда yashab o'tgan ushbu tarixchi va adib Navoiyning bevosita tarbiyasini ko'rgan va uning homiyligida ijod etan ko'plab ilm-ma'rifat egalaridan hisoblanadi. U Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida bir necha kitoblar yozgan. «Makorim ul-axloq» (1501) – ulardan biri.

U bilan tanishish jarayonida o'quvchilar kitobning Alisher Navoiy hayoti, faoliyati va ijodi hamda uning go'zal fazilatlariga bag'ishlangan asar ekani, uning muqaddima, o'n maqsad (bob), xotima hamda Navoiyning qanday vafot etgani to'g'risidagi boblardan iboratligini bilib olishadi. Bu qism uchun bir soat ajratish kifoya qiladi.

Shundan keyin "Saddi Iskandariy" dostoni bilan tanishishga o'tish mantiqli bo'ladi. Ishni asarning g'oyaviy-badiiy yo'nalishi, muallifning niyati va bu niyatni amalga oshirish uchun imkon beradigan kompozitsiya tanlanganini tushuntirish va izohlashdan boshlagan ma'qul. Darslikda Iskandarning Kashmir shahriga borish va Kashmir hukmdori Mallu bilan bog'liq sarguzashtlar, Mallu sehri-sinoating ochilishi, shuningdek, bahor va yoshlik haqidagi mulohazalar tafsiloti berilgan. Ayni paytda unga ilova sifatida ustozning nasihatiga qulq solmagan g'ofil yigit haqidagi hikoyat bilan Iskandarning yoshlik xatolariga oid savoliga Arastuning javoblari berilgan.

Sarguzasht	Mulohaza	Hikoyat	Hikmat
XXXIX. Iskandarning Kashmir shahrig'a yetgandin so'ngra Malluning tilsim qo'rg'onidin Kashmirdin yel bila o'tni o'g'urlag'oni va ul viloyatni bir o'luk jismidekki, nafasi munqati va g'ariziy harorati muntafi bo'l mish bo'lg'ay qilg'oni va Aflatunning ul tilsimni ochqoni va yashurg'on yel bila Malluning hayotin barbod etib, maxfiy o't sharor va axgarin aning xirmani umrig'a sochqoni va Iskandarning Mallu o'mnida Feruzaning charog'i davlatin yorutqoni	XL. Sabo subhiring sabohati ta'rifidakim, nafas-nafas andin yorug'luq yuzlanur va shabob gulzorining nazohati vasfidakim, lahza-lahza andin ochug'luq dast berur va ul ayyomda quyoshdek sajdadin yuzni yorutmoq targ'ibi va bu faslda binafshadek toatqa qad nigun qilmoq tahrisi	LI. Ul g'ofil yigit hikoyatiki m, voqif pir nasihatni qadrin bilmedi, ish vaqtidin o'tgandin so'ngra pushay-monlig'i sud qilmadi	XLII. Iskandarnin g Arastudin savoli ul bobdakim, yigitlikta tab nevchun ibodatdin mutanaffird urur va qarilikqa dimog' taaqqul din qosir va hakimning pirona roy bila shohi juvonbaxtqa yo'l ko'rguzgani

Matn bilan bir dars oldin uyda tanishib kelish vazifasini topshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Darslikda har bir matn tegishli lug'at va izohlar bilan ta'minlangan. Tahlilda ulardan unumli foydalanish imkoniyati mavjud.

"Saddi Iskandariy"dan olingan matn ustida ishlashni bir necha bosqichga bo'lish mumkin. Sarguzasht qismi tahlilida nomunosib harakat va uning oqibatlari haqidagi tasvirlar asosiy o'rin tutadi. Shunga ko'ra, Iskandar va Mallu tutgan yo'l-yo'riqlar, ezgulikning yomonlik ustidan g'alabasi, bunda Iskandar tutgan oqilona tadbirlar va ularning ijobiy natijasi haqida suhbat uyuştirish mumkin. Ayni paytda ilm-fan, bilimdonlikning jaholat va yomonlik ustidan g'olib kelishiga

ham e'tibor qaratiladi. "Sarguzasht" qismida Iskandar va Mallu o'rtasidagi munosabatlarga e'tibor qaratiladi. Ularning har ikkisi ham podshoh. Ammo ularning biri bunyodkor, boshqasi esa uning aksi. Biri insoniyat uchun ezguliklarni ko'paytirish tarafdoi, boshqasi esa hattoki o't bilan shamolni ham qizg'anadigan zot. Bo'limdagi yana bir yashirin qiyos mayjud: Iskandar yosh, Mallu esa qari. Shunga qaramay yosh Iskandarda hayotiy hikmatlar sabog'i bisyor Qari Mallu esa bu borada tegishli xulosalarni chiqara olmagan. Shuning uchun ham u o'z o'mini bo'shatishga majbur. Ana shu mazmun keyingi qism bilan mantiqan bog'lanib ketadi.

U yoshlik – yigitlikning fazilati haqida. Adibning nazarida yoshlik imkoniyatlarning kengligi bilan e'tiborga molik. Yoshlik – go'zallik pallasi. Unda yoshlik shabadasi go'zallik maysalarini tebratib turadi. Bunday munavvar, yigitlikning pokiza damlarida quyoshdek boshini sajdada tutish hamda yorug' yuzini ko'rsatish ayni paytda ibodat uchun qaddini binafshaning tanasidek bukish shu go'zallikka munosib bo'ladi.

Gap yoshlikning qadriga yetish, uni xuda-bexuda ishlarga sarf etib yubormaslik haqida. Shunday kishi porloq yulduz egasi bo'lishga munosibdir. Umrning bu daqiqalari johillik va g'aflat bilan o'tib ketmasligi kerak.

Na farxunda¹ axtardurur² ul kishi
Ki, toat yigitlikta bo'lg'ay ishi...

Yigitlikki ayyomi toatdurur,
Sanga bu sifat jahl-u³ g'aflatdurur.

Zero, umr juda qisqa. Yigitlik vodiysidan juda tez o'tib "qariliq tariqig'a" qadam qo'yiladi. Qarabsizki, "umr bog'ig'a fasli xazon" kelib turibdi.

Agarchi ilik titrar ul bargvash⁴,
Tomurlar qurur, o'ylakim obkash⁵... ↘

¹ Farxunda – qutlug', baxtli, saodatlil.

² Axtar – yulduz.

³ Jahl – nodonlik, bilimsizlik; g'aflat, jaholat.

⁴ Bargvash – barg singuri.

⁵ Obkash – suv tashuvchi, suv taratuvchi. Bu yerda barg yuzasida ko'rinish turadigan mayda tomirchalar nazarda tutiladi. U ko'chma ma'noda yigitning bemajol holatini ko'rsatishga qaratilgan.

Ko'ks uzra qilg'on kibi mayl bosh,
Ko'z uzra tushar kirpik o'mnig'a qosh.

Bo'lur jism uza ayru-ayru bo'g'un,
Bir ipdekki bo'lg'ay payo-pay¹ tugun...

Agar qo'psa² qad mili chavgon³ kibi,
Taharrukda⁴ bosh go'yi g'alton⁵ kibi.

Yo'q ersa yurumak ne imkon yana,
Aso shaklidin qo'lida chavgon yana...

Kimda mana shunday holat paydo bo'lsa, buning tadbirida nima qila oladi?

Tavono⁶ ekan chog'da aylab gunoh,
Ne sud⁷ aylagan vaqt umrin taboh?⁸.

Yigitlik erur qulluq etmak chog'i,
Qariliq erur chunki ketmak chog'i.

Xusho⁹ ulki, umrin taboh etmadi,
Qilur ishlarin qilmayin ketmadi.

Demak, qarilikda azob ichida qolmaslik uchun uning chorasi ni ertaroq – yoshlikda qilish lozim. Shunda har kim qilar ishlarini qilib ulguradi. Afsus va nadomatlarning oldi olinadi.

Dasturda dostondag'i yoshlik va qarilik haqidagi qarashlarining badiiy tahlilini amalga oshirish ko'zda tutilgan. Tanlangan matn tahlili bu vazifani to'la analga oshirish imkonini beradi. Buning uchun dastlab, hikoyatga e'tibor qaratish zarur bo'ladi.

Hikoyatning matni uncha katta emas. Shuning uchun ham uning tahliliga bir soat ajratish kifoya qiladi.

¹ Payo-pay – ketma-ket, uzluk siz.

² Qo'pmoq – turmoq, o'midat, turmoq.

³ Chavgon – chavgon o'yinida to'p (koptok)ni urish uchun qo'llanadigan uchi egri tayoq. Mili chavgon – chavgon tayog'ining egilgan joyi

⁴ Taharruk – harakat.

⁵ Go'y – chavgon o'yinidagi to'p. Go'y g'alton – yumalab yuruvchi koptok.

⁶ Tavono – quvvatlari, sog'lom.

⁷ Ne sud – nima foyda?

⁸ Taboh – xarob, vayron, buzilgan.

⁹ Xusho – qanday yaxshi!

XII bob mazkur butunlikning uchinchi qismi bo'lib keladi. Adib endi nazariyadan amaliyatga o'tadi. Kitobxon uchun hayotiy misol keltiriladi. Bu misol "Ul g'ofil yigit hikoyatikim, voqif pir nasihat qadrin bilmadi, ish vaqtidin o'tgandin so'ngra pushaymonlig'i sud qilmadi" deb nomlangan.

O'quvchilar e'tibori hikoyaning boshlanishidagi misralarga qaratiladi. Unda yigitning tashqi tomondan ko'rinishi tasvirlangan. Ammo tashqi ko'rinish bilan ichki olam bir xilmi? O'quvchilar navbatdagi misralarni o'qish orqali bu savolga javob topishlari lozim. Yoshlikning kuchga to'lgan, eng go'zal damlari "berud-u may» o'tmas edi.

Eshittimki, bir turfa¹ barno² edi,
Yuzi dilkash-u³ qaddi ra'no⁴ edi...
Emas erdi bir lahza berud-u⁵ may,
Agar navbahor-u va gar fasli day⁶.

Adib ushbu jarayonning davomiyligini maxsus ta'kidlaydi. O'quvchilarни ayni mana shu lavhalar ta'sirini topishga undash masalaning mohiyatini teranroq tushunishiga zamin hozirlaydi.

Matnning navbatdagi qismlarida yangi obraz kiritiladi. Uning qanday shaxs ekanligini ko'rsatuvchi misralar belgilanishi va tegishli tarzda izohlanishi lozim:

Bor edi favorinda ahli dile,
Tariqatning odobida komile.

Kelib erdi qo'shnilig'idin batang
Ki, bor erdi g'avg'o anga bedarang.

Nasihat qilur erdi ko'p dilpazir,
Vale bo'lmas erdi anga joygir.

Ammo yigitning o'git beruvchiga bergen javoblari mutlaqo boshqacha. Shunga ko'ra, o'sha misralar o'qlishi, izohlanishi, o'quvchilarning faol bahsiga havola etilishi muallifning asl maqsadini to'g'ri va tugal anglab yetishga olib keladi.

¹ Turfa – qiziq, ajablanarli.

² Barno – go'zal, chiroylı.

³ Dilkash – dilni o'ziga tortadigan, voqimli.

⁴ Ra'no – latif, zebo, dilkash.

⁵ Rud – rud.cholq'u asbobi.

⁶ Day – qish.

Hikoyatda yigitning pushaymon bo‘lgan holatiga oid tasvirlar ham berilgan. Ularni misrama-misra tahlil qilish adib ko‘zda tutgan badiiy-estetik mulohaza va hukmlar mag‘zini chaqishga imkon beradi.

Nekim qilg‘onidin pushaymon ko‘rub,
Zamirini benuri imon ko‘rub.

Dedi: «Pand berdim, vale qilmading,
Bu kun ollinga kelmagin bilmading».

Dedi: «Tajribam yo‘q edi, ey rafiq,
Su uzmakni o‘rganmay o‘ldum g‘ariq.

Qarilig‘da gar bilsam erdi bu hol,
Yigitlik chog‘i qilmas erdim vabol».

Dedikim: «Otangga necha umr edi»
Hisob aylabon: «Yuz o‘n iki», – dedi.

Dedi: «Ul ham o‘lmish edi notavon»
Eshitguchi tasdiq qildi ravon.

Kulub dedi sohibdil: «Ey bulhavas,
Emasmu edi tajribang muricha bas»

Hikoyat «Kerak o‘zgalar holidin tajriba» misrasi bilan yakunlangan. Adib nega shunday hukm chiqargan? degan savolga javob olish o‘quvchilarning bu boradagi bilim va tajribalarini aniqlashga yordam beradi.

Keyingi qism tahlili esa muallif hikmatlarining hayotiyligi, ularning katta ma‘rifiy va badiiy-estetik ahamiyatga molikligini ko‘rsatishga qaratiladi. Mazkur butunlikning oxirgi – to‘rtinchı qismi (XLII) Iskandarning savollariga donishmand Arastuning javoblaridan iborat. U “Hikmat” nomi bilan yuritiladi. Savol shunday qo‘yilgan: yoshlikda odam nirma uchun ibodatdan qochadi? Javob shunday: bolalikda insonning ongi past bo‘ladi. U aqlning gapiga kirmaydi. Shuning uchun uning nafsi kuchayib hoy-u havaslarga berilib ketadi. Bolalikdan yigitik sari borar ekan unga aql nuridan bahra ko‘proq yeta boshlaydi. Shu vaqtida uning holatida ikkita hol bo‘lishi mumkin: yo

aqli, yo nafsi kuchayib ketadi. Aqli kuchaysa, yaxshi ishlarga bosh bo'ladi, Bordi-yu nafsiga ergashsa, u xatolar sari borib qoladi.

Afsuski, mana shu keyingi toifaga kiruvchilar ko'pchilikni tashkil etadi. Qarilik kelgach, ular nadomat chekib qolishadi.

Yigitlik olovini qarilik suvlari o'chira boshlaydi. Bundan uning tanasi ham aziyat chekadi.

Tajribali va dono kimsalar: nabi, vali, hikmat ahli esa nafs yo'liga kirmasdan talab qilingan yo'ldan borishadi. Ularning badanlari ozor topishi hisobiga ko'ngillari "safo birla qut" topadi. Ular necha yoshga kirsa ham bilimlari tufayli ko'r kamlashib, musaffolashib boraveradi.

III. OLIY TA'LIMDA ALISHER NAVOIYNING HAYOTI VA IJODINI O'RGANISH XUSUSIYATLARI

Alisher Navoiy hayoti va ijodini oliv ta'limga o'rganishning o'ziga xosliklari ko'p. Dastlab, ularning ta'lim yo'nalishlariga ko'ra farqlanishini nazarda tutish kerak. Bo'lg'usi filologlar uchun boshqa, nofilologik ta'lim yo'nalishidagi talabalar uchun boshqacha yondashuvlar zarurligi yaxshi ma'lum. Biz bu yerda, asosan, bo'lajak filologlarni ko'zda tutamiz.

Ular Navoiymi o'zlarining bilishlari uchungina emas, balki kelgusida bu bilimlarni boshqalarga yetkazish uchun ham ma'suldirlar. Shunga ko'ra, boshqalar umumiylar tarzda biladigan hodisalarni ular asl ildizlari, paydo bo'lish manbalari, rivojlanish xususiyatlari hamda mavjud xususiyatlariga real baho bera oladigan mutaxassislar bo'lishi shart. Bu borada esa hal qilinishi lozim bo'lgan murakkabliklar oz emas.

Ushbu murkkabliklarning bir qator sabablari mavjud:

1. "O'zbek adabiyot tarixi", xususan, Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish uchun ajaratilgan soatlar miqdori real ehtiyojlar darajasida emas.

2. Bu paytgacha Alisher Navoiyning badiiy merosini an'anaviy qolip va andozalarda o'rganish yetakchi mavqe tutib kelgan. Mazkur qarashlarning hokimlik mavqeyi haligacha ustvorlik kasb etib turibdi.

3. Adabiyotshunoslikdagi, xususan, navoiyshunoslik fanidagi so'nggi yangiliklar metodist olimlar tomonidan tegishli tarzda "hazm qilib" ulgurilganicha yo'q. Qolaversa, navoiyshunoslikning o'zida ham ayriin masala va muammolar talqinidagi har xilliklar davom etib turibdi.

4. Tasavvuf ta'limoti, uning yo'nalishlari, obrazlar tizimi va ularning talqinlariga oid ilmiy-metodik adabiyotlar ro'yxati juda boy emas. O'zbek tilida tasavvuf terminlari lug'atining haligacha mavjud emasligi esa bu boradagi muammolarning hal etilishidagi jiddiy to'siqlardan biri bo'lib turibdi.

5. Metodist olinlar orasida mumtoz adabiyot, xususan, Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish bilan bevosita shug'ullanayotganlari nihoyatda oz.

6. Ta’lim jarayonida yangi pedagogik texnika va texnologiyalardan, ayniqsa, xorijiy tajribalardan o‘z o‘rnida foydalanishda oqsoqlig ochiq sezilib turibdi.

Endilikda ham navoiyshunoslikdagi, ham adabiyot o‘qitish metodikasi sohasidagi yangiliklarni yaxlitlashtirish, umumlashtirish uchun jiddiy ehtiyoj sezilmoqda. Bu narsa faqat ilmiy yoki metodik jihatdan emas, balki intellektual-ma’naviy jihatdan ham tobora ko‘proq hayotiy ahamiyat kasb etib bormoqda. Zero, jahon globallashuvlar jarayonida yashar ekan, inson omiliga e’tibor kuchayib boraveradi. Bunda jamiyat a’zolarining, xususan, yoshlarning ma’naviy fazilatlari, ularning shiddat bilan o‘zgarib borayotgan zamon bilan moslasha olish imkonlari, komillik darajasi hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ushbu jarayonlarda esa Alisher Navoiy asarlarining ma’rifiy, badiiy-estetik darajasidagi boshqa biror manba va omillarni topish qiyin.

Shunga ko‘ra, oliy ta’limda ta’limning quyi bosqichlaridan farqli ravishda Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqidagi yaxlit ilmiy tasavvurlar hosil qilish yo‘llarini topish lozim. Buning uchun, dastlab, adib hayoti va ijodiga oid mavjud qarashlar bilan birgalikda, birinchidan, navoiyshunos olimlarning so‘nggi yutuqlariga, ikkinchidan esa adabiy ta’limdagi yangi zamonaviy texnologiyalarga ko‘proq tayanish zarur.

Ayniqsa, Alisher Navoiyning ijodiy biografiyasini keyingi paytlarda ko‘pgina yangiliklar bilan boyib bormoqda. Xususan, Sh.Sirojiddinov, A. Abduqadirov, D. Yusupova singari navoiyshunoslarning bu boradagi kuzatish va xulosalari ta’lim jarayoniga kengroq jalb etilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Hozirgi umumjahon xalqlari integratsiyasi jarayonida ko‘plab yangi adabiy manbalar ilmiy muomalaga kiritilmoqda. Ulardan xabardorlik Alisher Navoiy hayoti va ijodining yangi-yangi qirralari haqida qo‘srimcha ma’lumotlar berishi bilan ahamiyatlidir.

Bu paytgacha navoiyshunos olimlarimiz qo‘nga kiritgan yutuqlar oz emas va ular ta’lim jarayonida ixchamlashgan holda bo‘lsa-da, o‘z aksini topib kelmoqda. Endilikda mustaqilligimiz sharofati bilan adabiyot tarixidagi “yopiq” mavzularni ham o‘rganish imkonini kengaydi. Bu borada adabiyotdagi tasavvufiy yo‘nalishni nazarda tutyapmiz. Bu hodisa faqat adabiyot tarixchilaridan yoki navoiyshunoslardangina emas, balki mumtoz adabiy ta’lim bilan

shug‘ullanuvchi metodist olimlardan ham tegishli ilmiy-nazariy tayyorgarlikka ega bo‘lishni talab qiladi.

Navbatdagi muammo buncha katta hajmdagi materiallarni o‘zlashtirish jarayoni bilan bog‘liq. Bu vazifani hal qilish metodist olimlar zimmasida turibdi.

Alisher Navoiyning bizga qoldirgan merosi juda katta hajm va yo‘nalishlarga ega. Bularning barchasi o‘ziga xos yondashuvlarni talab qiladi. Bunda Navoiy asarlarini janr xususiyatlariga ko‘ra tahlil qilish zarur.

3.1. NAVOIY LIRIKASINI O'RGANISH XUSUSIYATLARI

Bo'lajak til va adabiyot o'qituvchilari Alisher Navoiy lirkasiga mansub har qanday asarni mustaqil va ijodiy yondashgan holda tahlil qila bilishi kerak. Buning uchun esa adabiyot tarixi, mumtoz poetika asoslari, adabiyot nazariyasi singari fanlar qatorida adabiy ta'lim qonuniyatlarini o'rganadigan metodika yo'nalishida ham tegishli bilimlarga ega bo'lishi talab etiladi. Gap shundaki, Alisher Navoiyning o'zbek adabiyoti tarixidagi eng sermahsul ijodkor ekanligi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarining yosh xususiyatlari, adabiy tayyorgarliklari darajasidan kelib chiqqan holda, uzviylik va uzlucksizlik tamoyillari asosida anglatilishi lozim.

Navoiy lirkasi haqida ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarda egallanishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar tizimi o'quv dasturlarida o'z ifodasini topgan. Pirovard natija shu bo'lishi lozimki, o'quvchi-talabalar Navoiyning serqirra ijod sohibi ekanligini faqat lirk asarlar tahlili jarayonidayoq nisbatan to'la tasavvur hosil qilishi, ular bilan yaqinlikdan o'zlariga mos tarzda badiiy-estetik zavqlanish darajasiga ko'tarilishlari kerak.

Bunday xulosaga kelishda ta'limning turli shakl va usullaridan foydalanish o'zining tegishli samarasinin berishi mumkin. Bunda ijod va ijodkorlikka oid mavjud an'analar, ularni ifodalaydigan atamalarning mazmun va mohiyati oydinlashtirilishi talab etiladi.

Masalan, Navoiyning lirk shoir sifatidagi barkamolligini ko'rsatish uchun salaflari ijodidagi ayni hodisalar bilan qiyoslash o'rni bo'ladi. Buning misoli sifatida quyidagi ma'lumotlarni keltirish mumkin:

Sharqda haqiqiy shoirlilikning e'tirofi ularning devon tuzgan yoki tuzmaganligi bilan ham belgilangan. "Sohibi devon" bo'lish – uning iste'dodi va mahoratining o'ziga xos ko'rsatkichlaridan biri bo'lgan. Devon she'riy to'plam bo'lib, undagi barcha asarlar janriy mansubligiga, alifbo tartibiga ko'ra joylashtiriladi. Bunda alifboning har bir harfi e'tiborga olinadi. She'rlarni joylashtirishda qofiya yoki radifning yakunlovchi harfi e'tiborga olinadi. Odatda devon g'azallar bilan boshlanadi.

Sharqdagi devon tuzish an'anasi Sa'diy Sheroziy (1203/1210 – 1292) nomi bilan bog'liq. U to'rtta devon tuzgan. Amir Xusrav Dehlaviy (1253–1325) devonlar sonini beshtaga yetkazgan: «Tuhfat us-

sig‘ar» (Yoshlik tuhfasi), «Vasat ul-hayot» (“Umr o‘rtasi”), «G‘urrat ul-kamol» (“Kamolot ibtidosi”), «Baqiyayi naqiya» (“Saralarning sarasi”) va «Nihoyat ul-kamol» (“Kamolot nihoyasi”).

Abdurahmon Jomiy (1414–1492) ham uchta she’riy devon tuzgan muallif sifatida mashhurdir. Ular: “Fotihat ush-shabob” (“Yigitlik ibtidosi”), “Vositat ul-iqd” (“O‘rtacha marvarid shodasi”), “Xotimat ul-hayot” (“Hayotning xotimasi”)dir. Turkiy adabiyotda esa to‘rt devondan iborat bo‘lgan mukammal to‘plamni Alisher Navoiygina yaratgan. Alisher Navoiyning devonlari: «Ilk devon», «Badoye’ ul-bidoya», «Navodir un-nihoya», «Xazoyin ul-maoniyya» (u to‘rt devondan iborat: “G‘aroyib us-sig‘ar” (“Yoshlik g‘aroyibotlari”), “Navodir ush-shabob” (“Yigitlik nodirliklari”), “Badoye’ ul-vasat” (“O‘rta yosh go‘zalliklari”) “Favoyid ul-kibar” (“Keksalik foydalari”) va «Devoni Foniy»dir. Bu devonlarda turli lirik janrlardan tuzilgan she’rlar jamlangan bo‘lsa-da, ularning katta qismini g‘azallar tashkil etadi. Navoiyning ikki tilda devon yaratganini ham qayd etish joiz.

Oliy ta’limda “Xazoyin ul-maoniyya” devonining mazmun va mohiyatinigina emas, balki uning tarixi va takomili haqida ham ma’lumot berish zarurati seziladi. Bunda Navoiyning shoir sifatidagi xalq orasidagi e’tirofi, bularni tasdiqlovchi fakt va tarixiy hodisalar urg‘u olishi kerak.

Navoiy lirkasining asl mohiyatini tasavvur qilishda ko‘plab tarixiy shaxslar, yirik olimlar, navoiyshunos mutaxassislarining fikr-mulohazalaridan foydalanish albatta zarur bo‘ladi. Ammo bulardan ham oldin adibning o‘zi yozgan debochlardan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki debochalarda shoir lirkasining tabiat, mazmun-mohiyati haqida muallifning o‘z qarashlari, talqinlari hamda tasdiqlari turadi. Bunday ma’lumotlar esa talabalarga uzoq o‘tmishdagi ijodkor va uning ijodi haqida yaxshiroq va ishonarliroq tasavvur berishga xizmat qiladi.

Nihoyat shoir ko‘zda tutgan hodisalarni tasdiqlovchi misollarni keltirish ularning bu boradagi ishonch va e’tiqodlarini yanada mustahkamlaydi. Navoiy lirkasi haqida gap ketganda shuni ham unutmaslik kerakki, u adabiyot tarixida ikki tilli – zullisonayn ijodkor sifatida e’tirof etilgan. Bu e’tirofnı tasdiqlaydigan misollarning yoniga tarixiy shaxslar, yirik navoiyshunoslari (Sadriddin Ayniy, Y.E.Bertels, A.Hayitmetov, A.P.Qayumov, M.Muhiddinov, Y.Is’hoqov, D.Salohiy

va b.)ning bu boradagi fikr-mulohazalarini keltirish ham maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Navoiy lirkasi farddan boshlab to masnaviyga qadar bo‘lgan oraliqda o‘n olti janrnı qamrab oladi. Tahlil jarayonida har bir janrdagi o‘ziga xoslik va mutafakkir adibning kashfiyotlariga alohida urg‘u berish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Biz quyida ayrim lirk asarlar tahlili namunalarini keltiramiz.

Navoiyning «Xazoyin ul-ma’oniyy» asari aslida to‘rtta mustaqil devondan tashkil topgan. Shuning uchun ham u xalq orasida «Chor devon» – «To‘rt devon» nomi bilan mashhur bo‘lgan edi. Navoiy ijodini uzoq yillar davomida jiddiy o‘rgangan taniqli adabiyotshunos olim A.Hayitmetov shunday deb yozgan: «Mabodo Navoiy boshqa asar yozmasdan faqat «Xazoyin ul-ma’oniyy»ni, hatto uning tarkibidagi bitta devon – «G‘aroyib us-sig‘ar» yoki «Navodir ush-shabob», yoxud «Favoyid ul-kibar»ni yaratganda ham adabiyotimiz tarixida eng ulug‘ shoirlarimizdan biri bo‘lib qola berar edi». «Xazoyin ul-ma’oniyy»da Navoiy o‘z zamonasidagi deyarli barcha lirk janrlar namunasini bergen. Ular orasida g‘azal, qasida, ruboiy, tuyuq, qit‘a, muxammas, musamman, tarji‘band, tarkibband, mustahzod, masnaviy, soqiy nomma, muammo, chiston, fardlar mavjud.

Navoiy lirkasida odam va olam, hayot va uning go‘zalliklari madh etiladi. Adib lirkasida yuksak insonparvarlik, ezungilik g‘oyalari, sevgi va sadoqat ulug‘lanadi. Ayni paytda adolatsizlik, jaholat, loqaydlik, e’tiqodsizlik qoralanadi.

Adib she’riyatining mavzu qamrovi nihoyatda keng. Ularda falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta‘limiy fikr va mulohazalar yuksak badiiylik bilan ifoda etilgan. Navoiy tojik tilida ham she’rlar yozib, ularni «Devoni Foni» nomi ostida birlashtirган

Bu devon 1495-1500 yillar orasida tuzilgan.

Tojik tilidagi qasidalarni birlashtiradigan «Sittayi zaruriya» («Olti zaruriyat») va «Fusuli arbaa» («To‘rt fasl») to‘plamlarini ham tuzgan. Keyingi to‘plamdagи qasidalar «Qasidayi saraton» («Yoz qasidasи»), «Qasidayi xazon» («Kuz qasidasи»), «Qasidayi bahor» («Bahor qasidasи»), «Qasidayi day» («Qish qasidasи») ni o‘z ichiga oladi.

Akad. A.Mirzoyev Navoiyning forsiy tildagi ijodi ham oliy darajada bo‘lganini alohida qayd etadi. U bu haqda o‘z kitobida Kamoliddin Binoiyning quyidagi misralarini ham keltiradi:

“Dar bar-u bahr nomi o‘ mashhur,
Hamchu nomash kalomi o‘ mashhur.
She’ri o‘ bud beshtar turki,
Ki nabudash nazir dar turki.
Dar suxan tab’i zufununash bud,
Nuktagiri zi had burunash bud.
Peshi o‘ hech mardi donishvar,
Dam nayorost zad dar on kishvar.
Bud dar forsiy-u turki xub,
Forsi xo‘b-u turkiyash – marg‘ub”¹.

“Devoni Foniy”dagi quyidagi misralar ham e’tiborga loyiq:
Nigori turk-u tojikam kunad sad xona vayrona,
Bad on mujgoni tojikona-vu chashmoni turkona.
(O‘zining tojiklarnikiday kiprigi-yu o‘zbeklarnikiday
ko‘zları bilan turk-tojik dilbarim yuzlarcha uy
(ko‘ngil)larni vayron qiladi.

Ushbu misralar ustida to‘xtalgan akademik A.Qayumov shunday yozadi: “Nigorning kipriklari tojikona-yu ko‘zları turkona. Ko‘z va kipriklar bir butun. Shuning uchun lirik qahramon o‘z sevgilisini turku tojik deb ataydi. Ana shu ko‘z va kipriklar yuzlab dil uylarini o‘z go‘zalligining jozibasi, sehri bilan band qilib vayron etib tashlagan. O‘zbeklarda bir butunlikni anglatmoq uchun tirnoq va etni bir-biridan ajratib bo‘lmasligini ishlatadilar. Xuddi shu tushunchani Foniy ko‘z va kiprikning birligi orqali ifoda etmoqda”.

Navoiy ijodida ishq mavzusi nihoyatda salmoqli o‘rin tutadi. Mumtoz adabiyotda ishq insonni barcha nomunosib fe’l-u atvordan, nomunosib xatti-harakatlardan asrovchi, insonni tom ma’noda poklovchi hodisa sifatida e’tirof etiladi. Ishq yonib turgan gulkandirki, butun insoniyatning ko‘zidagi nur va safo, insoniyat tojining zeb va bahosi ham u tufaylidir.

Ishq insonga tabiiy ravishda berilgan pokiza tuyg‘u. Kapalak shu’laga intilgani kabi inson ham ishq ishtivoqi bilan yashaydi:

Ul quyosh ishqidin o‘rtanma deding, vahki, kishi
Shamdin kuyma debon, bermadi parvonag‘a pand.

Dunyoviy va tasavvufiy ishqning farqi bor. Haqiqiy ishq-muhabbat dunyo mol-u mulkiga mehr bilan sig‘isholmaydi. Ko‘nglida

¹ Mirzoyev A. Binoiy. – Stalinobod, Nashriyoti davlati Tojikiston, 1957. s.73.

muhabbat tuyg‘usi bo‘lmaganlargina dunyoviy ne’matlarga ko‘ngil qo‘yadi:

Bilki yo‘qtur ko‘nglida ishq-u muhabbatdin asar,
Kimki davron ichra bo‘lsa ko‘ngli mol-u johda. (2, 20)

Ishq olam hodisalariga tiyrak nazar bilan qarash imkonini beradi.
Ishqsiz ko‘ngil o‘chib qolgan cho‘g‘ bilan barobardir:

Ishq raf’ o‘lg‘och ko‘ngulga yo‘qturur juz tiyralik,
Ul sifatkim, shu’lasi o‘chgach bo‘lur axgar qaro.(19)

Haqiqiy oshiq agar yor ko‘ngli istaydigan bo‘lsa, “yuz ming jonni har dam nisor” yetish darajasiga ko‘tarilmog‘i shart.

Oddiy insonlarga, olam hodisalariga bo‘lgan muhabbatning o‘sib, kamolga yetishi natijasida ilohiy muhabbat paydo bo‘ladi. Ammo bu yerda har qanday odam va har qanday hodisa tushunilavermaydi. Odam munosib kishilarga mehr qo‘yishi, olam hodisalarining esa o‘z kamolotiga hissa bo‘lib qo‘shiladiganlariga mehr ko‘rsatishi kerak. Bir so‘z bilan aytganda, chinakam ishq insondagi insoniy fazilatlarning ham barkamollashuvi uchun omil bo‘ladi.

Ishq insonga kuch, qudrat, o‘ziga ishonchni paydo qiladi:

Ishq vodiysi ajab vodiy erurkim, har mo‘r
Anda sherafkan-u har pashsha erur pilafkan.

Chun keraktur pok ko‘z manzuri bo‘lmoq pok yuz,

To yuzung bor, o‘zga yuz ko‘rmoq emas imkon ko‘zum. (2 – 377)

Navoiy g‘azalchilik tarixida munosib o‘rin tutgan uch buyuk adibni bir qit‘asida shunday ta’riflaydi:

G‘azalda uch kishi tavridir ul nav’,
Kim andin yaxshi yo‘q nazm ehtimoli.
Biri mo‘jiz bayonlig‘ sohiri hind,
Ki ishq ahlini o‘rtar so‘z-u hoñ
Biri Iso nafaslig‘ rindi Sheroz,
Fano daynida mast-u louboli.
Biri qudsi asarlig‘ orifi Jom,
Ki jomi Jam durur sing‘on safoli.
Navoiy nazmig‘ a boqsang emastur,
Bu uchning holdin har bayti xoli.
Hamono ko‘zgudurkim aks solmish,
Anga uch sho‘xi mahvashning jamoli.

Bu qit'ada adib, dastlab, g'azalchilikda uch kishining g'azalidan ortiqroq mahorat bilan hech kim g'azal yoza olmaganligini ta'kidlaydi. So'ng ularning har biri alohida ta'riflanadi. Bular: bayonlarida mo'jizalar ro'y beradigan hind sehrgari – Xusrav Dehlaviy, ikkinchisi Iso nafaslik Hofiz Sheraziy, uchinchisi orifligi bilan mashhur bo'lgan Abdurahmon Jomiyidir. Alisher Navoiy o'z ijodida mahorat bobida ulardan ko'p narsalar o'rganganligini alohida uqtirib o'tmoqda.

Navoiy g'azaliyotining bosh mavzusi ishq-muhabbatdir. Bu mavzu adibga olam va odam haqidagi yaxlit qarashlarining o'ziga xos ifodasini berishga imkon yaratgan. Bu g'azallarda yorning tengsiz go'zalligi, husn-u malohati, noz-u karashmalari, betakror qilg'iliklari insonni hayratga soladigan go'zal va ta'sirchan ifodalarda aks ettirilgan.

Oshiq esa Navoiy she'riyatida cheksiz-chegarasiz sabr-u bardoshi, sobit matonati, ahgidagi qat'iyati bilan ajralib turadi.

Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringga parvo aylasa,
Har ko'ngul hamkim, sening shavqungni paydo aylasa....
O'zgalar husnun tomosho aylasam chiqsun ko'zum,
O'zga bir ko'z hamki husnungni tomosho aylasa.

Bu yerdag'i oshiq sadoqatining ifodasiga tan bermaslik mumkin emas. Ayni paytda undagi yorning boshqalardan qizg'anish darajasi ham tafsinga loyiq. Eng muhimi, ularning tub-tubiga singdirilgan samimiyat va qizg'inlik kitobxon uchun yashirin emas. Bunday tuyg'ular ifodasining yuqumli va ta'sirchan bo'lishiga shubha yo'q.

G'azallarda yorning turli qiyofalari ko'z oldimizga keladi. Yoroy, quyosh, gul, sanubar, podshoh timsollari bilan ifodalananadi. Mana shu silsilada yorning noz ilmini a'lo darajada o'zlashtirganiga tan bergani holda, uning vafosizligi shunchaki qayd etiladi, xolos. Vafosizlik yorning aybi emas, uning odatiy xususiyatlaridan birigina deb talqin etiladi.

Ul mакtab arokim o'qudung noz rumuzin,
Go'yoki, vafo ilmin unutmish edi ustod.

Oshiq esa «egasiz it», «telba it», «kuyuk bag'rida qon», «sargashta».

Badiiy asoslash favqulodda go'zalligi va noodatiyiligi bilan kishi ruhiga ta'sir qiladi. Bir misol. Agar atrofda chang bo'lsa, g'ubor-to'zon ko'tarilsa, tabiiyki, suv sepiladi. Sepilgan suv g'uborni yo'qotadi, changni bosadi. Oshiq ko'nglidagi g'ubor qanday

pasaytiriladi? Bu savolga Navoiyning lirk qahramoni shunday javob beradi:

Qo‘yung‘ yig‘layki ko‘nglumning g‘ubori pastroq bo‘lsun,
Ki, man‘i gard etar nogah havoda bo‘lsa nam paydo.

Agar havoda nam paydo bo‘lsa, ya’ni yog‘ingarchilik boshlansa, o‘z-o‘zidan «man‘i gard» – chang-g‘uborning bosilishi yuzaga keladi. «G‘ubor» so‘zining ko‘chma ma’noda qo‘llanishi bilan «ko‘ngilning g‘ubori» birikmasidagi ko‘ngil mulkida yuzaga kelgan to‘s-to‘polonni ifodalar ekan yuqoridagi hayotiy mantiq silsilasida uni bosish uchun suv – namlik zarurati anglashiladi. Bu suv esa ko‘zdan keladi. Aniqrog‘i, oshiqning yig‘lab faryod chekishi mana shu po‘rtanalar oqibati va uni yengillashtirish vositasi sifatida baholanadi. Ifodadagi bunday o‘ziga xoslikning kishi ruhiyatiga ta’siri ochiq seziladi.

Ko‘z-u og‘zingdin ketarga bor-u yo‘q oshub-u ranj
Sabr-u ishqim sadqa, ya’nikim, yo‘q-u borim fido.

Mazkur misralarda ta‘did va taqsim san‘atining go‘zal namunasi mujassamlashgan. Ta‘did poetik maqsad yo‘lida narsa va hodisalarni sanab ko‘rsatishdan iborat. Mazkur baytda “ko‘z” va “og‘iz”, “bor” va “yo‘q”, “sabr” va “ishq”, “yo‘q” va “bor” so‘zlarini mana shunday sanoq ohangiga ega. Bu yerda ko‘z va og‘iz bilan aloqador bo‘lgan bir qator so‘z va tushunchalar mavjud. Ulardan ikkitasi shu misraning o‘zida berilgan. Ulardan dastlabkisi «bor-u yo‘q», keyingisi «oshub-u ranj»dir (“oshub” g‘avg‘o, fitna, to‘polon; qo‘rqinch, hayajon, tashvish ma’nolarini anglatadi). Ko‘zning «bor»ligi va og‘izning «yo‘q»ligi mumtoz adabiyotimizdagi go‘zallik tasvirining o‘ziga xos o‘lchov birliklaridan biridir. Aslida bu juftlik «oshub-u ranj»ga aloqador. Shunga qaramay, mantiqan, ular ko‘z bilan og‘izni ham sifatlash uchun xizmat qiladi (ya’ni ko‘z – bor, og‘iz – yo‘q). Bu silsilaga keyingi misrada sabr bilan ishq ham qo‘shiladi. Agar ularni oldingi misradagi bor-u yo‘q so‘zlarining tartibi bilan uyg‘unlashtirsak, mantiqqa bir ozgina putur yetadi, ya’ni sabr bor-u ishq yo‘qqa aylanadi. Vaholanki, haqiqat unday emas. Aslida, lirk qahramon sabri qolmayotgani va ishqining kuchayib borayotganini ta‘kidlamoqchi. Xuddi shuning uchun ham adib bayt oxirida birinchi misrada qo‘llangan juftlikni ularning joylarini almashtirgan holda qo‘llaydi. Shu tarzda «yo‘q»ning sabrga, «bor»ning ishqqa daxldorligi yana bir marta, maxsus tarzda uqtiriladi.

Quyidagi baytda ham taqsim san'atining juda go'zal bir namunasi yaratilgan:

Ey Navoiy, xalq der: jon ber va yo kech ishqidin,
Garchi bu dushvor erur, lek ul osondur manga.

Mazkur baytdagi taqsim keyingi misradagi olmoshlar: "bu" va "ul"ni taqsimlab berish bilan aloqador. Bu ikkita olmosh oldingi misradagi jon va ishq so'zlarining o'mida qo'llangan. Ammo qaysi olmosh qaysi bir so'z (ot)ni anglatadi. Agar ularni qo'llanish tartibiga ko'ra o'zgarishsiz "taqsimlasak", "bu" olmoshi "jon bermoq"qa, "ul" esa "ishqdin kech"moqqa aloqador bo'lib qoladi. Vaholanki, shoir uning aksini nazarda tutgan. Bu holni olmoshlarning mantiqiy urg'u olib turgani ham isbotlaydi. Gap shundaki "bu" olmoshi mantiqan yaqin bo'lган vaqt, joy, hodisani, "ul" esa nisbatan uzoqroq masofa, vaqt, hodisani ko'rsatadi. Demak, "jon bermoq" va "ishqdin kechmoq"ning yozuvdag'i, ya'ni, o'qilishdag'i holatlari, tartiblari ham ularning yaqin-uzoqligini belgilab turibdi. Agar baytning nasriy bayonini tuzadigan bo'lsak, taxminan quyidagi manzarani ko'rishimiz mumkin bo'ladi: Ey Navoiy, xalq jon ber yoki ishqdan voz kech deydigan bo'lsa, ishqdan voz kechishim qiyin bo'ladi, lekin jon berish men uchun oson bo'ladi. Ana shunda Navoiy ko'zda tutgan ma'no nisbatan to'la va to'g'ri anglangan bo'ladi.

Olloh insonning fikr-u xayolida yashaydi, ammo uni aql-u farosat bilan topish oson emas:

Topmoq ajib fikr-u tahayyul bila seni,
Yetmak mahol aql-u farosat bilan senga.

Navoiy g'azallaridagi «yor» juda murakkab obraz sifatida ko'zga tashlanadi. Unda real mahbuba ham, ilohiy ruhoniyat ham, Allohnning o'zi ham mujassamlashgan. Bu yo'nalishlarning alohida-alohida she'rlardagi ko'rinishlari ham, bitta she'rda birlashgan tarzdagi holati ham uchraydi.

Seni topmoq base mushkildurur, topmaslig' osonkim,
Erur paydolig'ing pinhon, vale pinhonlig'ing paydo.

Bir qarashda bu she'r oddiy odam – lirik qahramon intilayotgan ma'shuqa qiyofasida gavdalanishi mumkin. Uni inson ruhi izlayotgan go'zal bir holat sifatida tasavvur etish imkoniyati ham mavjud. Ayni paytda uning Haq va haqiqat tasviriga bag'ishlanganini ham inkor etib bo'lmaydi. "Ashraqat min aksi shamsil...", "O'n sakkiz ming olam", "Ko'rgali husnungni zor-u mubtalo bo'ldum sanga" singari ko'plab

g'azallarni shu siraga kiritish mumkin. Adib she'riyati mana shunday ko'pma'noliligi bilan ham takrorlanmasdir.

Navoiy lirikasidagi oshiq obrazi ham mutlaqo o'ziga xosdir. Mana bu misialar Navoiy lirikasidagi oshiq obrazining o'ziga xos tavsifini bera oladi:

Dema, mendin ayrıl, dog'i umr sur,
Ki ul umr o'lumdin batardur manga.

Navoiy g'azalchilikda ham o'zbek, ham fors-tojik adabiyotidagi tajribalarni jiddiy o'rganadi. Ayni paytda uning o'zi bu sohada juda katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritadi. Navoiygacha bo'lgan davr g'azalchiligida, asosan, ishq mavzusi yetakchilik qilgan bo'lsa, Navoiy g'azallariga falsafiy, ijtimoiy mazmun ko'proq singdirilganligi bilan e'tiborlidir.

Shoir olamda odam degan nomga sazovor bo'lishning dushvorligini ko'p bor va turli shakllarda uqtiradi. Jumladan, u inson ko'nglining boy bo'lishi uning baxt-u saodati ekanligini anglatishga intiladi:

Bu foniy dayr aro gar shohlig' istar esang, bo'lg'il,
Gadolig' nonig'a xursand-u bo'lma shahg'a hojatmand.

Birinchi misrada olamda shod va masrur yashamoq («shohlig' istar esang») ma'qullangani holda, keyingi misrada uni ta'min etadigan ikkita hodisa aytimoqda. Bularning birinchisi «gadolig' nonig'a xursand» bo'lish. Agar buning yonida «shahg'a hojatmand»likdan ham forig' bo'linsagina oldin aytigan darajaga yetish mumkin bo'ladi.

Boshqa bir g'azalda esa lirik qahramon «ta'ma tuxmin» (ta'maning urug'ini) kuydirishga da'vat etadi.

Olam faqat yaxshilardangina iborat emas. Unda mehrsiz, qahri qattiq, ishyoqmas, yolg'onchi, manfaatparast, yulg'ich, zolimlar ham keragicha topiladi. Shuning uchun ham Navoiy ba'zan "Kimsa hargiz ko'rmadi ahli davrondin vafo" singari keskin xulosalarini ham aytadi.

G'azalchilikdagi voqeabandlik ham, aslida, Navoiyning yirik kashfiyotlaridan biridir.

Navoiy ijodiyotining hassos bilimdoni N.Mallayev shunday yozgan edi: «Navoiyning g'azallarida tadrij, parallelizm, husni ta'lil, tajohuli orifona, jonlantirish, tardi aks, sahli mumtane, talmeh, tarse va boshqa adabiy usullarning, xilma-xil til vositalarining ajoyib va original lavhalarini ko'ramiz»¹.

¹ N.Mallayev.O'zbek adabiyotida G'azal va uning rivojida Navoiyning roli haqida. – Navoiyga armug'on. Toshkent, FAN, 1968, 144-bet.

Navoiy she'riyati bilan muloqot kitobxonlarning ichki olami, ma'naviyatining boyishiga katta hissa qo'shamdi.

Navoiyning vatan va vatanparvarlik haqidagi she'rlari faqat o'sha davr kishisining kechinmalari sifatidagina emas, balki bugungi avlod, xususan, yoshlar uchun ham ibrat va namuna maktabi bo'lishi tabiiydir.

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul bitsa,
Bulbulg'a tikandek oshiyon bo'lmas emish.

Navoiy she'riyati tuyg'ular va fikrlarning yetukligi, tabiiyligi, go'zal va ta'sirchanligi, so'z ma'nolarining kamalakdek tovlanishi bilan ajralib turadi. Mazkur ruboiy ham shu xislatlarga ega. Unda shakl va ma'noning uyg'unligi e'tiborlidir. Bu ruboiy ayrim adabiyotshunoslar tomonidan sof tasavvufiy talqinlarda berilishiga qaramasdan, undagi vatan va vatanparvarlik g'oyalarini ham inkor etib bo'lmaydi. Dastlab bu so'zlar mazmunini oydinlashtirib olaylik. "G'urbat" – g'ariblik, kimsasizlik; musofirlik. Vatandan uzoqda yashash...¹ G'urbat g'ariblik bilan bog'liq. "G'arib"ning lug'atlarda shunday ma'nolari qayd etiladi: "ar. yot, begona, o'zga". 1. Qarindoshurug'i yo'q, biror homiysi, ko'makchisi bo'lmaqan, kimsasiz; musofir... 2. Kambag'al, qashshoq; faqir, bechora... 3. Ko'ch. Nochor holatli; ko'rimsiz, ahvoli tang².

Demak, g'ariblikda, o'z yurtidan tashqarida bo'lgan odam xursand, shod-u xurram (shodmon) yura olmaydi. El (tabiiyki, bunda musofir yurtning eli nazarda tutiladi) bunday kishiga, ya'ni kimsasiz, musofir bo'lgan kishiga shafqat, mehr, muruvvat ko'rsatmaydi. Buni hayotda boshqa bir hodisa bilan qiyoslash mumkin: bulbulni oltin qafasning ichiga solib (qamab) qo'yilsa, unga bu qafas o'zining tikanlardan tiklangan ini (oshiyoniga)ga hech ham o'xshamaydi, teng kelmaydi. Bulbul chamanni sevar, odam – Vatanni, deganlari bejiz emas. Har qanday inson ham o'z qadr-u qimmatini begona yurtlarda emas, o'z yurtida topadi, o'z yurtidagina emin, erkin, osuda va xotirjam yura oladi. Shuning uchun ham Vatan qadri har doim uning ong-u shuurida bo'lishi shartdir. Shuning uchun ham shoir "Xamsa"da bu mavzuga qayta-qayta murojaat etar ekan, jumladan, shunday deydi:

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. J.V. Tahirir hay'ati T.Mirzayev va boshqalar, – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 22008, 460-bet

² O'zbek tilining izohli lug'ati. J.V. Tahirir hay'ati T.Mirzayev va boshqalar, – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 22008, 437-bet.

Yana ranj-u g'urbat havas aylama,
Vatan tarkini bir nafas aylama.

Yuqoridagi ruboiy a-a-b-a tarzida qofiyalangan. Unda shodmon, mehribon, oshiyon so'zлari qofiyadoshlardir. Ayni mana shu qofiyalar she'r mazmunidagi tayanch so'zlardan bir qismini tashkil etadi. Radiflar "bo'lmas emish" mazkur ma'noning ta'kidlanishiga alohida hissa qo'shib turibdi. "G'urbat" va "g'arib" o'zakdosh so'zlar. Shodmon, shafiq, mehribon singari sifatlarning otlashgan holda qo'llanishi ularning tasvir imkoniyatlarini kengaytirgan. "Qafas" so'zi oldidan qo'llangan "oltun" esa hodisa mohiyatini yanada bo'rttirib ko'rsatadi. Qafas hatto oltindan bo'lganida ham, baribir qafasdир. Demak, o'zga yurt qanchalik serimkon bo'lmasin, baribir, o'zga yurtdir. U yer (g'urbat)da kishi, baribir, o'zining begonaligini, qiyin ahvoli (g'urbatdaligi)ni bilib, his qilib turadi.

Biz Navoiy g'azallarining tasavvufona ramz va obrazlar bilan ziynatlanganini ko'rib o'tdik. Bu xislat adibning boshqa lirik janrlardagi asarlariga ham xos. Jumladan, uning ko'plab ruboilyari ham shu ruhdadir.

Navoiy so'z ma'nolarini shu qadar tovlantira oladiki, ularni ko'rib, o'qib kishining hayrati oshadi. Quyidagi g'azalni kuzataylik:

Ko'z qonidin dema, etagim lolavordur¹
Kim, ko'hi dardning² etagi lolazordur.

Har lola bir axgar³ erur, lek siynaso'z⁴,
Qay ko'hi dard aro bu sifat lala⁵ bordur.

Bir gul yuzi firoqida xunobi ashk⁶ ila
Yuz za'faroni⁷ ichra ko'zum lolakordur⁸.

Ey poymol etarlar uzub dasht-u tog' aro,
Baskim, yuzung guli qoshida lola xordur.

¹ lolavor – loladay qizil.

² Ko'hi dard – dard tog'i

³ axgar – qizarib yonib turgan olov; laxcha cho'g'.

⁴ siynaso'z – siynani (yurakni kuydiradigan, o'itaydigan)

⁵ lala – kuyish.

⁶ xunobi ashk – qonli ko'z yoshi

⁷ za'faroni – za'faron tusli, sariq.

⁸ lolakor – lola ekuvchi; ko'ch qon yosh sochuvchi

Qon ichra g‘arq bag‘rim aro dog‘-u dasht uza,
Bekasligim¹ chog‘ida manga lola yordur.

Soqiy, ketur surohiy² ila lolagun qadah,
Xossa³ bu damki subh yeli lolabordu⁴.

Tegramda ohdinki erur, ey Navoiy, o‘t,
Ko‘z qonidin dema, etagim lolavordur.

Birinchi baytni o‘qiganimizda bir tabiiy manzara ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi. Lirik qahramon iztirobli holatni boshidan kechirmoqda. Uning ko‘zidan yoshlari oqmoqda. U shunchalik ko‘p va iztirobliki, yoshlarning rangi ham o‘zgargan, u jigar qonini ham tashqariga chiqarmoqda. Shunga ko‘ra uning rangi lolavordir. Bu yerda yashirin tarzdagi bir o‘xshatish ham bor. Lirik qahramon o‘zini toqqa o‘xshatmoqda. Bu tog‘ – g‘am tog‘idir. Tog‘ning etagida lolalar bo‘ladi. Demak, lirik qahramon qo‘lida bir etak lola – g‘am va iztiroblar mavjud.

Har bir lola – bitta cho‘g‘. Cho‘g‘ning vazifasi isitishdan iborat. Ammo bu yerdag‘i cho‘g‘ yurakni kuydiradi, siynaso‘zlik qiladi. Bunday holning boshqa biror tog‘da uchramasligi (ya’ni boshqa odamlarda yo‘qligi) lirik qahramon uchun iftixor tuyg‘usiga sabab bo‘la oladi. G‘amning, iztirobning ko‘pligi («ko‘hi g‘am») dilni o‘rtaydi, ichki tug‘yonlarga sabab bo‘ladi. Lala – kuyish, o‘t, olov tegishi natijasida jarohat olish degani. Bu bilan adib iztirobning darajasini ko‘rsatmoqda.

Har bir baytni o‘qiganimizda «lola» so‘zi bilan bog‘liq ma‘no tovlanishlariga duch kelamiz. Dastlab u ko‘z qoniga o‘xshatilsa, keyin ularning mo‘lligini ko‘rsatmoqda. «Lala» va «lola» so‘zlarining talaffuzda yaqinligi ham yana bir marta yangicha bir so‘z o‘yini qilish imkonini bergen.

Navbatdag‘i bayt ham lirik qahramon kechinmalarini yorqinroq tasavvur qilish imkonini beradi. Bu yerda dehqonchilik bilan bog‘liq tasavvurlar ish beradi. Sarg‘ayib ketgan maysalardan iborat yerni dehqon haydaydi, ekin ekadi, ularni sug‘oradi. Ana shu hodisaga

¹ Bekasligim – kimsasizlik, g‘uriblik, yolg‘izlik.

² surohiy – uzin bo‘yinli stiv va may idishi, may qiyiladigan idish.

³ xossa – xususan, ayniqsa.

⁴ lolabor – lola yog‘diruvchi, ko‘ch. qizartiruvchi

o‘xhash tarzda lirik qahramonning ko‘zi «dehqonchilik qiladi» – u lola ekadi. «Lola»ning ko‘z yoshlari ekanligi yaxshi ma’lum. Lola ekiladigan yer ham aniq – oshiqning yuzlari. Yuz ayriliq va iztiroblar natijasida za’faroniy tusga – sariq rangga aylangan. Bu dehqonchilik qilinadigan yerning tangiga nisbat berilmoqda. Modomiki, ekin ekilar ekan, u sug‘orilishi ham kerak. Suv ham tayyor – oshiqning ko‘z yoshlari shu vazifani bajaradi. Ko‘z yoshlarning rangi qizil – qon rangida. Bu rang bilan ma’shuqaning «gul yuzi» orasidagi bog‘lanish ham tasodifiy emas.

Odamlar dashtlarga, tog‘larga borib lolalarni terib kelishadi, bir muddatdan keyin esa (ular so‘lib qolgandan keyin) ularni oyoq ostiga otib yuborishadi. Shuning uchun ham yorning yuzidagi gul (chiroy) oldida lola har qachon xor bo‘ladi.

Lolanning ichki qismida qora doiracha – dog‘ bor. Bu oshiq bag‘ridagi dog‘ni eslatadi. Bu bag‘irning qon ichra g‘arqligi ham uni lolaga ko‘proq yaqinlashtiradi. Oshiq yakka va yolg‘iz ekan, xuddi shu damlarda lola unga do‘stlik, oshnolik (yorlik) qiladi.

Oldingi misralardagi lola va qizil ranglar bilan bog‘liq so‘z o‘yinlari keyingi baytlarda ham davom etadi.

E’tibor berilsa, may ham, uning idishi ham yana lola rangi bilan aloqalantirilgan. Hatto qadah ham lolagun bo‘lishi kerak, chunki subh yeli «lolabor», ya’ni lola yog‘diruvchidir. Bu o‘rindagi lola yog‘dirish ham ko‘z yoshi to‘kishning istioraviy ifodasidir.

Tog‘, tog‘ etagi, lola tushunchalari bilan bog‘liq holda o‘t, maysa tushunchasi ham bo‘lishi mumkin. Oxirgi baytning dastlabki misrasida bir qarashda shunday ma’no borga o‘xshab tuyuladi. Ammo uning asl ma’nosi yana lola va uning rangi bilan bog‘liq mazmunga aloqador. Bu oshiqning ich-ichidan chiqib kelayotgan o‘qli ohlarning ifodasidir.

Navoiyda tasvirming bu qadar go‘zal va ta’sirli jarayoni uzlusiz ravishda namoyon bo‘laveradi, uni ko‘rib, kuzatib bizning hayratlarimiz ortaveradi.

NAVOIY QIT'ALARI

Qit'a Navoiy lirikasida alohida mavqega ega bo'lgan janrlardan biri. U shakliga ko'ra g'azalga yaqin turadi. Undan faqat dastlabki bayt qofiyasining erkinligi bilan farqlanadi. Odatta, qit'aning eng kichik shakli ikki baytdan iborat bo'ladi. Uning qofiyalanish tartibi a : a, v : a, g : a, d : a ... ko'rinishida bo'ladi. Qit'aga aniq chegara qo'yilmagan. U ko'proq falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma'naviy masalalarni tilga olishi bilan ajralib turadi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda ayrim janrlar (masalan, ruboiy, tuyuq) uchun qat'iy vaznlar belgilab qo'yilgan. Qit'a bu jihatdan ham erkindir. U aruzning istalgan vaznida yaratilishi mumkin.

Navoiy qit'alari mavzu va shakliga ko'ra rang-barang. Quyidagi qit'a komil inson haqidagi tasavvurlarga aniqlik kiritishi bilan e'tiborlidir:

Tavozu' yaxshi, ammo yaxshiroqdur
Agar da'b etsa ani ahli davlat.

Erur ham avf xo'b-u, xo'broq ul –
Ki, zohir bo'lg'ay el topqonda qudrat.

Ato ham turfa ishdur turfarоq bil,
Agar yo'qdur aning yonida minnat.

Hakim insoni komil debtur ani
Ki bo'lg'ay zotida bu necha xislat.

Tavozu – adablik, o'zini past va kamtar tutish degani. U, Navoiy talqinicha, hamma uchun ham yaxshi, ammo "ahli davlat", ya'ni qo'li uzun kishilarning bu xususiyatni o'zlarining doimiy fazilariga aylantirishi yanada "yaxshiroqdir" ("da'b"ning ma'nosi "odat", "qiliq", "xislat" demakdir).

Ikkinci xislat kechirimlilikdir. Navoiy uni "avf" so'zi bilan ifodalaydi. Bu xislat ham barchaga birdek taalluqli. Ammo kishining mavqeyi baland, imkonи ko'p bo'lganda ("qudrat topqonda") shu xislatni ko'rsata olsa yanada yaxshiroq ("xo'broq") bo'ladi.

Boshqalarga xayr-ehson, tuhfalar qilish ham inson kamolotidan nishona bo'la oladi. Ammo himmat qilgandan keyin uni yuzga

solmaslik, minnat qilmaslik lozim. Beruniy aytganidek, “minnat himmatni yo‘q qiladi”.

Navoiyning xulosasi shu: kimda mazkur xislatlar mavjud bo‘lsa, u “insoni komil”dir!

«Jahon ganjig‘a shoh erur ajdaho»,

Ki o‘tlar sochar qahri hangomida.

Aning komi birla tirilmak erur,

Maosh aylamak ajdaho komida.

Afsonalarga ko‘ra, katta boylik va xazinalarni ajdaholar qo‘riqlar ekan. Xazina ilinjidagi odam, albatta, ajdahoga ro‘para keladi. Navoiy shu asosga tayanib, ajdahoni qahrga kirgan paytida og‘zidan o‘t sochishini, ya’ni vahshatga aylanishini tasvirlaydi. Xulosa shuki, kimidakim ajdahoning yaqinida bo‘lsa, uning tirikchiligi ajdaho sochgan o‘tlar, olovlar ichida yashashdan iborat bo‘ladi. Albatta, bu ramziy tasvir. Uning kaliti esa qit‘aga qo‘yilgan sarlavhada berilgan: “Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham andin bor-u ranj biymi (xavfi, vahimasi) ham”.

Navoiy she‘ri to‘qquz bayt-u, o‘n bir bayt, o‘n uch bayt

Ki, lavh uzra qalam ziynat berur ul durri maknundin¹.

Bukim, albatta, yetti baytdin o‘ksuk emas, ya’ni

Tanazzul aylay olmas rutba ichra yetti gardundin.

Mazkur qit‘ani shoirning faxriyalaridan biri deyish mumkin. Unda, birinchidan, shoirning barcha g‘azallariga ixcham baho berilgan. Haqiqatda ham, shoir devonlaridan o‘rin olgan g‘azallardagi baytlarning barchasi adib ko‘rsatgan son bilan uyg‘un keladi.

Shoir o‘z she‘rlarini “durri maknun” deb baholaydi. Bu “yashirin dur”, “yaxshi saqlangan dur” demakdir.

Yozuv taxtasi ustida(gi qog‘ozda) yurayotgan qalam shu yashirin sirlardan xabar beradi. Demak, shoirning ko‘plab g‘azallari to‘qqiz, o‘n bir va o‘n uch baytdan iborat. Ammo ularning birortasi ham yetti baytdan kam (“o‘ksuk”) emas. Buni shoir boshqa bir hodisa bilan qiyoslaydi. Madomiki osmon (gardun) yetti qavatdan iborat ekan, ularning har bir qavati uchun shoirning g‘azallari hozirgacha ham butun insoniyatni maftun etib kelayotganligi buning isbotidir.

¹ maknun – yashirilgan, maxfiy

Kamol kasbiga dalolat-u nuqsonidin izhori malolat

Kamol et kasbkim, olam uyudin

Sanga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq,

Jahondin notamom o'tmak biaynih¹,

Erur hammomdin nopol chiqmoq.

Bu qit'a inson kamoloti haqida. Inson rivojlanish, takomillashish yo'lidan borishi kerak. "Olam uyi" istiorasi inson umri o'tadigan makon va zamonning yaxlit ifodasidir. U insonning shodligi, xursandchiligi, baxtiyorligi uchun omil bo'lishi lozim. Bu uydan "g'amnok" chiqish odamiylik sharafiga munosib emas. Kamolotning ziddi "notamom"dir. Buni biz to'la shakllanmagan, yetilmagan, xom, g'o'r singari so'zlar bilan ham ifodalashimiz mukin. Adibning nazarida odam olamga kelganidan keyin o'zini ilm-u fazilatlar bilan boyitib borishi, shu tarzda jaholat va nodonlik yo'lidan bildimdonlik va donolik, kamolot yo'liga o'tishi mumkin. Shunday bo'lmasa-chi? Unda kishi xuddi hammomga kirib, yuvirimasdan qaytib chiqqan kishiga o'xshab qoladi.

Navoiy fardlar ham yaratgan. Fard eng kichik adabiy janr. U nihoyatda muhim hayotiy hodisalarning o'ziga xos ixcham xulosasi sifatida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, ularning ko'pi hikmatli so'z, aforizm darajasiga yetgan bo'ladi. Fardlarning lug'aviy ma'nosi "yakka", "yolg'iz" demakdir. U yolg'izgina bir baytdan iborat bo'ladi. Bayt misralari qofiyalanishi ham, qofiyalanmasligi ham mumkin. Navoiy fardlarning qofiyalangan turini xush ko'rgan.

Fardlarning mavzu doirasi chegaralangan emas. U nihoyatda rang-barang mavzu qamroviga ega.

Yuqar yomonlig' angakim, kirar yomon el aro,

Ko'mur aro ilik urg'on qilur ilkini qaro.

Qoraga (qozonga) yaqinlashsang qorasi yuqar, degan xalq maqoli bor. Navoiy shu asosda yuqoridagi baytni yaratgan. Faqat maqol ma'nosini hayotiy hodisa bilan qiyoslab insoniyatni o'z tanlovini to'g'ri shaklda amalga oshirishga undayotir. Yomon fe'l-atvor egalariga yaqin bo'lgan kishiga ulardan yomonlik yuqar. Bu ko'mirni qo'li bilan ushlagan kishi holatiga qiyoslanadi. Tabiiyki, bu kishining qo'li ham qora bo'ladi. Bundan kelib chiqadigan xulosa o'quvchining o'ziga havola.

¹ biaynih – go'yo, xuddi, kabi

Quyidagi fard esa inson xulq-atvoridan biri haqida.

Kishi aybing desa, dam urmag‘ilkim, ul erur ko‘zgu,

Chu ko‘zgu tiyra bo‘ldi, o‘zga aybing zohir aylarmu?!

Boshqalar ko‘zguga o‘xshaydi. Kishi ularga qarab o‘z hol-u ahvolini bilib oladi. Ayniqsa, o‘zidagi biror nuqsonni ulardan eshitgan kishi bu nuqsonlardan forig‘ bo‘lish yo‘lini izlashi lozim. Agar unga e’tiroz bildirilsa (dam urmag‘il), tabiiyki, ular bu haqda boshqa og‘iz ochmaydi. Ko‘zgu xira (tiyra) bo‘ladi. Xira bo‘lgan ko‘zgu kishi yuzini ko‘rsatmaganiday, sendan ko‘ngli qolgan do‘stlar sendagi ayblarni hech qachon aytmaydigan bo‘ladi. Demak, inson o‘z haqidagi tanqidiy fikrlarga qulq solsa, o‘zidagi salbiy xususiyatlardan qutulishga ko‘proq imkon topadi.

3.2. NAVOIYNING EPIK ASARLARINI O'RGANISH XUSUSIYATLARI

Taniqli metodist M.A.Ribnikova: «Metodik usullarni asar tabiatini taqozo qiladi... Balladani reja asosida tahlil qilish mumkin, biroq lirik she'rni rejalashtirish maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Kichkina hikoya to'liq hajmda o'qiladi va tahlil qilinadi. Romandan alohida, yetakchi boblarni ajratib olamiz, ulardan birini sinfda, boshqasini uyda, uchinchisini sinchiklab tahlil qilamiz va matnga yaqin holda qayta hikoyalaymiz, to'rtinchi, beshinchi, oltinchilarini tezroq tarzda tahlil qilib qisqacha qayta hikoya qilamiz, yettinchi va sakkizinchi boblarning parchalari alohida o'quvchilarning badiiy o'qishlari shaklida beriladi, epilogni sinfga o'qituvchining o'zi aytib beradi. Topishmoqlarning javobi topiladi va yod olinadi, maqollar izohlanadi hamda hayotiy misollar bilan dalillanadi, masal esa unda ko'zda tutilgan xulosa nazarda tutilgan holda tahlil qilinadi»¹.

Prof. Q. Yo'ldoshevning yozishicha, «turli adabiy asarlar bilan ish yuritilganda tahlil usullari mutlaqo o'zgarib ketmaydi, lekin o'quvchining asarga yondashishi, munosabat tarzi o'zgaradi»². Buning juda katta nazariy va amaliy ahamiyati bor. Zero, «asarlarni tur va janr xususiyatlariga ko'ra o'rganish san'atdan lazzatlanish, asarni uning badiiy butunligi hamda takrorlanmas mohiyatini his etish qobiliyatni rivojlantirishni nazarda tutadi»³.

Adabiy asarning badiiy-estetik mohiyati uning kompozitsiyasini, ya'ni undagi turli-tuman qahramonlar, bir-biriga o'xshamaydigan sahnalar, alohida joy, manzara, vaziyat tasvirlari, monolog, dialoglar, o'y, xayol, tush va boshqa turli komponentlarning murakkab tartibini o'rganish, sharhlash orqali o'zlashtiriladi. Tahlil jarayonida o'qitishning xilma-xil usullaridan foydalilaniladi. Bularning orasida adabiy o'qish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki adabiy o'qishda matnning asl mohiyati dastlabki tarzda tasavvur etiladi. Uning o'zak muammolari o'quvchining ko'z oldida osonroq gavdalanadi. Adabiy o'qishda dastlabki urg'u tushishi lozim bo'lgan o'rinlar ajratiladi, ular o'quvchilarning ongiga ham, tuyg'ulariga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi.

¹ Ribnikova M. A. Ocherki po metodike literaturnogo chteniya. – M., 1985. – S. 58.

² Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. Toshkent, O'qituvchi, 1996, 118-bet.

³ Bogdanova O. Yu., Leonov S. A., Chertov V. F. Metodika prepodavaniya literaturi. Pod redaktsiey O.Yu. Bogdanovoy. Uchebnik dlya studentov ped. vuzov. M.: Izdatelskiy sentr «Akademiya», 2-e izdanie, stereotipnoe. 2002. - s.136.

Gap epik asarlar ustida borar ekan, ularda «har qanday hissiyot voqealar qa’riga berkitilgan» bo’lishiga e’tibor berish zarurati bo’ladi, chunki «qahramonlarni hayotiy voqealar og’ushida ko’rsatish xususiyati epik asarlarda insoniy kechinmalarini tasvirlar jarayoniga joylash imkonini beradi va o‘quvchidan bu sezimlarni ilg‘ab olish talab qilinadi. Adabiyot o‘qituvchisi o‘z o‘quvchilarida ayni shu malakani – epik asar zamiridagi badiiy ma’noni ilg‘ay olish va mantiqiy xulosaga kela bilishni shakllantirishi muhim vazifa hisoblanadi»¹.

Adabiy asarning, jumladan, epik turga mansub bo’lgan asarlarning matni ustidagi ish adabiy ta’limning o‘zak masalalaridan biridir. U «o‘quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat»² yaratadi. Badiiy matn ustida ishslash jarayonida o‘quvchilar asarning poetik mohiyatini anglab yetadi, uning mazmunini tahlil qiladi, mavzuning talqinlariga e’tibor qaratadi, tasvirlanayotgan voqe-hodisalar, qahramonlar va umuman, asardagi voqealar rivojiga muallif munosabatini aniqlashga harakat qilishadi.

Hatto ayni bir xil janrlardagi epik asarlar tahlilida ham o‘ziga xos yondashuvlar talab etiladi. Alisher Navoiyning «Xamsa»si tarkibida beshta doston bor. Ularning barchasi bir xil janrda yozilgan. Shunga qaramay, ularning har biri o‘z oldiga mutlaqo boshqa-boshqa badiiy-estetik maqsadlarni qo‘ygan. Demak, ularni tahlil qilishda ham shu andozadan kelib chiqish zarur bo’ladi.

«Hayrat ul-abror» falsafiy-didaktik doston. Unda adibning olam va odamga qarashidagi o‘ziga xosliklar falsafiy-axloqiy ruhdagi hikoya, qissa va mulohazalar orqali ifodalanadi.

«Farhod va Shirin»da ishqiy-ma’rifiy yo‘nalish ustuvor. U muallifning o‘z tillari bilan aytganda, ishqiy-romantikaga to‘yintirilgan “mehnatnoma”dir. «Layli va Majnun» esa adabiyotimiz tarixidagi “fojaviy ishq qissasi” sifatida mashhur.

«Sab’ayi sayyor» – ishqiy-sarguzasht yo‘nalishida bo‘lsa, «Saddi Iskandariy» falsafiy-tarixiy yo‘nalishdagi dostondir. Ularda insoniyatning o‘ziga xos ruhiy olami, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma’naviy qarashlari, o‘sha davrlardagi ijtimoiy hayot manzaralari aks etgan. Ularda voqealar qamrovi nihoyatda keng, ishtirok etuvchi qahramon va personajlarning soni ham ko‘p.

¹ Yo‘ldoshev Q. Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent, O‘qituvchi, 1996, 127-bet.

² Zunnunov A., Adabiyot o‘qitish metodikasi. – T.: O‘qituvchi, 1992. – 16-bet.

Dostonlarning har biriga bog'liq ravishda esa muallif ko'zda tutgan badiiy niyat ham rang-barang. Tahlil jarayonida mana shu rang-baranglik ham doimiy e'tiborda turishi kerak bo'ladi.

Ularning qay birini tahlil qilayotganda qanday usul va yo'llardan foydalanish kerak degan savolga bir xildagi javob berish mumkin emas. Bu vazifani alohida olingen sharoit, sinfning o'ziga xosligi, o'quvchilarning umumiy adabiy tayyorgarligi, qolaversa, o'kituvchining o'z bilim va tajribasidan kelib chiqib hal etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Dastlab, Navoiyning hayoti va ijodi o'rganilar ekan, unda adibning adabiy merosi, bu merosning faqat o'zbek adabiyoti rivojida emas, balki umumturkiy adabiyot tarixida ham, jahon adabiyoti tarixida ham nihoyatda ulkan voqeа bo'lganligi qayd etiladi. So'ng adibning asar ustidagi jiddiy mehnatini ko'rsatib beruvchi epizodlarga e'tibor tortiladi. Bunday o'rinalar "Xamsa"ning har bir dostonida istagancha topiladi.

O'qituvchi o'zi uchun qulay bo'lgan variantdan foydalanishi mumkin. Muhimi, bularning natijasida o'quvchilarda Alisher Navoiy dahosini yaxlit va to'laroq tasavvur qilish imkoniyati paydo bo'lsin, adibning ijodiy rivojlanish bosqichlari hamda poetik mahorati haqidagi asosli va real tasavvurlar hosil bo'lsin. Ular adib ijodining ilmiy-ma'rifiy hamda badiiy-estetik ahamiyatini teranroq ilg'aydigan bo'lishsin. Bunga erishish esa osonlikcha kechmaydi. Bu natija turlituman metod va usullarning o'z o'mida qo'llanishini taqozo etadi.

Bular orasidan biz o'qituvchining kirish so'zi, yakunlovchi ma'ruzasi, o'quvchilarning mustaqil ijodiy ishlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Ularda asarlardagi asosiy g'oyaviy-badiiy mag'iz, alohida olingen epizodlarning asarning yaxlit sujeti va kompozitsiyasi bilan aloqadorligi, oldingi sinflarda Navoiy hayoti va ijodi bilan bog'liq holda o'rganilgan materiallarni eslash va takrorlash nazarda tutilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yana bir narsani eslatish ham o'rinali bo'ladi, hajmiga ko'ra yirik bo'lishiga qaramay, zamonaviy romanlarni tahlil qilish ham oson bo'lmasa-da, Navoiy asarlarini, umurnan, mumtoz epik asarlarni tahlil qilishning qo'shimcha qiyinchiliklari mavjud. Ayniqsa, ularda bugungi tilimizga qiyoslab olinadigan bo'lsa, eskirgan so'zlarning ko'pligi, o'sha davr badiiyatining o'ziga xos talablari, shuningdek, bevosita adib uslubi bilan bog'liq holatlar, mumtoz adabiyot namunalarining sujeti,

kompozitsion-semantic qurilishidan boshlab mavzu ko'lami, ifoda tarzi, hatto tasvir vositalarigacha jiddiy ayirmalar shular jumlasidandir. Buning ustiga yirik epik asarlarni o'rganish uchun talab etiladigan vaqt ham nihoyatda chegaralagan. Qisqa bir vaqt ichida nihoyatda katta vazifalarni hal qilish zaruriyati o'quvchilar uchun ham, o'qituvchilar uchun qo'shimcha imkoniyatlarni qidirishni taqozo etadi.

Alisher Navoiy o'zbek adabiyoti tarixidagi takrorlanmas siymo. «Xamsa» asari esa adib ijodining gultoji hisoblanadi. «Xamsa» dostonlari adibning dunyoni badiiy idrok etishdagi o'ziga xos kashfiyoti sifatida faqat o'zbek emas, balki butun turkiy xalqlar adabiyoti, Sharq adabiyoti, hatto jahon adabiyoti tarixida badiiy-estetik tafakkur taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqqanligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Mashg'ulotlarning dastlabki bosqichida muhtasham «Xamsa»ning yaratilish tarixi haqida qisqacha ma'lumotning berilishi tabiiy. Bu ma'lumotlarning suhbat asosida yoki sinfning tayyorgarligiga qarab o'qituvchining ma'ruzasi tariqasida yetkazilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Ayniqsa, adibning o'z mulohazalaridan foydalanish o'quvchilar uchun ko'proq qiziqish uyg'otadi.

Ma'lumki, «Xamsa» 1483-1485 yillar orasida – ikki yilda yozilgan. Shunga qaramay, uning tarkibidagi har bir doston mazmun mohiyatiga ko'ra ham, tuzilishi va tarkibiga ko'ra ham bir-biriga o'xshamaydi. O'qituvchi ma'ruzasi davomida har bir dostonga xos bo'lgan xususiyatlarni muayyanlashtirish uchun orada o'quvchilarni suhbatga chorlashi, savol-javoblardan foydalanishi mumkin.

«Hayrat ul-abror»ni o'rganishda asardagi falsafiy hamda axloqiy-ma'rifiy muammolar talqiniga asosiy urg'u berilsa, «Sab'ayi sayyor»ni tahlil qilishda uning kompozitsiyasiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. «Hikoya ichida hikoya» usulidagi bu asarda mavzu qamrovining kengligi, talqinlarning turfalogi, ishtirokchilar sonining katta miqdori va tasvir imkoniyatlarining keng hajmi o'quvchilar ongiga yetkazilishi o'rinni bo'ladi.

Navoiy "Hayrat ul-abror"ni maqolotlarga bo'ladi. Bu sun'iy va tasodifiy xarakterda bo'lmasdan, muallifning aniq g'oyaviy-badiiy maqsadlari bilan aloqador. Undagi har bir maqolot uchun tanlangan mulohazalar, keltirilgan dalillar, qo'llangan maqol va hikoyalar muayyan badiiy maqsadlarni ko'zda tutadi. Eng muhimi, ular badiiyatning oliy namunalari sifatida namoyon bo'ladi. Asardagi

birota obrazning tasodifiyligi yoki voqealar mantiqiga «sig‘may qolishi» haqida gap ham bo‘lishi mumkin emas. Ulardagi har bir qahramon, har bir personaj, ularning xatti-harakatlari to‘liq asoslangan, bu asoslarning o‘zagini hayotiy mantiq va badiiy haqiqatlar tashkil etadi.

Doston kompozitsiyasidagi barcha unsurlar juda katta ma’noviy hamda emotsiyal «yuk» ko‘tarib turadi. Doston matni bilan tanishib borish jarayonida muallifning shaxsiy nuqtai nazari, uning inson shaxsi bilan aloqador bo‘lgan bosh konsepsiyasiga urg‘u berish o‘rinli bo‘ladi. Bu jihatdan doston boblaridagi turli hayotiy vaziyat va ijtimoiy-maishiy, axloqiy-ma’naviy hodisalar tasviriga, olam va odam haqidagi falsafiy umumlashmalarga boy bo‘lgan, tuzilishiga ko‘ra nisbiy mustaqillikka ega bo‘lgan hikmat darajasidagi bayt va bandlar tahliliga e’tibor qaratish o‘rinli ko‘rinadi.

Doston boblari umumiy yaxlitlikka ega bo‘lishiga qaramasdan, ularning har birida alohida-alohida mavzu va muammolar tizimi, axloqiy-ma’naviy hodisalar talqini qalamga olingan. Jumladan, birinchi maqolat imon sharhiga bag‘ishlangan.

Tahlil davomida o‘quvchilarning muntazam diqqat-e’tiborini ushlab turish, ularning qiziqishlarini bir markazga to‘plash uchun mashg‘ulotlar davomida, xususan, yangi mavzu bayonida, tayanch tushunchalar bilan ishlashga e’tibor berish o‘rinli bo‘ladi. Jumladan, mazkur bob tahlilida imon, inson, hayvon, yaxshi, yornon, sabr, shukr, hayo, haq, maloyiklar, kutubi osmon, payg‘ambar, qiyomat kuni, qismat (taqdir) so‘zлari ajratilishi mumkin.

«Xamsa» turkum dostonlarini o‘rganishda Navoiyning adib sifatidagi, shu asarning muallifi sifatidagi munosabatlari ayricha ahamiyat kasb etadi. Dostonlarning barchasida inson va uning hayotdagi o‘rni, shu o‘ringa uning mas’uliyati alohida e’tibor bilan chiziladi. Mana shu nuqtayi nazarga muallif – Alisher Navoiy turlicha nuqtayi nazarlarni ko‘rsatadi.

“Xamsa” dostonlarining sujet qurilishida, kompozitsiyasida ham bu masalalar tegishli in’ikosini topgan. Jumladan, ulardagi alohida olingan bir qator obrazlar borki, adib o‘zi zamondosh bo‘lgan davr voqealari yoki tarixiy o‘tmish misolida insoniy xarakterlarning takrorlanmas qiyofalarini ko‘rsatib beradi. Ba’zan ularni voqealarning tabiiy rivoji ichida tasvirlab bersa, ba’zan ularga o‘zining konkret munosabatini juda ochiq ravishda ifodalaydi. Har qanday holatda

muallifning shu qahramonlarga bo‘lgan munosabati uning kitobxonlarga ham aytadigan gapi borligining dalolati bo‘la oladi. O‘zi tasvirlayotgan voqeа yoki xarakterlar silsilasi vositasida u kitobxonni ham tegishli manzillarga yo‘llab turganday bo‘ladi.

Navoiy asarlarida ijtimoiy hayotga oid barcha qatlamlarning vakillarini kuzatish mumkin. Ular orasida shohlar, vazirlar, savdogarlar, dehqonlar, kemachilar, kosiblar, olimlar, shoirlar va boshqalar mavjud. Bularning barchasi tilga olinar ekan, ularning orasidagi o‘zaro munosabatlar ham, bu munosabatlarning namoyon bo‘lish shakkari ham bir-bir qalamga olinadi. Yaxlit holda esa biz o‘sha davrdagi jamiyat uchun muhim bo‘lgan asosiy qonuniyatlar bilan ham tanishib boramiz.

Oliy ta’limda Navoiyning epik asarlari tahlilida quyidagiga o‘xshash savol va topshiriqlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

1. Epik asarlarning qanday o‘ziga xosliklari mavjud. O‘quv tahlilida ulardan qanday foydalanish mumkin?

2. Epik asarlarning sujeti va kompoziyasi o‘rganishda qaysi jihatlarga ko‘proq e’tibor berilishi kerak deb o‘ylaysiz? Nima uchun?

3. Asarning obrazlar tizimini tahlil qilishda qanday o‘ziga xosliklar mavjud? Uni aniq bir asar misolida tushuntirib bering.

4. «Muallif izidan tahlib»ni qanday tushunasiz? Hikoyat qaysi mavzuga bag‘ishlangan?

5. Unda tayanch so‘zlar sifatida qaysi so‘zlarni ajratishni tavsiya etasiz? Nima uchun?

6. Hikoyatni qanday qismlarga ajratish mumkin?

7. Muallif unda qanday she’riy san’atlarga urg‘u beradi? Nima uchun?

8. Hikoyatda assosiy qahramonlarning o‘ziga xosliklari qay tarzda ko‘rsatib berilgan?

Epik asarlar tahlili ko‘plab o‘ziga xosliklarga ega, asar tahlilida nafaqat talaba-o‘quvchining yosh xususiyatlarini, shu bilan birga asarning o‘ziga xos jihatlarini inobatga olish talab etiladi. Biz namuna sifatida “Xamsa”ning ilk hamda yakunlovchi dostonlari (“Hayrat ul-abror” va “Saddi Iskandariy”) tahliliga doir ayrim mulohazalarni bildirish bilan kifoyalanamiz.

“**Hayrat ul-abror**” “Xamsa” dostonlarining dastlabkisi. U Navoiyshunoslar tomonidan “Xamsa”ning barcha asarlari uchun

umumiyl dastur va yo'llanma sifatida e'tirof etiladi¹. Zero, mazkur dostonda nisbatan qisqa va umumiyroq tarzda tilga olingan masala va muammolar keyingi dostonlarda nisbatan keng va batafsilroq tasvirlangan. Dostonning umumiyl hajmi 3988 baytdan iborat. Asr 63 bobga taqsimlangan. Dastlabki 21 bob dostonning "Muqaddima" qismini tashkil etadi. Asosiy qism 22-bobdan boshlanadi va ular "maqolat" deb nomланади. 62-va 63-boblar xotima vazifasini ado etган.

Doston vazni sariyi musaddasi makshuf (muftailun muftailun foilun). Vazn paradigmasi: – VV – VV – V –.

Dostonning muqaddima qismini ham, asosiy qismini ham o'rganishda birinchi navbatda matn mazmunini to'la va to'g'ri tushunishga intilish samarali bo'ladi. Navoiy asarlarining tili o'n beshinchi asr sharoiti bilan izohlanadigan bir qator murakkabliklarga ega. Ularda arab va fors tiliga xos so'zlar, so'z birikmali, oyat va hadislarning asliyati tez-tez uchrab turadi. Ularning barchasi ham lug'atlar yordamidagina hal etilishi mumkini bo'limgan muammolardir. Ularni tushunishda qo'shimcha adabiyotlar, sharh va izohlarga muhtojlik seziladi. Biz talabalarimizga hozirgacha mavjud lug'atlar yoniga yana yangi lug'atlar kelib qo'shilayotganini ma'lum qilmoqdamiz. Bular akad. N.Ibrohimov rahbarligida yaratilgan arabcha so'zlarning izohli lug'at – qomusidir, hamda Xoksorning "Muntaxab ul-lug'ot" va "Zubd ul-lug'ot"laridir².

– "Hayrat ul-abror" dostonini tahlil qilishda bir necha muhim holatlarga alohida e'tibor lozim bo'ladi. Bular:

– "Xamsa" va xamsachilik an'analarining mohiyati, uning paydo bo'lishi va takomili.

– Bu jarayonda Alisher Navoiyning o'mni va roli.

– "Hayrat ul-abror" dostonining tuzilishi va tarkibiga xos o'ziga xosliklar.

– Maqolotlar bilan bog'liq badiiy-estetik o'ziga xosliklarning maqsad va mohiyati.

– Asardagi hikoyatlarning badiiy xususiyatlari.

– Alisher Navoiyning poetik mahorati.

¹ Yusupova D. O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). – Toshkent. "Tamaddun", 2016, 108-bet.

² Xoksor Muhammad Rizobek. Alisher Navoiy asarları lug'ati. Muntaxab ul-lug'ot / Zubd ul-lug'ot [Matn]. – Toshkent, "Akademnashr", 2017, 416 bet.

Albatta, ushbu masala va muammolar ta'limning turli bosqichlarida o'ziga xos yondashuvlarni talab etadi. Biz buni oliv ta'lim tizimi misolida ko'rib chiqishga harakat qilamiz.

Oliv ta'limda "O'zbek adabiyoti tarixi", "Mumtoz adabiyot tarixi", "Navoiyshunoslik", "Adabiy til tarixi", "Sharq adabiyotshunosligi", "Mumtoz poetika" singari bir turkum fanlarning o'qitilishi ishimizni biroz bo'lsa-da yengillashtiradi. Ularning yonida "Adabiyot nazariyasi", "Ona tili va adabiyot o'qitish metodikasi" singari asosiy fanlar, shuningdek, bir qator fakultativ hamda tanlov fanlarini ham shu sohaga yo'naltirish imkonini eslatish mumkin.

Xamsachilik an'anasi favquloddaligi shundaki, u fors-tojik adabiyoti muhitida paydo bo'lishiga qaramasdan turkiy xalqlar doirasida ham keng quloch yoydi. Hatto, bu an'analing oliv darajasi o'zi paydo bo'lgan fors-tojik muhitidagiga qaraganda turkiy muhitda yanada baland avjga ega bo'ldi.

Talabalarning mana shu hodisa mohiyatini teranroq ilg'ashlari uchun ma'ruza jarayonida ularga ko'proq mustaqil va ijodiy ishlash jarayonida yengillik beradigan imkoniyatlarni yaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun:

A) "Xamsa" dostonlari, jumladan, "Hayrat ul-abror"ni an'anaviy va yangicha talqin qilishning shakl va usullari;

B) "Hayrat ul-abror"ning Nizomiy va Dehlaviy asarlari bilan aloqador jihatlari;

V) Navoiy kashfiyotlarining asl mohiyati va namoyon bo'lish shakllari;

G) "Hayrat ul-abror"da tasavvuf g'oyalarining ifodasi;

D) Navoiy gumanizmi va uning san'atkorligiga xos bo'lgan xususiyatlarning yoritilishi talab etiladi. Bu masalalarning talabalarga yetkazilishidagi pedagogik metodik muammolar ham oz emas.

Maqolotlarning har biri alohida jiddiy falsafiy hamda axloqiyta'limiy masalalarga bag'ishlangan. Talaba ularni qaysi tartib va qaytarzda o'rganishi lozim?

Asosiy muammo matn ustida ishslash bilan aloqador. Matn ustida ishlanmas ekan, to talaba asl matn mohiyatini to'la anglab yetmas ekan,

bu asarlarning tahlili va ijodkorning badiiy mahoratini anglash va boshqalarga anglatish haqida gap bo'lishi mumkin emas. Ma'ruza jarayonlari esa umumiy konseptual masalalar tahlili va talqinlariga yetsa ham katta gap. Shunga ko'ra, bu yerda talabalarning mustaqil va ijodiy ishlarisiz muamoning ijobiy yechimini topish qiyin.

Ma'ruza davomida badiiy-estetik tahlilning asosiy tamoyillariga rivoja etgan holda ayrim maqolatlarni, yoxud birgina maqolatni tahlil qilish mumkin. Biz namuna sifatida birinchi maqolatni keltirishimiz mumkin.

Ma'lumki, dostonlarning barchasi an'anaviy hamd va na'tlar bilan boshlanadi. Bu ularning barchasi har doim ayni fikr-mulohazalarning takroridangina iborat bo'ladi, degani emas. To'g'ri, muqaddimalarda yaratganning sifatlari, Payg'ambar (a.s.) vasp etilgan. Ammo beshta dostonning birortasida ham ayni takrorlar mavjud emas. Mana shu narsaning o'ziyoq adib badiiy mahoratining ayrim qirralari haqida mulohaza yuritishi imkonini beradi. Oliy ta'lim muassasalaridagi talabalar ko'z o'ngida ularning qiyosiy tahlilini keltirish eng maqbul usullardan biri bo'la oladi. Ammo buni ikkinchi va undan keyingi dostonlar o'rganilayotganida boshlash maqsadga muvofiqdir. Zero, shunda ular qiyos uchun dastlabki manba bilan nisbatan to'laroq va yaqinroq tanishib ulgurgan bo'lishadi.

Dastlabki doston muqaddimasini o'rganishda esa bevosita matn bilan ishslash usuli qo'l keladi. Navoiy dostonlarida so'zlarga favqulodda ma'nolarni yuklash, istioraviylik, ramziylik kuchli. Shuning uchun ham ularning faqat lug'aviy ma'nolarini bilishning o'zi kamlik qiladi. Bo'lg'usi til va adabiyot o'qituvchilrining ayni talabalik paytlarida mana shunday bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi ularning kelgusi faoliyatlaridagi yutuq va muvaffaqiyatlarining tayanch nuqtasi bo'ladi.

Alisher Navoiy "Xamsa"sining turkiy va jahon adabiyotidagi mavqeini belgilash uchun ham turkiy, ham sharq adabiyoti tarixiga nazar solish talab etiladi. Bu boradagi an'analarning asoschisi turkiy adabiyotda Yusuf Xos Hojibning, xamsachilikda esa Nizomiyning nomi bilan aloqador. Shunga qaramay, Navoiy dahosi o'z mukammalligi va takrorlanmasligi bilan ajralib turadi.

Muqaddimani o'rganishda lug'atlar bilan ishslashga alohida e'tibor lozim bo'ladi.

“Xudo nomi bilan” boshlamoq mumtoz adabiyotmizdagi asosiy kirish unsurlaridan biridir. Ammo ikkinchi misradayoq Navoiyona so‘zlar ko‘zga tashalanadi. “Rishtaga dur chekmoq” o‘z-o‘zicha go‘zal. Ammo talabalar e’tiborini undagi epitetga qaratilsa, misradagi yangilik va kutilmaganlik oshkor bo‘ladi.

Bismillohir-rahmonir-rahim,

Rishtag‘a chekti necha durri yatim.

Talabalar lug‘at orqali “durri yatim”ning “sadaf ichida yetishgan yirik marvarid, eng qimmatbaho marvarid”ligini bilib olishadi. Bu Qur’on oyatlariga, aniqrog‘i, uning birgina “bismilloh ir-rahmon ir-rahim” oyatiga oid tavsif. Keyingi baytlar shu mulohazalarni davom ettiradi. Talabalarning muqaddima baytlarning mazmun va mohiyatini to‘la idrok etishlari uchun lug‘at ustidagi ish davom ettirilishi, har bir baytning nasriy bayoni ustida ishslash, ularda qo‘llangan she‘r san’atlarining o‘rni va ahamiyatini aniqlashga doir metodik topshiriqlar o‘rinni bo‘ladi. Ayniqsa, ulardagi *baroati istehlol, istiora, takrir, tanosib, tazod, tashbih, ruju, kitobat, istixroj* singari san’atlarning poetik vazifalarini aniqlash bilan mashg‘ul bo‘lishlari muqaddima mazmuni va mohiyatini aniq va tiniqroq tasavvur etishlariga qulay imkoniyatlar yaratadi. Baytlarda oyatning har bir harfi bilan bog‘liq bo‘lgan mulohazalar berilgan. Ular inson umri, hayotdagi turli hodisalar, taqdir, Ollohning qahri va inoyati, inson umrining intihosi ham borligi haqidagi mulohazalarga boyligini anglab yetishi joiz. Bob oxiridagi ikki baytni tahlil qilish, ularning mazmunini anglash shu qism bilan bog‘liq bo‘lgan yaxshi natija bo‘ladi:

Yo‘l yomon-u yaxshisidin yema g‘am,

Bismilloh, degil-u qo‘yg‘il qadam.

«Hayra sanoin limufizil-karam»,

Kim karamidin erur el muhtaram.

Olloh hamdiga bag‘ishlangan bob ham shu xildagi tahlilga tortilsa, Navoiyning olam va odamga bo‘lgan qarashlarining rang-barang qirralaridan ayrimlarini ilk marta ilg‘ash uchun qulay ruhiy-metodik sharoit yaratiladi. Bob quyidagi bayt bilan yakunlanadi:

Lutfi bila borchag‘a mavjudluq,

Qahridin-o‘q bo‘lg‘usi nobudluq.

Shu o‘rinda baytdan ko‘zda tutilgan poetik maqsadni muayyanlashtirishga erishishning katta amaliy ahamiyati bor. Bu nimani anglatadi? Insomning ojizliginimi? Taqdir olididagi

nochorliginimi yoki o‘z hayoti davomida umumiy natijani ko‘zda tutgan holdagi harakat zaruriyatini?

Talabalar e’tibori inson tomonidan qilingan barcha harakatlarning yaratganning lutfiga sazovor bo‘lishga intilish va qahriga duchor qilishi mumkin bo‘lgan o‘y va yumushlardan tiyilish zarurligiga qaratish ularni bayt mazmunini yorqinroq tasavvur etishga yaqinlashtiradi.

Dostonning kirish qismida to‘rtta munojot berilgan. Munojot – arabcha so‘z bo‘lib, murojaat qilmoq, yolbormoq ma’nolarini anglatadi. Unda “muallifning yaratgandan madad so‘rab qilgan iltijolari badiiy tarzda ifodalanadi”. Bularning barchasi Alisher Navoiyning ideali – komil inson portretiga chizgilar uchun xizmat qilgan. Muqaddimadan to xulosagacha davom etadigan badiiy tasvirning bosh muddaosi mana shu. Ularning har birida mana ushbu ideal insonning u yoki bu qirrasiga urg‘u berib o‘tilgan. Adibning ta’kidlashicha, butun olam xudoning zuhuroti – aks etishi (tajallisi)dan iboratdir. Yaratilgan narsalarning barchasi esa faqat inson uchun mo‘ljallangan:

Ganjing aro naqd farovon edi,
Lek boridin g‘araz inson edi.

(Xazinang ichida boylik haddan tashqari ko‘p (farovon) edi, lekin bularning barchasidan maqsad inson edi).

Ikkinci munojotda olamdagи barcha go‘zalliklar Ollohnинг irodasi bilan bunyod bo‘lgani, uchinchi munojotda esa olam va odarning yaratilishi Ollohnинг buyuk ixtirosi ekanligi, oxirgi – to‘rtinchi munojotda yaratuvchining saxovatiga ham, qahriga ham intiho va chegaraning yo‘qligi aytildi. So‘ng xudodan rahm-shafqatni darig‘ tutmaslik so‘raladi:

Garchi gunahning hadd-u poyoni yo‘q,
Aylamasang rahm ham imkon yo‘q.
Chun chekibon luff saropardasin¹,
Kechsang agar karda-u nokardasin².

(Garchi (odamzod) qilgan gunohlarning chegara va oxiri ko‘rinmasa-da, ularga rahm qilmasang bo‘lmaydi. Sen lutf-marhamatning katta pardasini tutsang-da, odamlar qilgan va qilmagan (gunoh)larini kechirsang bo‘ldi (ey xudoyim).

Bularning barchasi inson qalbining pokizalanishi, har qanday yovuzlikdan, yomonlikdan tiyilish, ezgu va munosib o‘y va orzular bilan yashashga intilish kabi “harakatlar strategiyasi”ni belgilab beradi.

¹ Saroparda – 1. Katta parda. 2. Podsholjar chodiri

² Karda-u nokarda – qilgan va qilmagan ish (gunoh)lar

So'ng payg'ambarga na't – maqtov keltiriladi. Ularning soni beshta.

Keyin Nizomiy va Dehlaviylar madhi, Abdurahmon Jomiy vasfi beriladi. Ayni mana shu qismlar orqali talabalarga adibning o'z salaflariga munosabatini "ashyoviy dalillar" bilan ko'rsatib berish imkoniyati tug'iladi.

Ganja vatan, ko'ngli aning ganjxez,
Xotiri ganjur-u tili ganjrez.

Fikrati mizoni bo'lub xamsasanj,
«Xamsa» dema, balki degil panj ganj...

Ganja shahi ganjfishon, payrav ul.
Shah bu so'z iqlimi aro, Xusrav ul –

singari baytlarning lingvopoetik (*so'z takrori, istixroj, ishtiqoq, ittifoq, iyhom, turkiy, arabiy va forsiy unsurlardan umumli foydalanish, alohida tovushlarning e'tiborni tortish darajasidagi takrorlari; o'zakdosh so'zlar, gapnining sintaktik qurilishi...*) tahlili bir tomondan, adib mahoratining yangi qirralarini ko'rsatishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, buyuk salaflar xizmatining xolisona bahosi, buyuk mutafakkirning ularga nisbatan nihoyasiz hurmat va e'tiroflarining ramzi sifatida jarangalashini uqtirish imkonini yaratadi.

Ayni boblarning adib iqtidorining yuksakligi hamda shaxsiyatining buyukligi bilan tabiatidagi kamsuqumlik va kamtarlikning oliy darajadagi yaxlitligining ham ko'rsatkichi bo'la olishi talabalarning o'zlarini tomonidan his etilsa nur ustiga nur bo'ladi:

It kibi chun pastlig'im chog'ladim,
O'zni biyiklar¹ ipiga bog'ladim, – deb yozadi adib.

Navoiy so'z ta'rifiiga ham alohida bag'ishlov yozgan. So'z insonni barcha maxluqotdan ustun bo'lishiga imkon bergan:

Tengriki insonni qilib ganji roz²,
So'z bila hayvondin anga imtiyoz³.

So'z qo'llashdagi eng nomunosib harakat yolg'on so'zlashdir. Shoir nasr va nazm haqida so'zlab, ularda shakl va ma'noning mutanosib bo'lishi go'zallik omili bo'la olishini uqtiradi:

¹ Biyik – buyuk, ulug'

² Ganji roz – sirlar xazinasi

³ Imtiyoz – farq, ayirma, afzallik

Nazında ham asli anga ma'ni durur,
Bo'lsun aning surati har ne durur.
Nazmki, ma'ni anga marg^{‘ub}¹ emas,
Ahli ma'oniq qoshida xo'b emas.

Kirishdagi yana bir bob Husayn Boyqaroga bag'ishlangan. Adib uni «xonlar-u shahlar shahi Sulton Husayn» deb vasf etadi, uni Rustam va Jamshidlarga qiyoslaydi. Boshqa bir qism esa Bahouddin Naqshbandga atalgan.

Ko'ngil ta'rifi ham asarda alohida bob sifatida keladi.

Asarning nima uchun "Hayrat ul-abror" deyilishini asoslaydigan alohida qismlar mavjud. Ular "Hayrat" nomi bilan keltirilgan. Bunday hayratlarning soni uchta. Talabalar mazkur "hayrat"lar mazmuni bilan puxta tanishishlari natijasida butun asarga xos bo'lgan asosiy g'oyaviy niyat – bosh konsepsiyani chuqurroq ilg'ash imkoniga ega bo'lishadi. Zero, ularda "tabiat, koinot va insonning ulug'ligi va go'zalligi tasvir etilgan"..., bu uch mavjudotning yagonaligi, bir-biridan ajralmasligi, ularning hayratomuz darajadagi uyg'unligi uch hayratning asosiy mundarijasini tashkil etadi" (A.Qayumov, 275). Demak, ularda mujassamlashgan badiiy haqiqatlar mohiyati talaba tomonidan to'la tasavvur etilsagina, "hayratomuz darajadagi uyg'unlik" anglab yetiladi. Buning bir qator shakl va usullari mavjud:

- "Hayrat"dagι so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari ustida ishslash;
- Matnning nasriy bayoni bilan tanishish (yoki uni tuzish);
- Unda qo'llangan istiora va ramzlar ma'nosini muayyanlashtirish;
- Shular asosida ko'ngilni hayratga solgan manzara mohiyati haqida mulohaza yuritish.

Keyingi ikki hayrat ustida harn ayni mana shu tartibga rioya etilishi ularning mazmuni va mohiyatini teranroq his etish, umuman, dostonni yaxlit holda anglash uchun ham muhim omil bo'ladi.

Talabalar kitobning asosiy qismi maqolatlardan iboratligini adabiyot tarixi mashg'ulotlari orqali tegishli darajada bilib olishgan. (Ularning miqdori yigirmata). Shunga qaramay, kelgusida ularning bo'lajak o'qituvchi sifatida mazkur maqolatlarni mustaqil ravishda tahlil etish zaruriyati bilan ro'para kelishlarini e'tiborga olib, bu sohadagi bilimlarni orttirish, tasavvurlarni kengaytirish uchun

¹ Marg'ub – yoqimli, sevimli, ma'qul

maqolatlar ustida qo'shimcha ishlarni olib borish foydadan holi bo'lmaydi. Shunga erishish lozimki, har bir talaba Alisher Navoiyning epik asarlarini, jumladan, "Xamsa" dostonlarini to'liq o'qib chiqsin. Zero, asar matnini o'qib chiqish, uni qayta-qayta mutolaa qilish "adabiy ta'limdiagi onda-sonda emas, balki muntazam va jiddiy usuldir"¹.

Bunda har bir maqolatning mazmuni va shu mazmunning talqini tahlildagi asosiy muhokama obyekti bo'lmog'i maqsadga muvofiq keladi. Buning uchun ularga doston tarkibidagi *maqolatlarning grafik ifodasini tuzish topshirilishi mumkin*. Ma'lumki, birinchi maqolat imonga, ikinchisi islomga, uchinchisi sultonlarga, navbatdagilari shayxlarga, karamga, adab, tavoze, hayo, qanoat, ishq, to'g'rilik, ilm, qalam va qalam ahliga, dunyoning foniyligi, umr fasllari, hayotni qadrlashga bag'ishlangan. Adib alohida maqolatda Xuroson va Hirota'rifini beradi.

Oxirgi maqolat sulton Badiuzzamonga pand va o'gitlardan iborat. Har bir maqolatda mulohazalarni dalillovchi go'zal hikoyalar keltirilgan.

Bunda quyidagi shakldan foydalanish mumkin:

Maqolotlar	Mavzu	Hikoyat	Mulohaza, sharh va izoh
1-maqolot	Imon sharhida	Sulton ul-orifin va murid	Insoniy qusurlardan xoli bo'lish uzoq va bardoshli harakatni talab etadi. Insoniylikning bosh tamal toshi iymondir.
2-maqolot	Islom bobida	Ibrohim Adhamning Ka'bag'a nomoz bila borg'oni va Robiyayi Adviyag'a Ka'baning niyoz bila kelgani	E'tiqodda zarracha bo'lsa-da ta'ma va kibr bo'lmasi ligi kerak, sof va samimiylar har doim qadr topadi, olqishlanadi.
3-maqolot	Salotin bobida	Shohi G'oziy qahrining sarsari	Adolat har qanday adovatni ham yo'qotish qudratiga ega.

¹ Yesin A.B. Printsipi i priemi analiza literaturnogo proizvedeniya: Uchebnoye posobiye. – 3-e izd. –M.: Flinta, Nauka. 2000, s.18.

		bir sarkash xo'shani barbod etib, adlining suyi ul xo'sha butgan buzug' mazraani obod qilg'oni	Shoh G'ozining mardonaliqi va himmati da'vogar kampirning muddaolarini o'zgaritirib yuboradi. Demak, himmel va oliyjanoblik,adolat inson umrining asl javharlari bo'lib qolishi lozim.
4-maqolot...			

Bunda sarlavhalardan boshlab hikoyatlar so'ngidagi yakunlovchi baytlargacha muayyan poetik vazifalarni ado etishga yo'naltirilgani talabalar diqqat markazida bo'lishi kerak. Akademik A.Qayumovning "Xamsa" dostonlari tahlilida, jumladan, "Hayrat ul-abror" sarlavhalariga alohida e'tibor berishi bejiz emas. Sarlavha go'yo maqolatning "nazariy asosi" – maqsad va vazifalarning o'ziga xos ifodasıdır. Unda asosiy, bosh mavzu qat'iy belgilab olinadi ("Imon sharhidakim ..."), so'ng bu tushunchani zohir ahli bilan ma'ni ahlining boshqa-boshqa tushunishlari va buning sabablari ko'rsatiladi. Nasrdagi sarlavhaning vazifasi mana shu. So'ng she'riy mulohaza beriladi. Talabalarning matnni o'qish asosida quyidagi savollarga javob topishlari lozim bo'ladi?

- 1) Imon va inson orasidagi yaqinlikning ma'no va mantiqi nimalardan iborat?
- 2) Sen dog'i inson muni qilsang gumon,
Bilki hamon sen-sen-u hayvon hamon, – misralarining ma'nosini izohlang. Adib nega shu mulohazani bildirmoqda?
- 3) Adibning nazarida "beriyo inson" deb kimlarni aytish mumkin?
- 4) Navoiy insorni sharhlaganda uchta, imonni sharhlaganda oltita xususiyatni sanab ko'rsatadi. Ularni aniqlang va izohlab bering.
- 5) Alisher Navoiy muqaddas kitoblarining to'rtta ekanligini ko'rsatadi. Ular qaysi kitoblar edi? Navoiy ularning barchasini bir xilda teng qo'yadimi? Ularning ayirmasi qaysi misrlarda va qanday ko'rsatib berilgan?
- 6) "Elga bori haq yo 'luni ko 'rguzub" turadigan omil deyilganida nimalar nazarda tutilgan? Uni izohlashga urinib ko'ring.
- 7) Matnda qaysi she'r san'atlari faol qo'llangan? Nima uchun?

Ushbu mavzuning munosib talqiniga ilova qilingan hikoyatga ham o‘ziga xos poetik vazifa yuklangan. Hikoyat matnini o‘qish va uni to‘la va to‘g‘ri tushunish uchun yo‘llanma tariqasida ayrim savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1) Hikoyatda Boyazid nima uchun “qayg‘uluq o‘ltirmish edi” tarzida ko‘rsatiladi?

2) Muridning savoldida Boyazidga berilgan baho ham mavjud. Uni muayyanlashtiring.

3) Pirning “ashk to‘kub”, “o‘tlug‘ oh” chekishiga qanday sabab ko‘rsatilgan?

4) Shayx o‘z nutqida muridni “gumrohlik”da ayblaydi? Bu e’tiroz o‘zini qanchalik oqlaydi? Matnga tayanib savolga javob bering.

5) Hikoya oxirida soyilning nima uchun “Og‘zi sadaf og‘zidek o‘ldi xamo‘s” bo‘lgani badiiy asoslanganmi? Uni toping va izohlab bering.

Sultonlarga bag‘ishlangan 3-maqolat tahlilini boshqacharoq shaklda tashkil etish mumkin. Bunda, masalan, sarlavhanning asl matni bilan uning zamona viy adabiy tildagi tabdilini yonma-yon keltirish orqali o‘n beshinchi asrdagi adabiy til bilan bugungi til o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarga e’tibor qaratish, shu orqali uning mohiyatni teranroq anglash mumkin bo‘ladi.

Asl matn Salotin bobidakim, «innalloha ya’muru bil-adli val-ehson» amri ila haq subhonahu va taolo xisravliq xudin alarning xilofati boshig‘a qo‘ydikim,adolatlari «ayni»ning chashmayi zuloli mulk bo‘stonin serob qilg‘ay, to bu bo‘stondin amniyat va farog‘at gullari ochilg‘ay va alar zulm bog‘ida may ichib gul socharlar, balki maydin har dam o‘zgacha gul ocharlar.

Tabdil Sultonlar haqida: eng yuksak va maqtovlarga sazovor Tangri ularning hukmdorlik boshiga podshohlik dubulg‘asini shuning uchun kiydirdiki, ularning adolatlari ko‘zining chashmasidagi zilol suv mamlakat bog‘ini qondirsin, toki bu bog‘da tinchlik va farog‘at gullari ochilsin, chunki ular zulm bog‘ida may ichib, gul sochganlarida esa, u maydan har lahza o‘zgacha gullarni qulf urdirib ochtiradilar.

Navoiy bir baytda podsholarning boshqa odamlar bilan bir xilda ekanligini, hatto ayrim fazilatlarni egallashda boshqalardan ancha pastdaligini ta’kidlaydi:

Bil munikim, sen dog'i bir bandasen,
Ko'pragidin ojiz-u afgandasen.

Modomiki, sulton xalqqa boshchilik qilar ekan, u xalqning g'amini yeishi shart. Mana shu g'oyalar mazmuni aks etgan misralardagi barcha so'zlarning ma'nolari oydinlashtirilsa, talabaning podsho va xalq munosabatlariga qo'yilayotgan talablar mazmunini tushunishlari, ularni izohlay olishlari oson kechadi. Buning shakl va usullari ham xilmal-xil. Jumladan, ayrim tushunchalarga, milliy realiyalarga, jug'rofiy, tarixiy, etnografik tushunchalarga izoh va sharhlar berish, o'quvchilar ilk marta duch kelayotgan so'zlar ma'nosini izohlash, o'zlashma hamda eskirgan so'zlar ma'nosini tushuntirish, matnning nasriy bayonini keltirish, har bir matnning tegishli ilmiy-ma'rifiy sharkini amalga oshirish shu siraga kiradi:

Matn Nasriy bayon Bo'ldi raiyat gala-vu sen shubon,

Ul shajari musmir-u sen bog'bon.

Qo'yni shubon asramasa oy-u yil,

Och bo'rilar tu'masidur¹ bori bil. Xalq suruv, sen esa cho'pondirsan, yoki xalq mevali bog', sen esa bog'bonsan.

Qo'yni qo'ychivon asramaydigan bo'lsa, u och bo'rilar ning luqmasiga aylanadi.

Boqmasa² dehqon chamanin tun-u kun,

Naxli tarin³ angla qurug'on o'tun.

Bog'bon kechasi-yu kunduzi chamanzoriga qaramaydigan bo'lsa, uning ko'karib turgan daraxtlari qurigan o'tinga aylanadi. Bo'rini dog'i galadin dur qil⁴,

Suv beribon bog'ni ma'mur⁵ qil (Shuning uchun) bo'rini suruvdan uzoqlashtirgin, boqqa suv berib, uni obodon qilgin. G'am yesang ul gala manofi⁶ berur,

Bog' gulu mevayi nofi⁷ berur. Agar g'amini yesang, o'sha suruv senga naf keltiradi, bog' esa gul va foydali meva beradi. Gala tugansa-yu qurusa shajar,

¹ Tu'ma - oziq taom, lugma

² Boqmasa - qaramasa, parvarish qilmasa

³ Naxli tar - yosh, ko'karib turgan daraxt

⁴ Dur qil - uzoqlashtir, chetlashtir

⁵ Ma'mur - obod, obodon

⁶ Manofi' - manfaatlar, foydalar

⁷ Nofsi' - foydali, naqli

Xud sanga qolmas yana naf-u samar¹. Bordi-yu, suruv tugab ketsa-yu, daraxtlar qurisa, sening o'zingga ham foyda va hosil qolmaydi.)

O'quvchilar bilimini mustahkamlash, ularning matn mazmuni, alohida so'zlar ma'nosini o'zlashtirishlariga bog'liq bo'lgan ko'nikma va malakalarini yanada rivojlantirish uchun turli mashq va topshiriqlar tizimidan foydalanish mumkin. Yuqoridagi jadvalni biroz o'zgartirish bilan shu maqsadda foydalanish mumkin:

Matn Nasriy bayon

Bo'ldi raiyat gala-vu sen shubon,
Ul shajari musmiru sen bog'bon.

(Shuning uchun) bo'rini suruvdan uzoqlashtirgin, bog'ga suv berib, uni obodon qilgin. Qo'yni shubon asramasa oy-u yil,

Och bo'rilar tu'masidur bori bil. Bordi-yu, suruv tugab ketsa-yu, daraxtlar qurisa, sening o'zingga ham foyda va hosil qolmaydi.) Boqmasa dehqon chamanin tun-u kun,

Naxli tarin angla qurug'on o'tun.

Qo'yni qo'ychivon asramaydigan bo'lsa, u och bo'rilarning luqmasiga aylanadi Bo'rini dog'i galadin dur qil,

Suv beribon bog'ni ma'mur qil Xalq suruv, sen esa cho'pondirsan, yoki xalq mevali bog', sen esa bog'bonsan.

G'am yesang ul gala manofi' berur,

Bog' gulu mevayi nofi' berur. Agar g'amini yesang o'sha suruv senga naf keltiradi, bog' esa gul va foydali meva beradi. Gala tugansyu qurusa shajar,

Xud sanga qolmas yana naf'u samar. Bog'bon kechasi-yu kunduzi chamanzoriga qaramaydigan bo'lsa, uning ko'karib turgan daraxtlari qurigan o'tinga aylanadi. Jadvaldag'i o'zgarishlar mohiyatini, sababini va undan foydalanish metodikasi borasidagi topshiriqlar tizimini tuzishni esa talabalarning o'zlariga topshirish mumkin.

Alisher Navoiyning dostonlarida shaxsning ijtimoiy-ma'rifiy xislatlariga daxldor bo'lgan fikr va mulohazalar nihoyatda ko'p. Ular shunchaki qo'llangan emas. Balki har bir jiddiy fikr, birinchidan, katta ijtimoiy-tarixiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etsa, ikkinchi tomondan, ular yo asar qahramonlarining, yo asar muallifining tegishli nuqtayi nazarlari, bahosi, fazilati haqidagi darakchilar vazifasini ado etadi. Jumladan, dostonning boshqalarga naf yetkazish haqidagi qismida

¹ Samar – meva; foyda, natija

boshqalarga naf va foyda keltirgan odamning ishlari o'ziga yanada ko'proq manfaat keltirishi haqida gap boradi:

Nafing agar xalqqa beshak durur,
Bilki, bu naf o'zungga ko'prak durur.

Aksincha, boshqalarga zulm va zo'rlik qilish uning o'ziga ham ko'proq zarar keltiradi:

Ulki zarar shevasini¹ tavr² etar,
Elga demakim, o'ziga javr etar...
Kimki falak sori otar toshini,
Tosh ila ozurda³ qilar boshini.

Dostondagi bunday g'oya va fikrlar o'mni-o'mni bilan ayrim hikoyalari vositasida yanada kuchaytirib beriladi. Masalan, beshinchi maqolatda karam haqida gapirilar ekan, uning oxirida Hotam Toyi bilan bog'liq bir hikoya keltiriladi.

Bir kishi so'radi: Ey Hotami Toyi, o'zingdan ko'ra himmatiroq odamni ko'rganmisan? U javob berdi:

– Bir kuni ko'plab qo'yalmi so'ydirib, katta ziyofat berdim. Toza havo olish uchun tashqariga chiqsam, qari bir chol yelkasida o'tin ko'tarib kelayotgan ekan. Dashtda yurib bexabar qolgan bo'lishing mumkin, yuelingni tashlab Hotamning ziyofatidan bahramand bo'l, desam, u kulib:

– Ey oyog'iga hirs band solgan, g'ayrat vodiysiga qadam qo'ymagan kishi, sen bu tikan mehnatini o'z ustingga olganingda edi, Hotamning minnatini ko'tarib yurmas eding, – deb javob berdi.

Mana shu gapni aytgan odamning himmati menikidan balanddir.

Yettinchi maqolatdagi qanoat haqidagi mulohazalarga quyidagi hikoya go'yoki isbot vazifasini o'taydi: "Ikki rafiq (do'st) safarga chiqishadi. Bir katta toshga ro'para kelishadi. Unda: "kimki bu toshni ag'darsa, tagidan xazina topadi", – deb yozilgan ekan. Tamagir yo'ldosh ishga kirishadi. Qanoatlisi esa yo'lida davom etib, tong paytida bir shaharga yetib keladi. Bu shaharda podshoh vafot etsa, tong chog'i birinchi bo'lib kirib kelgan kishini uning o'rniga ko'tarishar ekan. Qanoatli taxtga o'tiradi. Tamagir esa toshni ag'darsa, tagidan bir xat chiqadi. Xatda: «Xomtama bo'lgan odam olamda ranj chekadi», – deb yozilgan ekan. Hikoya shunday yakunlanadi:

¹ Zarar shevasi – zarar keltirish odati

² Tavr etmoq – odatlanmoq

³ Ozurda – ozor chekmox, ranjimoq

Oni qanoat qilibon shahriyor¹,
Muni tama ranji qilib xoksor².

Ko‘rinib turibdiki, alohida baytlarning ham, mustaqil hikoyatlarning ham tarbiyaviy imkonlari juda katta. Shunga qaramay, xalqimizda “holva” degan bilan og‘iz chuchimaydi, degan maqol bor. Zero, ularning bu imkonlari o‘z-o‘zicha ro‘yobga chiqib qolmaydi. Buning uchun o‘qituvchi va murabbiylarning maxsus mehnati talab etiladi. Ular matn zamiridagi mana shu potentsial imkoniyatlarni reallikka aylantirishlari kerak. Demak, matn va talaba (o‘quvchi) orasidagi to‘siqlarni olib tashlash, o‘quvchining matn mazmunini, uning shakli va mazmuniy xususiyalarini to‘la tushunishlari uchun barcha metodik shakl va usullardan unumli foydalanishi joiz bo‘ladi.

Bir misol: dostonddan Badiuzzamonga bag‘ishlangan yakunlovchi maqolat ham o‘rin olgan. O‘z-o‘zidan savol tug‘iladi:

Badiuzzamon kim edi?

Nima uchun Navoiy unga alohida e’tibor bergen?

Bu parchalarning badiiy jihatdan qanday o‘ziga xosliklari mavjud?

Ana shu savollarga javob izlash jarayonining hamkorlikda tashkil etilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shunda Alisher Navoiyning faqat Husayn Boyqaro shaxsiga emas, balki mamlakat, davlat, alohida shaxs va ijtimoiy guruhlarga bo‘lgan munosabati, yurt taqdiri uchun kuyinchakligining darjasи, adib shaxsiyatiga xos bo‘lgan ko‘plab fazilatlar: ijtimoiy ahillikka da’vatkorlik, yurt manfaati oldida boshqa narsalarni ikkinchi planga o‘tkaza olish, otalar va bolalar munosabatiga haqqoniq qarash, o‘rni-o‘rni bilan esa keskin talabchanlik, shunga qarmay, faqat shahzodalarga emas, umuman, bashar farzandlariga nisbatan mehr va muhabbatning cheksizligi, eng muhimmi, mana shunday jiddiy va qaltis mavzular ifodasida ham yuksak badiiyat talablariga to‘la rioya etish yanada aniqroq va yorqinroq tarzda namoyon bo‘ladi.

“Hayrat ul-abror” o‘gitlarga boyligi bilan ham ajralib turadi. Ulaming ko‘pchiligi bilvosita: majoz va ramz tariqida aytilgan. Shunga qaramay, asarning yigirminchи maqolatida o‘gitnomaning ochiq shakli ham uchraydi. U Husayn Boyqaroning to‘ng‘ich o‘g‘li Badiuzzamonga bag‘ishlangan:

¹ shahriyor – büyük podshoh

² xoksor – tuban, xor, pasti, kuchsiz, oyoq osti

“Ul maqsud adosidakim, agarchi bu latoyif (go‘zal so‘z va hikoyalari) majmuasi safinaye (kema) durur, zaroyif tuhafidin (tuhfalar, tortiqlar) mashhun (to‘la, to‘ldirilgan) va bu zaroyif (zariflar, xushta‘blar) safinasi junge (katta kema) durur favoidi (foydalar) laolisi (marvridlari, injulari) anda gunogun. Va lekin chun tab daryosidin avval sohilg‘a kelgan nafois durur va zihn shabistonidin avval jilvayi zuhur qilg‘on aroyis (aruslar, kelinlar, kelinchaklar), bu jihatdin Sulton Badiuzzamon bahodir doma hayotuhu ayoqig‘akim, saltanat bog‘chasining avvalg‘i vardi (atirguli) va xilofat (o‘rribosarlik) chamanining burun qad chekkan sarvi nozparvardi (nozli, noz qilishga o‘rgangan) durur, nisor qilildi va aqd izdivojig‘a tortildikim (nikohlab berildi, ya’ni unga ataldi, bag‘ishlandi), bu nasoyih ko‘nglida qolg‘ay va bu javohirni qulog‘ig‘a olg‘ay¹ (“Maqsadning o‘talgani haqida; agarchi bu latif so‘zlar majmuasi shunday bir to‘plamki, nozik ma’noli so‘zlardan iborat tuhfalar bilan to‘la va nozik ma’noli so‘zlar to‘plami shunday kemaki, foydali injular unda xilma-xildir; lekin tab’ daryosidan sohilga eng oldin kelgani narsalarning eng qimmatilari bo‘ladi va zehn shabistonidan ham eng oldin jilva zuhur etgan kelinchaklar bo‘ladi, shunga ko‘ra bu to‘plamni saltanat bog‘chasining oldingi guli va xalaflik chamanining qad ko‘targan nozli sarvi bo‘lmish sulton Badiuzzamon² Bahodir... oyog‘iga nisor qilindi hamda unga nikohlab berildi, – toki bu nasihatlar uning dilida o‘rnashib qolsin va bu javharlarni qulog‘iga ossin”)³.

Aslida, bu Navoiyning shahzodagi o‘gitnomasi. O‘gitnomaning shakli va mazmuniy xususiyatlari talabalar uchun keng sharhlanishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Zero, Navoiy so‘zni to‘g‘ridan-to‘g‘ri pand-o‘git berishdan boshlamaydi. Balki gapni olam va uning turfa sir-u sinoatiga buradi:

Olam aro harne huvaydo durur,

Sirri aning zimmida paydo durur.

Olamda nimaiki yuzaga kelgan bo ‘lsa,

Uning zaminida siri ham paydo bo ‘lgandir.

Qayda zuhur aylasa mohiyati,

Muzmar erur zotida xosiyati.

¹ 20 jiddlik, 7-jild, 317-bet.

² Badiuzzamon – Husayn Boyqaroning katta o‘g‘li, 1506 yilda otasi o‘lgandan so‘ng Xuroson taxtiga o‘tirib, o‘z ukasi Muzaffar Husayn Mirzo bilan birga hukmronlik qila boshlagan.

³ 20 jiddlik, 7-jild, 381-bet.

Qayerda uning mohiyati namoyon bo 'lsa,

Uning asliyatida asl xususiyatlari ham yashiringan bo 'ladi.

Shundan keyin tabiatdagi ayrim hodisalar (*quyosh, bulut va kon, dengiz*) misol tariqasida keltiriladi:

Keldi quyosh xosiyati nur-u tob,

Bo'ldi bulut nutfasi durri xushob.

Quyosh uchun nur va issiqlik asosiy xususiyat bo 'lsa,

Bulut uchun yomg 'ir tomchilari yoqimli urug ' donalaridir.

Kong'a erur gavhari yakto xalaf,

Bahrg'a ham anbari soro xalaf.

Bir dona nodir gavhar konning farzandi bo 'ladi,

Dengizga ham juda nodir va yoqimli hidga ega bo 'lgan gavhar farzand (xos)dir.

Shundan keyin misollar silsilasi inson tomonga buriladi:

Bu xalaf insong'a ham inson erur,

Shahg'a shah-u, xong'a dog'i xon erur.

Kon va undagi gavhar shoh va shahzoda timsoli uchun asos vazifasini ado etadi:

Kon kibi ko'rgan shahi ozodani,

Ko'rdik aning gavhari – shahzodani.

Konda dur-u javohirlar ko'p, ya'ni Husayn Boyqaro serfarzand. Shoир ularning barchasiga ham sohibi toj bo'lish munosib ekanini ta'kidlaydi:

Garchi bu kon ichra duri shohvor,

Xayli erurkim, borisin kirdigor –

Poya aro sohibi toj aylasun,

Mehrvash-u¹ charxduvoj² aylasun.

Ammo gavharlar orasida ajralib turadigani ham bor. Bu – Badiuzzamondir:

Ulki vale gavhari yakto durur,

Borchasidin poyada a'lo durur.

Bilki erur moyayi amn-u amon,

Xisravi jamqadr Badiuzzamon³.

¹ Mehi vash – quyoshga o'xshash.

² Charxduvoj – charx kiyimli, ya'ni o'zlari quyoshmonand bo'lganidan keyin, ularning kiyimlari ham charxmonand bo'lsin.

Ana shundan so'ng bevosita Badiuzzamonning tavsifi beriladi.
Adibning nazarida:

Oyni yorug', charxni demak baland
Tab'i baland elga emas dilpisand.

Shunday ekan, Navoiy shahzodaga boshqa narsalarni aytmoqchi.

Zero:

Shahg'a so'zumdin bor esa e'tibor,
Gar sanga ham pand desam yeri bor.

Ana shundan keyingina Badiuzzamon uchun atalgan o'gitlarga gal keladi:

Bil munikim, umr vafosiz durur,
Davlat ila joh baqosiz durur
Tushdek erur dahrda nokom-u kom,
Ko'z yumub ochquncha o'tubdur tamom.
Dahr binosini xarob anglag'il,
Ne ko'runur anda sarob anglag'il.
Jumla jahon foniyi mutlaq durur,
Boqiyi mutlaq tilasang haq durur...
Bo'lmasa haq yodidin ogohliq,
Bilki gadolikcha emas shohliq.
Bo'lsa gado tengridin ogahlig'i,
Bordur anga ikki jahon shahlig'i.

Sen xohlamagan ishning amalga oshishi – Ollohnning irodasi. Shunga ko'ra, undan nolish o'rinali emas. Xuddi shuningdek, zafar va omad ham sening kuchliligindan emas, balki yaratganning o'zi tufaylidir. Bundan chiqariladigan saboq shunday bo'lishi kerak:

Shahlig'inga aylamagil e'tibor,
Haq g'azab-u lutfig'a qil e'tibor.

Navoiy yana o'zining tabiiy va muqim uslubini ishga soladi. Tarixdan ayrim misollarni keltiradi.

Ko'rgi ne bir lahzada bo'ldi qatil.
Tayri abobil ila as'hobi fil.
Qildi adam manzili koshonasi,
Har birisin birgina qush donasi.

Bu yerda talabalarga Qur'oni sharifdag'i mashhur hikoyaga ishora mavjudligini eslash yoki o'sha sahifalarni o'qib olishni taviya etish mumkin. Unda naql etilishicha, Abraha boshchiligidagi guruh fillarga minib Ka'ba'ni vayron qilishga otlanganlarida osmonda paydo bo'lgan

qushlar “abobil” nomi bilan yuritilgan. Rivoyatlarda ular jussalari kichik, ammo tirnoq – changallari o’tkir va tumshuqlari baquvvat qush sifatida tasvirlanadi. Ularning har biri panjalarida ikkitadan va tumshuqlarida bittadan toshni ko’tarib kelib Abraha lashkarlarining ustilariga tashlaganlar. Butun lashkar shu sababli nobud bo’lgan. Qushlar tashlagan bir donadan tosh ularning lashkarlarini yo‘q qilib tashlagan¹.

Bundan keyin esa Zahhok va Faridun qismati esga olinadi.

Yo ne sifat tortti Zahhok ranj,

Tengri nasib etti Faridung‘a ganj.

Zahhok Avesto yodgorligida qayd etilgan yovuz kuch timsolidagi dev bo‘lib, uni Ahriman uch boshli va olti ko‘zli ilon sifatida yaratgan. Firdavsiyning “Shohnoma”sida ham u yovuzlikni mujassamlashtirgan kuch sifatida tasvirlangan. Yusuf Xos Hojib uni yovuzligi uchun qarg‘ish olgan yovuz kuch sifatida esga oladi. Aksincha, Faridunni ezguligi uchun nomi barhayot qolgan qahramon sifatida ulug‘laydi².

Qahridin ar sheri-jayon ko‘rdi bim,

Uzdi boshin uy³ suti ichgan yatim.

Shahzodaga tavsiya etilayotgan ezgulik yo‘llari aql va imonga tayanishi lozim. Shunda har bir narsaning sabab va mohiyati ham to‘g‘ri anglanadi:

Xaylingakim, sendin emas jism-u ruh,

Aql ila imon eshidigin futuh.

Haqdin erur bu niами bul’ajab,

Rizqlarig‘a seni qildi sabab.

Etti sababliqqa seni baxtiyor,

Qismat etarga sanga ne ixtiyor?

¹ Yohaqqi Muhammadja ‘far. Farhangi asotir va dostonvoraho dar adaiyoti forsy. Tahiya bo sharhu tavzehot va ta’liqot Rustami Vahhob. – Dushanbe. “Buxoro”, 2014, sah.30-31. Yana qarang: Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at. Birinchi jild. – Toshkent, “Sharq”, 2016, 37-bet.

² So‘kushlug nelug buldi Zahhak o’tun,

Nelyg o‘gdi buldiq Faridun qutun.

Biri edgu erdi ani o‘gdilar,

Biri esiz erdi ani so‘kdilar.

Tuban Zahhok ne tufayli tahqirga loyiq bo‘ldi.

Baxtil Faridun qanday qilib madhiga sazovor bo‘ldi.

Biri ezgu edi, uni madh qildilar.

Biri yomon edi, uni so‘kdilar. (Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig (“Saodatga yo‘llovchi bilim”). Nashrga tayyorlovchi Q.Karimov. – Toshkent, Fan, 1971, -bet.

³ Uy – bu su‘zning mazkur holatda “uy” emas, balki “o‘y” deb o‘qilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Zero, “uy” suvi – qo‘lba yoki xonaki sut” degan tasavvurni beradi, vaholanki gap “o‘y sut”, ya‘ni “qo‘tos yoki sigir sut” haqida hormoqda.

Shahzoda o‘z-o‘zicha nomunosib va noloyiq yo‘llarga kirayotgani yo‘q. Uni bunga undayotganlar, da’vat etayotganlar bor:

Mundoq ila bu necha nodon sanga,
Bo‘lmasalar bandayi farmon sanga.

Toj-u taxt – haqning lutfi. Elni sening hukminga tobe etgan ham o‘zi. Bunga shukronalar qilish vojib. Agar:

Zohir etib g‘aflat-u mag‘rurluq,
Aylamasang amrig‘a ma’murluq,
Qahr yeri bormu yo yo‘q degil,
Men ani deguncha, o‘zung-o‘q degil.
Yetsa g‘azab tund yeli netgasen,
Mulk aning mulki qayon ketgasen?
Aylar esang fisq ila isyon anga,
Ayla agar bor esa pinhon anga.
Xalqdin ul ishda xijolat durur,
Xoliq agar ko‘rsa ne holat durur?
Ishdaki eldin sanga bor infiol,
Tengriga zohir esa, bo‘lg‘ay ne hol?

Navoiy Baduzzamon uchun “maqsadi asl”ning Muhammad shariatida ekanini alohida ta‘kidlaydi. Bu yo‘l bu dunyodagina emas, u dunyo uchun ko‘prikdan o‘tish jarayonida ham asqotadi.

Adolat lutf-u karamni, gunohkor va nobakorlar uchun esa siyosat va jazoni ham taqozo etadi.

Olam ahli nihoyatda rang-barang. Ularga bir xildagi yondashuv to‘g‘ri bo‘lmaydi:

Kimniki, inson desang, inson emas,
Shaklda bir, fe’lda yakson emas.
Naxl sifat sham ila muz sho‘sasi,
Munung o‘t, oning suv erur xo‘sasi.

Shunga ko‘ra, har bir odam yaqinlikka yaramaydi. U jiddiy sinovlardan o‘tishi kerak, insonni sinashda esa g‘ofillikdan qochish, hushyor va ziyrak bo‘lish lozim:

Kimniki, aylay der esang mahraming,
Ko‘p sinamay aylamagil hamdaming.
G‘aflat aro xush ko‘rubon xush dema,
Voqif o‘lub so‘ngra pushaymon yema...

Ammo xulosa chiqarish uchun ham shoshilmaslik, ish maromini puxta o‘ylash, hukmni puxta asoslash, ayniqsa, jazoga shoshilmaslik va

avfni ko'paytirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Aks holda bu ishlar ko'plab pushaymonliklarni keltirishi mumkin:

Oz ish uchun tund itob aylama,
Qatl-u siyosatda shitob aylama...
Yaxshi esa afv siyosat chog'i,
Lek kerak ishda farosat dog'i...

Navoiy xatda yozilgan narsalarning barchasi osmondan olinmaganini, ularning asosiy qismi Badiyzzamonning otasi – shoh Husayn Boyqaro shaxsiyatiga maxsusligini, shuning uchun ham undan o'mak va namuna olish joizligini uqtiradi:

Harneki bu nomada mastur erur,
Borchag'a shoh ishlari dastur erur...
Zoda murid-u otani pir bil,
Har ishida hukmig'a ta'sir bil.

«Hayrat ul-abror»da ko'plab ma'naviy-axloqiy muammolar tilga olinadi. Bunday fikrlar hamd, na't, munojot, maqolat, hikoyat va boshqa bo'limda ifodalangan.

«Hayrat ul-abror» aruzning sari vaznida yozilgan:

Bir na fa se qay g'u di no zo d bo'l,
Yo ru mu so hib la ri la sho d bo'l.
– V V – – V V – – V –
muf ta i lun muf ta i lun fo i lun

Talabalarning dostondag'i turli boblarga daxldor bo'lgan bytlar misolida vazn ko'rsatkichlarini aniqlash borasidagi izlanishlari ham maqsadga muvofiq bo'ladi:

Pan ja i xur she d de kil ging ni och,
An da ne kim sim e sa, o lam g'a soch!

Yoki

Ma' da ni in son gu ha ri so'z du rur,
Gul sha ni o dam sa mari so'z du rur.

Alovida ta'kidlash joizki, Nizomiy ham, Amir Xusrav Dehlaviy ham dastlabki dostonlarini ayni shu vaznda yaratishgan. Namuna uchun ularning matnidan olingan ayrim baytlarni vazn xususiyatlariga ko'ra tahlil qilish ortiqchalik qilmaydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

– “Hayrat ul-abror” dostonini o'rganishda qanday o'ziga xosliklar mavjud deb o'ylaysiz?

– Dostonning tuzilishi va tarkibi haqida o‘quvchilarining olgan bilim va tasavvurlarini aniqlash uchun qanday savol va topshiriqlar tizimini tuzish mumkin? Bu borada o‘zingiz tuzgan namunalar bilan o‘rtoqlashing.

– Umumiy o‘rta ta’lim maktabalarida dostondan olingan parcha va namunalarga tuzilgan savol va topshiriqlar tizimini o‘rganib chiqing. Ularning ijobiylari va salbiy jihatlari haqida o‘z mulohazalariningizni bildiring.

– Dostonni umumiy o‘rta ta’lim maktabalarida hamda oliy ta’limda o‘rganish uchun qanday ko‘rgazmali qurollardan foydalanish mumkin? Ularning ayrimlari uchun o‘zingiz eskiz tuzing.

– Ko‘rgazmaning elektron variantini tuzing.

– “Hayrat ul-abror” dostonida Alisher Navoiy san’atkorligining namoyon bo‘lishi” mavzusidagi referat uchun materiallar tanlang. Ularni to‘plashga oid asosiy talablar tizimini ishlab chiqing.

– “Hayrat ul-abror” hikoyatlaridan birining tahlil rejasini tuzing.

– Ulardan birini mustaqil ravishda lingvopoetik jihatdan tahlil qiling.

– “Alisher Navoiy – kichik hikoyatlar ustasi” mavzusidagi insho uchun avval sodda, keyin murakkab reja namunasini tuzing.

– Dostonning turli qismlaridan o‘nta hikmatli so‘zni belgilang. Ularning vazni, taqtesini tuzib chiqing.

***

Ta’limning turli bosqichlarida qo‘llanayotgan darsliklarda Alisher Navoiy hayoti va ijodi ancha ixcham tarzda berilgan. Buning ustiga ularda bir-birini takrorlaydigan o‘rinlar ham anchagina. Shuning uchun ham yuqori sinflarda, ayniqsa, X-XI sinflarda adib haqidagi tarixiy asarlarga murojaat etilgani bejiz emas.

XI sinf darsligida “Saddi Iskandariy” dostonidan parcha olingani uning keyingi bosqichlarida o‘rganilishini yengillashtiradi. Oliy ta’limda asarni o‘rganishda bir qator omillarga e’tibor berish kerak bo‘ladi:

1. Dostonning “Xamsa” turkumini yakunlovchi bosqichi ekani.
2. Unda Alisher Navoiyning davlat va davlatchilik, odil shoh va barkamol inson haqidagi qarashlarining juda yorqin aks etgani.
3. Uning salaflar ijdiga nisbatan jiddiy farqlanishi.

4. Iskandarning odil shoh, ilm-ma'rifat egasi va homiysi, mamlakatni idora qilishda ilm egalariga muntazam tayanish kabi fazilatlarining ta'kidlangani.

5. Adib ko'zda tutgan g'oyalar ifodasi uchun maxsus kompozitsion usullardan foydalanishdagi san'atkorligi.

6. Umuman, asardagi asosiy badiiy kashfiyotlar mohiyati.

Asarni tahlil qilish jarayonida fan yangiliklariga tayanish, talabalarni ayni mana shu yangiliklar mohiyati bilan jiddiyroq tanishishlari uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadga muvofiq ko'rinadi. Ularning tasavvurlarini oydinlashtirish uchun mana shunday kompozitsion yaxlitliklardan bir yoki ikkitasini tahlil qilib ko'rsatish, talabalarning bundan keyingi harakat yo'nalishlarini belgilab olishlari uchun yo'llanma bo'ladi. Bunda safar talqini, mulohaza, bu fikrlarni tasdiqlovchi hikoyat, nihoyat shu mavzuga daxldor bo'lgan hikmatlar (bu hikmatlarning ko'proq Arastu, ba'zan boshqa olimlar tomonidan aytilishi) tahlili talabalar bilimining keng va chuqurligiga ham, adibning badiiy mahorati haqidagi tasavvurlarning aniq va barqaror bo'lishi uchun ham munosib omil bo'la oladi. "Saddi Iskandariy" tahlili davomida Alisher Navoiy ko'rsatgan buyuk ma'anaviy jasorat – "Xamsa"ning turkiy tilda yaratilgani, bunda o'zbek tilining imkoniyatlari, kuchi va qudrati nechog'li yuksak mahorat bilan ko'rsatib berilgani, adibning bunday tashabbusi va mehnatiga zamondoshlar, xususan, buyuk so'z ustalarining ta'rif va e'tiroflaridan namunalar keltirish talabalarning bu boradagi bilimlarini, tasavvurlarining kengayishi hamda e'tiqodlarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Endilikda oliy ta'limning bakalavr bosqichida O'zbek adabiyoti tarixi" bilan birgalikda "Navoiyshunoslik" fani ham kiritilgan. Bunda predmetlararo aloqa va integratsiyalarga e'tibor berish, mavzu, fakt va materiallarning takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik yo'lini izlash joiz. Buning uchun ko'proq asar badiiyatini ochishga imkon beradigan shakl va usullarga murojaat etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ayniqsa, hikoyat va hikmatlar tadqiqi, tahlili va talqini bu borada katta ilmiy va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shunda bu harakatlar "tarbiyadan maqsad odam ruhiyati va vujudini turli yomonliklardan, illatlardan forig' qilish va unga Yaratganning marhamatiga sazovor etiladigan eng ezgu sifatlarni singdirishdan iborat", – degan talablarga ko'proq mos keladi.

Adolat, yoshlik, safar to‘g‘risidagi boblar ham shu siraga kiradi. Ularda mutafakkir ko‘targan masalalar va ularning talqini bugungi kun uchun ham, bugungi yoshlari uchun ham nihoyatda dolzarb va muhimdir.

Alisher Navoiyning “Xamsa”si tarkibida besh doston bor. ularning barchasi bir xil janrda. Shunga qaramay, ularning har biri o‘z oldiga mutlaqo boshqa-boshqa badiiy-estetik maqsadlarni qo‘ygan. Demak, ularni tahlil qilishda ham shu andozadan kelib chiqish zarur bo‘ladi.

“Xamsa” dostonlari tasavvuf ta’limoti bilan ham chambarchas bog‘liq. Shuning uchun ham, bu boradagi talqinlarda yetuk olimlarimizning tadqiqotlariga suyanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Navoiyning ana shunday ko‘plab o‘ziga xosliklarga ega epik asarlaridan biri «Saddi Iskandariy» – «Xamsa» yakunlovchisi dostonidir. U hajmiga ko‘ra ham eng yirik dostonidir. Bu mavzuda dastlab Firdavsiy, so‘ng Nizomiy, Dehlaviy va Jomiylar qalam tebratishgan edi. Navoiyning asari, birinchidan, o‘zbek tilida yaratilgani bilan, ikkinchidan, talqinlardagi o‘ziga xosligi bilan ulardan tamomila ajralib turadi.

Doston an'anaviy muqaddima bilan boshlanadi. Munojot, payg‘ambarga na’t, me’roj ta’rifidan keyin to‘rt dostonni osonlik bilan tugatgani va navbatdagi – yakunlovchi dostonni yozishga kirisha boshlaganini qayd etadi:

Tuzay nazm mulkida shohona bazm,
Hamul bazm sori qilay yona azm.
Bilik taxti uza chiqib o‘lturay,
Xayol elchisin har taraf chopturay.

Navoiy shu paytgacha shug‘ullanib kelgan ishi – g‘azalchilikni «ushoq ish» deydi va undan qanoat hosil qilmayotganini, shuning uchun ham ulug‘ niyatga – «Xamsa» yozishga chog‘landim, – deb yozadi.

Muqaddimada Husayn Boyqaro va uning o‘g‘li Badiuzzamon haqida ham alohida fasllar mavjud.

Talabalarga Navoiyning ushbu dostonni yozishda tarix kitoblariga juda jiddiy tarzda murojaat etganini adibning o‘z so‘zlari bilan tushuntirgan ma‘qul:

Ko‘p ettim tavorix o‘qur sori mayl,
Hamonoki bor erdilar to‘rt xayl

Ki, tarix tahririn etgan raqam,
Bitibdur alarni «Muluki ajam»¹.

Ularda ixtilof ko‘p edi. Ko‘plari tarixga futur yetkazdi, undan qusurlar paydo bo‘ldi.

Dastlab, Nizomiyning, so‘ng Jomiyining bu tarixlardan xabardorligi va o‘z asrlarida ularga rioxaliga etishga harakat qilganini yozadi. Ayni paytda Alisher Navoiyning o‘zi ham bu tarixlarni ko‘rib chiqayotgan edi.

Nizomiyning ko‘rsatishicha: Rumu Rusning voliysi – hukmdori Faylaqus farzandsiz edi. U ovdan qaytayotgan paytda bir vayrona ostida ko‘zi yorib vafot etgan ayolga duch keladi. Uning yonida chaqaloq ham bor edi. Ayolni o‘sha yerga dafn etishadi. Chaqaloqni esa shoh farzandlikka oladi. Unga Iskandar deb ot qo‘yishadi. Unga har tomonlama bilim va hunarlar o‘rgatishadi.

Tarixchilarda yana bir fikr mavjud: Doroga Rum shohi qizini beradi. Ammo bir muddatdan keyin Doro qizni Rumga qaytarib yuboradi. Iskandar ana shu qizdan dunyoga keladi.

Yana bir tarixga ko‘ra, Iskandarlar bitta emas, ikkita bo‘lgan: ularidan biri Doro bilan jang qilgan Iskandar, ikkinchisi esa sad – devor qurgan Iskandardir.

Abdurahmon Jomiy Iskandar haqida asar yozayotganida bu tarixlar bilan tanishib chiqqan. Uning fikricha, Nizomiy to‘g‘ri yo‘lni tanlagan, ya‘ni Iskandarni Faylaqus o‘g‘li deb yozgan.

Navoiyning talqinida ham Iskandar Faylaqusning o‘z o‘g‘lidir.

Faylaqus vafot etadi. Taxtga Iskandar o‘tiradi. Navoiy shundan keyin himmat haqida bir bob kiritadi. Unda, ayniqsa, hukmdorning himmatli bo‘lishga undovchi misrlar anchagina:

Kishi naqli gar bir qaro mis emas,
Agar himmati bo‘lsa, muflis² emas.
Ani angla mufliski, yo‘q himmati,
Chu yo‘q himmati, yo‘q aning hurmati.

Iskandar taxtga o‘tirganidan keyin katta islohotlarni amalga oshirdi, yurtda tartib o‘rnatdi, xalq farovon yashay boshladи. U yaxshilarni o‘z panohiga oldi, yomonlarni shafqatsiz tarzda jazoladi. Butun xalqni ikki yillik xirojdan ozod qildi. Adolat uning asosiy shiori bo‘lib qoldi:

¹ “Muluki Ajam” – shu mavzudagi tarix kitoblar nazarda tutiladi.

² muflis – kambag‘al, bechora

Ne shahkim, aning adl kirdoridur,
Desam, yo'q ajabkim, xudo yoridir.....
Necha zulmkim elga zolim qilur,
O'z-o'ziga ko'prak qilur – haq bilur.....
Shahekim adl anga bunyod o'lur,
Natija bukim, mulki obod o'lur.

Faylaqus Eron shohi Doroga har yili mingta oltin tuxumdan iborat boj to'lar edi. Iskandar uch yil mobaynida biror marta ham bu haqda o'ylab ko'rmaydi. Doroning elchilari kelib bu haqda eslatishadi. Iskandar ularga: «oltin tuxumlaydigan qush uchib ketgan» deb javob beradi. Ikki o'rtada jang boshlanadi. Jangda Iskandarning qo'li baland keladi. Doroga o'z yaqinlari suiqasd ham qiladi. Vafoti oldidan Doro Iskandardan uchta narsani iltimos qiladi: birinchisi, qotillar jazolansin, ikkinchisi, shohning yaqinlari ozod etilsin, uchinchisi, Iskandar Doroning qizi Ravshanakka uylansin. Iskandar bu iltimoslarni ado etadi. Eron taxti ham qo'lga kirganidan keyin Iskandarning kuch-qudrati yanada ortadi. Ko'plab mamlakatlar uning tasarrufiga o'tdi. Faqat Kashmir (Mallu), Hindiston (Roy) va Chin xoqonigina Iskandarga tobe bo'lishga rozilik bermaydi.

Iskandar avval Kashmirlni egallaydi. Buning natijasida Hindiston shohi ham unga taslim bo'ladi. Xitoy xoqoni ham unga bosh egib keladi.

Iskandarning ikkinchi safari Bahri Muhit bilan bog'liq. U dengiz ichini tomosha qiladi, o'zi yasagan sandiqsimon shisha asbob bilan dengiz tubini ham ko'rib chiqadi. U uyga tomon yo'l oladi. Ammo dengiz sayohati, cho'lning issiq havosi uni toliqtirgan edi. Iskandar umr nihoyasiga yetayotganini sezadi. Onasiga xat yozib, o'z ahvolini ma'lum qiladi. O'zi uchun qattiq a'za tutmaslikka da'vat etadi.

Uning tobutini o'zi qurgan Iskandariyaga olib kelishadi. Vasiyatiga ko'ra, bir qo'lini tobuttan tashqariga chiqarib qo'ygan edilar. Bu doston kompozitsiyasining o'ziga xosligini tasavvur qilish uchun talaba (va o'quvchilarga) ayrim boblarning o'zarlo aloqadorligi, ularning mantiqiy jihatdan yaxlit bir butunlikni tashkil etishini amaliy jihatdan ko'rsatib berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Asosiy voqeа: sarguzasht	Voqeaning ma'rifiy tavsifi mulohaza dalil	Hikoya	Xulosa – hikmat
1.XV. Iskandar dostonining og'ozikim, Haq anjomig'a yetkurg'ay va tarixining iftitohikim, Tengri ixtitomi raqamin surgay va aning nasabida ixtiloskim, tarix ahli qilmishlar va ul ixtilosni raf' etib, ahli tahqiq ishining haqiqatin bilmishlar va malik Faylaqusning dori baqog'a ketgani va Iskandarning mulki foniyl taxiin maqom etgani	XVI. Himmat humo yining balandpar- vozlig'i ta'rifidakim, janohaynining soyasi quyoshning anqoyi zarrin janohig'a zulmat Qofida nishiman berur va azimjussalig'i vas-fidakim, bayzoning siymin bayzasin ja-nohayni ostig'a yashur-rur va har gadog'a ul soya tushsa, salotin aning gadoyi durur va har shohdin soyasin olsa gado aning qoshida shoh ko'runur	XVII. Iskandar bila ul gado-liq ixtiyor etgan podsho, balki filhaqiqat podsholiqqa yetgan gado hikoyatikim, Iskandar ani mazzallat chohidin chiqorib, salta-nat koxig'a o'l-turtmoq istadi va ul toj tarkin qilib, boshidin tarki toji xayolin chiqormadi	XVIII. Hikmat. Iskandarning Arastudin savoli ul bobdakim, maqsudg'a qaysi maqom yaqinroq va ul maqom sari ne nav' xirom munosibroq va Arastu yo'qluq maqomig'a yo'l ko'rguzmak va sabukborliq xiromi ohangi tuzmak
XIX. Iskandarning saltanat tojidin	XX. Adolat ayni ta'rifidakim,	XXI. Mahmud hikoyatikim, ajal og'ir uygusig'a	XXII. Hikmat. Iskandarning

<p>sarkashlik qilib, xilofat taxtidin ayoq tortqoni va Rum ahli bosqlarin oyog 'iga qo'yub, aning maqdamidin taxi poyasin baland qilib, toj qadrinarjumand qilg'onlari va ning adli aynining quyoshi bila zulm shomining xuffoshin ko'r etib, jahonni yorutqoni va zulm ahlining zulmatdek olam yuzidin qiroq tutqoni</p>	<p>salotinning zulumoti zulmi orasida «aynul- hcyot»i jovidoniydurur va ichganga ziloli zindagoniy yetkurur</p>	<p>borg 'ondin so 'ngra Mas 'udning tushiga kirdi va adolat ayni paydo qilur uchun anga pandlar berdi va nasihat zilolidin aning yuziga bir suv urdikim, ani g'aflat uyqusidin seskandurdi</p>	<p>Aras-tudin savoli ul bobdakim, adolat natijasi ne nav' ishlar bo'la ol- g'aykim, ul nati-ja umidiga kishi ul yo 'lg'a qadam solg'ay va Aras-tug'a jahonku- shoyliq tili ochil-moq va adl natijasi jahon-girlik erkanin sobit qilmoq va odilg'a ul jahon saodati ham topilmoq</p>
---	---	--	---

Namuna sifatida bitta kompozitsion bo'lak tahlil qilinishi mumkin. Esda tutish lozimki, yangi XI sinf darsligida ham ayni mana shu yondashuv bilan bitta sikl (XXXIX– XLII) tavsiya etilgan.

Asosiy voqeа: sarguzasht	Voqeanning ma'rifiy tavsifi mulohaza dalil	hikoya	Xulosa – hikmat
XXXIX. Iskandarning Kashmir	XL. Sabo subhining sabohati	XLI. Ul g'ofil yigit hikoyatikim,	XLII. Hikmat. Iskandarning

<i>shahrig'a</i>	<i>ta'rifidakim,</i>	<i>voqif</i>	<i>pir</i>	<i>Arastudin</i>
<i>yetgandin</i>	<i>nafas-nafas</i>	<i>nasihat qadrin</i>		<i>savoli</i>
<i>so'ngra</i>	<i>andin</i>	<i>bilmadi, ish</i>		<i>ul</i>
<i>Malluning</i>	<i>yorug'luq</i>	<i>vaqtidin</i>		<i>bobdakim,</i>
<i>tilism</i>	<i>yuzlanur</i>	<i>o'tgandin</i>		<i>yigitlikta tab'</i>
<i>qo'rg'onidin</i>	<i>shabob</i>	<i>so'ngra</i>		<i>nevchun</i>
<i>Kashmirdin yel</i>	<i>gulzorining</i>	<i>pushaymonlig'i</i>		<i>ibodatdin</i>
<i>bila o'tni</i>	<i>nazohati</i>	<i>sud qilmadi.</i>		<i>mutanaffirdurur</i>
<i>o'g'urlag'oni</i>	<i>vasfidakim,</i>			<i>va qarilikqa</i>
<i>va ul viloyatni</i>	<i>lahza-lahza</i>			<i>dimog'</i>
<i>bir o'luk</i>	<i>andin</i>			<i>taaqquldin</i>
<i>jismdekki,</i>	<i>ochug'luq dast</i>			<i>qosir</i>
<i>nafasi munqati'</i>	<i>berur va ul</i>			<i>hakimning</i>
<i>va g'ariziy</i>	<i>ayyomda</i>			<i>pirona roy bila</i>
<i>harorati</i>	<i>quyoshdek</i>			<i>shohi</i>
<i>muntafi</i>	<i>sajdadin yuzni</i>			<i>juvonbaxtqa</i>
<i>bo'l mish</i>	<i>yorutmoq</i>			<i>yo'l</i>
<i>bo'lg'ay</i>	<i>targ'ibi va bu</i>			<i>ko'rguzgani.</i>
<i>qilg'oni</i>	<i>faslda</i>			
<i>Aflatunning ul</i>	<i>binafshadek</i>			
<i>tilismni</i>	<i>toatqa qad</i>			
<i>ochqoni</i>	<i>nigun qilmoq</i>			
<i>yashurg'on yel</i>	<i>tahrisi.</i>			
<i>bila Mulluning</i>				
<i>hayotin barbod</i>				
<i>etib, maxfiy o't</i>				
<i>sharor</i>				
<i>axgarin aning</i>				
<i>xirmani</i>				
<i>umrig'a</i>				
<i>sochqoni</i>				
<i>Iskandarning</i>				
<i>Mallu o'rnida</i>				
<i>Feruzning</i>				
<i>charog'i</i>				
<i>davlatin</i>				
<i>yorutqoni.</i>				

Dostonning badiiy jihatlari ham takrorlanmas poetik kashfiyotlarga boy. Misol tariqasida, bir paytning o‘zida ikki qahramonning yonma-yon tasviriga e’tiborni tortish mumkin. Bu jihatdan dostonning LX bobi e’tiborga molik. U “Iskandarning ul iki toza vard, yo‘q-yo‘qliki, iki bahori nozparvard vaslidin kom topqoni va Noz Mehrning mehr-u nozidin betoqat bo‘lub, gul faslida aning gul jamolidin bahra olg‘oni va aning Ravshanak rashkidinkim, mahbubluq shevasidurur sham’dek sarkashlik qilib, charbzabonliq bila o‘z shabistonoroylig‘in ravshan etgoni va Iskandarning ul xilvat visolidin chiqib, Chin mulkidin Mag‘rib diyorig‘a azm etgoni va ul diyor g‘aroyibdin azab qolq‘oni” deb nomlanadi. Bobdag'i asosiy fikr obyekti Noz Mehr. Ammo uning o‘ziga xosligini ko‘rsatish uchun Ravshanak tasviri ham yonma-yon keltiriladi. Ularni o‘zaro qiyoslab o‘rganish har bir qahramonning ziga xos xususiyatlarini yaqqolroq tasavvur etish nuqtayi nazaridan ham, adibning tasvirlash mahoratini his etish uchun ham yaxshi namuna bo‘la oladi.

Tasvir dastlab muallif tili bilan boshlanadi:

Bu paykarni ulkim namudor etar,
Guzorish ishin mundoq izhor etar
Ki, Chin ichra Iskandari Faylaqus,
Chu topti iki o‘yla zebo arus.
Bahor-u yigitlik, dog‘i shohlig‘,
Yana hikmat-u donishogohlig‘.
Bilibkim, necha bo‘lsa olamg‘a shoh,
Erur oqibat tufrog‘ oromgoh.
Ne olamg‘a topmish vafoye kishi,
Ne shahliqqa ko‘rmish baqoye kishi.
Kishiga bu holot chun bo‘lg‘usi,
Dekim, aysh qay kun uchun bo‘lg‘usi...
Bu taqdir ila shohi ishratparast,
Necha kun tarab jomidin bo‘ldi mast.
Iki sham’ birla shabiston aro,
Iki sarvqad birla bo‘ston aro...
Hamul Ravshanak mahdi ulyo bo‘lub,
Shabistonida majlisoro bo‘lub.
Bori parda ahlig‘a bonu edi
Ki, shah birla zonu-bazonu edi.
Vale Noz Mehr erdi poyinparast,

Anga taxt yonida erdi nishast.
Qilib shahg'a gohi parastorliq,
Gahi g'amza birla jigarxorliq¹.
Vale Ravshanakka base rashk edi,
Anga boqsa shah, ko'zida ashk edi.

Shundan keyin Noz Mehrning o'ziga urg'u beriladi:

Bu andeshadin ko'nglida erdi ranj,
Bo'lur erdi nozuk tani g'ussasanj.
Bu oyin ila o'tti fasli bahor
Ki, to bo'ldi gul mavsumi oshkor.
Shah anglab edikim, mahi somiri²,
Ko'zi Hind-u Kashmirning sohiri.
Erur jins rashkidin oshuftadil,
Nihon shahdin ozurda, eldin xijil.
Kunekim, bo'lub erdi navbat anga
Ki, bo'lg'ay shabistonda xilvat anga.

Muallif galni qahramonlarning o'ziga beradi. Avval Iskandarning ichki monologi beriladi:

Dedikim: «Necha yoshurun o'rtanay,
Ulustin nihon tun-u kun o'rtanay
Nihon ishqdin yetti ish jonima,
Bukun fosh etay roz jononima».

Xuddi mana shu yerdan boshlab ikki qahramon tavsifining parallel tarzda yoritilishi boshlanadi. Tasvir markaziga Iskandar va Noz Mehr qo'yildi:

Skandar necha aylabon justujo'y,
Sumanbar daler aylamay guftugo'y.
Necha bu niyoz oshkor aylabon,
Ul oyini noz oshkor aylabon.
Munung chun fuzun bo'ldi sarkashlig'i,
Aning haddin oshib mushavvashlig'i.

Navoiy tasvir maromidagi o'ziga xoslikni, uzlusizlik va rang-baranglikni amalga oshirish uchun boshqa shakllar (qahramon nutqi, dialog, portret tasviri, peyzaj...)dan ham unumli foydalanadi.

Nihoyat, Noz Mehr nutqiga navbat yetadi. Xuddi mana shu yerda Rashanak va Noz Mehrlarning prallel holdagi tasvirlariga urg'u berilgan:

Nasab birla bo'lsa anga shohliq,
Hasab birla yetmish manga mohliq.
Aning toji kishvarga bo'lsa xiroj,
Mening ollima bosh qo'yar ahli toj.
Anga faxr nisbatda Jamshiddin,
Manga or husn ichra xurshiddin...
Agar ul xirad birla afsonadur,
Manga yuz xiradmand devonadur...
Anga gar erur pesha jon o'rtamak,
Manga sheva bo'l mish jahon o'rtamak.

Mumtoz adabiyotda tafriq san'ati mavjud. Yuqoridagi baytlar mana shu san'atning go'zal namurasi bo'la oladi. Bu san'atning mohiyati shundaki, "bir nav'din bo'lg'an ikki nimaning orasig'a farq solib, alarni bir-biridin ayirg'aylar, andoqkim (bayt):

Ba zulfi yor darbandam, maronam az dar, ey darbon,
Ki doram ba tu nisbat, har du chun dar bandi dildorim.

Ey eshikchi, men yor zulfiga bandiman, meni eshikdan quvib chiqarma!

Har ikkimiz dildor bandida bo'lganimiz uchun mening senga nisbatim bor."¹

Shu o'rinda o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqlarini o'stirishda "Xamsa" dostonlarining o'rni va ahamiyati nihoyatda katta ekanini ta'kidlash joiz ko'rindi. Buni birgina misr vositasida esga olamiz. Adabiyotda "portret" tushnchasi bor. Metodikada esa so'z bilan tasvirlab berishga o'rgatish vazifasi mavjud. Bu badiiy asar qahramonlari, turli suratlar, rangli rasmlar, albom va miniatyurlar voitasida amalga oshiriladi. U adabiy qahramon tavsifida ijodkorlar o'rni-o'rni bilan ularning portretiga ham murojaat etishadi. Aniqrog'i, portret taviri qahramon shaxsiyatiga anqlik kiritadigan o'ziga xos vosita sifatida namoyon bo'ladi.

"Xamsa" qahramonlari haqida o'ylaganda, N.A.Dobrolyubovning quyidagi mulohazalari beixtiyor esga tushadi: "Masalan, Turgenev qahramonlari haqida o'zining juda yaqin kishilari to'g'risida hikoya qilayotganday gapiradi, ularning qalbidagi yoniq tuyg'ularni hassos ishtirokchiday ilg'ab oladi, ularni dardli bir titroq bilan kuzatadi, o'zi

¹ Bu haqda qarang: Atoullo Husayniy. Badoyi' us-sanoyi'. Forschadan Alibek Rustamov tarjimasi. – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1981, 143-bet.; Zehniy T. San'athoyi badey dar shu'ri tojikiy. Majmuai materialho. – Stalinobod, nashriyoti davlatii Tojikiston, 1960, sah.114; Is'hoqov Yo. So'z san'ati so'zligi. 37-38-betlar.

iztirob chekadi, o'zi yaratgan qahramonlar bilan quvonadi, ularning o'zi yaratgan va yaxshi ko'radigan poetik vaziyat ichidagi holatlariga mahliyo bo'ladi... Va uning bu sevimli mashg'uloti nihoyatda yuqumli: u kitobxonning tunganmas mehriiga sazovor bo'ladi, birinchi sahifalardanoq uning fikr va tuyg'ularni hikoyaga mixlab qo'yadi, uni ham iztirob chekishga, qayg'urishga majbur qiladi, Turgenev qahramoni boshidan kechirayotgan tuyg'ularni o'zida ham kechirishga sharoit yaratib beradi. Albatta, ko'p vaqtlar o'tar – kitobxon hikoya voqealarini, sarguzashtlar orqasidagi tafsilotlar aloqasini esdan chiqarishi, alohida shaxslar va holatlar tavsifini xayolidan ko'tarishi, hatto butun o'qiganlarini ham unutishi mumkindir; ammo uning hikoyani o'qish jarayonida kechirgan jonli va yorqin tassurotlari, baribir, uzoq vaqtlargacha qadrdon va aziz bo'lib qolaveradi”¹. Nazarimizda, bu fikrlarni shundog'icha “Xamsa”ning muallifi va qahramonlariga ham tatbiq qilish mumkin.

O'tilgan mashg'ulotni mustahkamlash uchun quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

– Iskandar va Farhodning yoshligiga oid sahifalarni o'qib chiqing. Ularning o'xhash va farqli jihatlariga e'tibor berdingizmi? Navoiy bu bilan nima demoqchi ekanligini o'z so'zlarining bilan aytib, tushuntirib bering.

– Dostondan Iskandarga berilgan ta'lim-tarbiya jarayoni haqidagi boblarni o'qing. Ulardan olgan taassurotlaringiz bilan o'rtoqlashing.

– «Xamsa»da ko'plab xotin-qizlar obrazlari yaratilgan. Asar sujeti va kompozitsiyasidagi mavqeyiga ko'ra ularni mustaqil va mukammal ishlangan obrazlar (Shirin, Layli, Dilorom, Mehinbonu), personajlar (Laylining onasi, Iskandarning onasi, Shirinning kanizaklari), epizodik tarzda eslatilgan obrazlar (Gulchehra, Ravshanak, Navfalning qizi Jamila, Mehr, Chin go'zali, Mehr Noz) kabi turlarga ajratish mumkin.

“Xamsa” dostonlari haqidagi quyidagi jadvalni namuna asosida to'ldiring. (Bu kabi ishlarda Sh.Sirojiddinov, D.Yusupova, O.Davlatovlar muallifligida chop etilgan “Navoiyshunoslik” darsligidan foydalanish mumkin):

¹ Dobrolyubov N.A. Literaturnaya kritika. V dvux tomakh. Tom perviy. Stat'i. – Leningrad, “Xudojnstvennaya literatura”, 1984. – S.339.

Doston nomi	Yozilgan vaqtি	Hajmi Baytlar soni	Asosiy qahramonlar	Vazni
Hayrat ul-abror	XX maqolat 3988		Boyazid Bistomiy va murid, Ibrohim Adham va Robiyayi Adviya, shoh G'oziy, Abdulla Ansoriy, Hotami Toyi, No'shiravon va nargis gulи, Qoni'yi javonmard va tomi'yi jahongard, Ikki vafoli yor, Shay-xi Iroqiy, Durroj va Sher, Imom Faxr Roziy va Sulton Muhammad Xorazmshoh, kotib Yoqut, Ayyub va o'g'ri, Iskandar, Rindi bani Isroiliy, Abdulloh Muborak, Imom Zaynulobiddin va uning farzandlari, Chin nozanini va uning chin(akam) oshig'i, Bahrom va chotma (chayla) egasi, Xoja Muhammad Porso...	Sari'yi musaddasi matviyi makshuf -VV-/ -VV-/ -V- Muftailun muftailun foilun
Layli va Majnun				
Farhod va Shirin				
Sab'ayi sayyor				
Saddi Iskandariy				

– Quyidagi mavzulardan biridagi davra suhbati o'tkazish uchun metodik topshiriqlar tizimini ishlab chiqing:

“Xamsanavislik an’anasida Alisher Navoiyning o‘rnii”.

“Xamsa” dostonlaridaadolat g‘oyasining badiiy tasviri”.

“Xamsa” dostonlarida ayollar timsoli”.

“Xamsa” – Alisher Navoiy badiiy mahoratining oliv cho‘qqisi.

Navoiy haqida yaratilgan badiiy asarlar, adib nominining abadiylashtirilishi haqida gapirib bering.

3.3. ALISHER NAVOIYNING ILMIY MEROSINI O'RGANISH

Alisher Navoiyning ilmiy merosini o'rganish alohida ilmiy, ma'rifiy-ma'naviy ahamiyat kasb etadi. Zero, ularda buyuk mutafakkirning favqulodda buyuk shaxs sifatidagi yana bir o'ziga xos fazilati bo'rtib ko'rindi. Bu olim Navoiy siyosini tasavvur etish bilan aloqador. Odadta, bir sohda faoliyat yuritgan olim asarlarini o'rganishning o'zi ham ancha murakkab yondashuvlarni talab qiladi. Hazrat Alisher Navoiyning esa ko'plab fan sohalari bilan jiddiy shug'ullangani yaxshi ma'lum. Mutafakkir qoldirgan nodir meros orasida tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, din va tasavvuf singari yo'naliшar mavjud. Aslida, ularning har biri o'ziga xos yondashuvlarni talab etadi.

Tabiiyki, barcha pedagogik-didaktik hamda metodik muammolar ko'p jihatdan asar matniga bog'liq holdagina hal etilishi mumkin, xolos. Asarning ma'no va mazmunini to'la bilmasdan turib, uni o'qitish va o'rgatish haqida gap bo'lishi mumkin emas.

Oliy ta'lilda Navoiyning ilmiy faoliyatini tahlil etishda bir qator maqsadlar ko'zda tutiladi:

- 1) Alisher Navoiyning qomusiy olim ekanligini talabalar e'tiboriga yetkazish;
- 2) fan yo'naliшlari kesimida har bir asarning tarixi, mohiyati, ilmiy-tarixiy ahamiyatini ixcham tarzda yoritib berish;
- 3) mutafakkirning hodisalar mohiyatini tasvirlash, ta'riflash, umumlashtirish va tasniflashdagi o'ziga xosliklarini izohlash;
- 4) ilmiy tezis, uni tasdiqlovchi dalillar tizimi, xulosa va umumlashmalarni keltirishdagi muallifning tafakkur tarziga e'tiborni tortish;
- 5) adib ilmiy ijodining o'z badiiy yaraticqlari mohiyatini tushunishga qo'shimcha kalit vazifasida kelishini isbotlash.

O'mni kelganda alohida ta'kidlash joizki, bo'lajak mutaxassislarining Alisher Navoiy hayoti va ijod haqidagi bilim va tasavvurlarini yanada kengaytirish va mustahkamlash maqsadida adibning ham badiiy, ham ilmiy asarlarining asl qo'lyozma yoki toshbosma nusxalari bilan tanishtirish imkoniyatlaridan ham unumli foydalananish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bularning barchasi zamonaviy texnika va texnologiyalar, xususan, zamonaviy audio va video imkoniyatlar vositasida amalga

oshirilsa, ta'lim samaradorligi kafolatlangan bo'ladi. Quyida Navoiyning ayrim fan yo'nalishlari bo'yicha ilmiy me'rosining ixcham tahlillari havola etiladi.

Alisher Navoiy qomusiy bilimlar egasi edi. Shuning uchun ham u fanning ko'plab sohalarida yirik kashfiyotlarni amalga oshirdi. U tilshunos, adabiyotshunos, tarixchi, faylasuf, mutasavvuf, musiqashunos olim sifatida bir qator ilmiy asarlarni buniyod etgan.

Navoiy – adabiyotshunos olim. «Majolis un-nafois»da 459 ta shoir, yozuvchi, ijodkor haqidagi ma'lumotlar jamlangan. Bu asar o'zbek adabiyoti va madaniyati tarixi uchun noyob manba sifatida katta ahamiyatga ega. «Bu aziz kitob hazrati xoqoni Shohruh Mirzo podshohligi davridan boshlab, shu zamonga qadar yer yuzini ravshan vujudalari bilan bezagan va bezab turgan olim va shoirlardan ko'plarining ba'zi sifatlaridan va ahvollaridan bayon qiladi»¹, – deb bildiradi Xondamir.

Asar sakkiz majlisdan iborat qilib tuzilgan. Asarning birinchi (Qosim Anvor, Mavlono Kotibiy, Mavlono Ashraf, Imom G'azzoliy...), ikkinchi (Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy, Xoja Fazluloh Abullaysiy, Shayx Kamol Turbatiy, Mavlono Yaqiniy...), uchinchi (Abdurahmon Jomiy, Amir Shayxim Suhayliy, Binoiy...) majlislari xronologik tartibda, ya'ni vaqtning qadimdan shoirning zamonasigacha bo'lgan yo'nalishi qamrovida olingan. To'rtinchi majlisda bevosita shoirligi bilan mashhur bo'lmasa-da, she'riyat borasida («nazm tariqida»)gi nodir voqealarga (Pahlavon Muhammad, Mirxon, Xondamir...) aloqadorligi nazarga olingan. Besinchi (Amir Davlatshoh, Mir Haydar) va oltinchi (Ahmad Hojibek, Mavlono Ahliy...) majlislar esa ijodkorlarning yashash joylariga ko'ra tuzilgan, ya'ni bunda mintaqaviy (geografik) prinsip amal qilgan. Yettinchi majlis Temur va temuriylarga (Temur Ko'ragon, Shohruh Mirzo, Xalil Sulton, Ulug'bek Mirzo, Bobur Mirzo, Abdullatif Mirzo...) bag'ishlangan. Sakkizinchi majlis birgina Husayn Boyqaroga atalgan.

Asar faqat adiblarning hayoti va ijodiga oid materiallar bilan chegaralanib qolmagan. Unda adabiyot nazariyasi, she'r san'atlari, madaniy hayot voqealari ham o'ziga xos tarzda aks etgan. Ayrim maqolalarda adiblarning shaxsiy fazilatlari, alohida xususiyatlari ham ochib berilgan. Masalan, mashhur shoir Yahyo Sebak haqida shuday deydi: "Xuroson mulkining rangin fozili erdi, ko'p ulum va fununda

¹ Xondamir G'iyosiddin. Makorim ul-axloq. – Toshkent: 1967, 58-bet.

mohir erdi. Sanoe va aruz fanida barcha el ani musallam tutar erdi... Bu faqir aruz fanida vosita bila Mavlononing shogirdimen". Biz Navoiyning aruz ilmini Darvesh Mansurdan o'rganganligini yaxshi bilamiz. Darvesh Mansur esa Yahyo Sebakdan tahsil olgan. Bu yerda mana shu "vosita" nazarga olingan.

Asarda Navoiyning shaxsiy hayotiga, tarjimai holiga aloqador bo'lган ko'plab fakt va voqealar ham aks etgan. Jumladan, ikkinchi majlisda Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy haqida gapirib turib, o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lган bir hodisani ham qayd etadi. Taqdirning taqozosi bilan (Xurosondagi nomunosib shart-sharoit tufayli) Alisherlarning oilasi ham o'z yaqinlari bilan Iroqqa yo'l olishadi. Ular Taft shahrida bir muddat dam olish uchun to'xtashadi. Bu shaharda mashhur tarixchi olim Sharafiddin Ali Yazdiy yashar erdi. Tasodifan, jamoa shu olim yashaydigan joy yaqinida to'xtagan ekan. U kishi o'ynab yurgan bolalardan birini chaqiradi. Bu bola yosh Alisher edi. "Faqir alar sari borurg'a muvaffaq bo'ldum. Har neki so'radilar javob ayttim. Tabassum qilib tahnin qildilar, dag'i so'rdilarkim, maktabg'a boribmusen? Dedimkim: boribmen. Dedilarki, ne yergacha o'qibsen? Dedimkim, "Taborak" surasig'acha. Dedilarkim: bu jamoa atfoli (bolalari)din biz tilaganda, sen kelib biz bila oshno bo'ldung. Sening uchun fotiha o'quli (o'qiylik) deb o'z fotihalarig'a musharraf qildilar. Hamul zamon faqirning validi (otasi) va ul xayl ulug'lari kelib, Mavlono xizmatida anvoyi niyozmandlig'lar (iltijo va iltifotlar) qilg'ondin so'ngra, faqirg'a andoq shuur hosil bo'ldi angakim, "ne kishi erkandurlar".

Navoiy aruz ilmiga bag'ishlab «Mezon ul-avzon» degan asar ham yozgan. Unda aruz vazning mohiyati, tuzilishi, bu vaznning turlari, juzv va ruknlari, bahrlari haqida ma'lumot beradi. Bu asarida tuyuq, qo'shiq, chinga (yor-yor), muhabbatnama, orzudoriy, turkiy singari she'riy shakl va janrlar haqida ham ma'lumot beradi.

Xondonmir qayt etganiday: "Haqiqatdan, ul hazratning she'r nozikliklari to'g'risida mahoratlarining ko'pligi bu risoladan anglanadi. Chunki o'tmishdag'i shoirlar sezgilarining nuri tushmagan bir qancha maqbul baxrni aruz doirasiga qo'shganlarki, u qimmatli nusxa mutolaa qilinsa, bu nuqta ma'lum bo'ladi.

Navoiy muammo haqida ham bir asar («Mufradot») yozgan.

Alisher Navoiy yirik va hassos tilshunos olim hamdir. Uning 1498-yilda yaratilgan «Muhokamat ul-lug'atayn» asari tilshunosligimiz

xazinasidagi beabajo gavhardir. Unda alloma adib, o'z tili bilan aytganda «nazm gulistonining andalibi nag‘masaroyi» sifatida eski o‘zbek tilini, uning badiiy uslubini ilmiy-nazariy jihatdan har tomonlama asosladi, turkiy til imkoniyatlarini amaliy jihatdan isbotlab ko‘rsata oldi.

“Muhokamat ul-lug‘atayn” Alisher Navoiyning buyuk tilshunos maqomidagi salohiyat va imkonlarni ko‘rsatib beruvchi asar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda bu asarning adabiyotshunoslik fani uchun ham juda qimmatli va boy manba ekanligini ta’kidlash joiz.

Adib tilga ijtimoiy hodisa sifatida baho beradi. Tilni insonni butun boshqa jonzotlardan ajratib turuvchi asosiy belgi sifatida ta’kidlaydi. Yaratuvchi insonga o‘zaro so‘zlashish, muloqot uchun “qobiliyat berdi” va “ul bu mazhariyyat sharafidin jami‘i maxluqotqa sarafroz bo‘ldi va bu tashrif bila barisidin imtiyoz topti”¹.

R u b o i y:

Ya’niki, chu olamni yaratti Ma‘bud,
Olam eliga qudrat ila berdi vujud.
Inson edi maqsudki, bo‘ldi mavjud,
Insondin ham habibi erdi maqsud (28).

Asarda Navoiy o‘zini “Takallum ahli xirmanining xo‘shachini va so‘z surri samini maxzanining aminivu nazm gulistonining andalibi nag‘masaroyi” (29), deb tanishtiradi. Bu ko‘chirmadagi asl muddao mazmuni va mohiyatini o‘quvchi va talabalarga yetkazsh joiz. Zero, bu yerda o‘ziga xos kamtarlik ham, hazrat Navoiygagina yarashadigan faxriya ham, o‘sha davrdagi ilmiy asarlarni yaratishdagi o‘ziga xos uslubga rioya etish ham mavjud. Albatta, ko‘chirma shu holicha ularga tushunarli bo‘lmasligi mumkin. Shunga ko‘ra, ayrim so‘zlearning ma’nosи ustida to‘xtash o‘rinli bo‘ladi. Xususan, “takallum” – “so‘z”, “nutq” ma’nolarini bildiradi. Demak, “takallum ahli” dan murod “so‘z yoki nutq bilan shug‘ullanuvchilar”, boshqacharoq qilib aytganda, ijod ahli, shoir va yozuvchilardir. “Xo‘shachin” – mashoqchi demakdir. Lug‘atda unga: “mashoq teruvchi” deb izoh berilgan. “Mashoq”ning o‘zi esa “bug‘doyning o‘rib-yig‘ib olish paytida, o‘rimdan keyin to‘kilib qolgan boshoqlar” ni anglatadi².

¹ Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. [Matn] Q.Sodiqov tahlili, tabdili va talqini asosida. – Toshkent. “Akademnashr”, 2017. 28-bet. Bundan keyin kitob sahifasi ko‘rsatib ketiladi.

² O‘zbek tilining izohli lug‘ati, II jild, – Toshkent, “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2006, 561-bet.

Navoiyning uslubiy yondoshuvi so‘zning jamiyat orasidagi ijtimoiy mavqeyining nihoyatda yuksakligini ko‘rsatishda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. . Navoiy uni sodda va tushunarli tarzda izohlashga harakat qiladi: buning uchun qimmatbaho dur (gavhar) yodga olinadi. Uning “yashash joyi” – manzili daryoning tubidir. So‘z gavharga o‘xshaydi, u yashaydigan makon esa ko‘ngildir: “so‘z durredurkim, aning daryosi ko‘nguldur” (29). Ko‘ngil esa so‘z va nutqqa mansub bo‘lgan barcha qism va butun ma’nolar jamlanadigan manzildir (“ko‘ngul mazhare (“ko‘rinadigan, namoyon bo‘ladigan joy”)durkim, jami’i maoniyi juzvu kulldu”). Gavharni boshqalarga ko‘rsatish uchun g“avvosning xizmati kerak bo‘ladi. (“Andoqki, daryodin guhar g“avvos vositasi bila jilva namoyish qilur”), gavharning narxi, qiymati uning tarkibiga, mohiyatiga ko‘ra belgilanadi (“aning qiymati javharig‘a ko‘ra zohir bo‘lur”. Ko‘ngildagi qimmatbaho fikr – so‘zlar nutq vositasida reallashadi (“Ko‘nguldin dag‘i so‘z durri nutq sharafiga sohibi ixtisos (ya‘i mutaxassis) vasilasi (vositasi) bila guzorish-u oroyish ko‘rguzur”). Ularni baholash insondagi tajriba va did darajasiga ko‘ra belgilanadi: (“aning qiymati fahm martabasi nisbatig‘a boqa intishor-u ishtihor topar (yojiladi va shuhrat topadi)”. Gavhar qadrini belgilashda juda ko‘p darajalar mavjud, ayni gavhar bir diramdan yuz ming tumangacha baholana oladi: (“Guhar qiymatig‘a nechukki, marotib asru ko‘pdur, hattoki, bir diramdin yuz tumangacha desa bo‘lur”) (29). Demak, so‘z martabasi ham shu qadar xilma-xildir.

Adibning ilmiy uslubida o‘z fikrini boshqalarga zo‘rlab, majbur qilib tiqishtirish yo‘q. Aksincha, ko‘pgina hodisalar muayyan hodisaning oddiygina qaydi sifatida taqdim etiladi: «yigitligim zamoni va shabob ayyomi avonida ko‘prak she’rda sehrsoz va nazmda fusunpardozi shuaroning shirin ash’ori va rangin abyotidin ellik mingdin ortuq yod tutupmen va alar zavqu xushhollig‘idin o‘zumni ovutupmen...» (48).

Bundan zukko kittobxon shunday xulsa chiqaradi:

1. Badiiy adabiyot bilan juda erta va muntazam (“yigitligim zamoni va shabob ayyomi avonida”) shug‘ullanish kerak.
2. Badiiy adabiyotni bir chekkadan (yoki qo‘lga nima tushsa) emas, balki, saralab, saylab, badiiy-estetik qadri baland bo‘lganlarini (“she’rda sehrsoz va nazmda fusunpardozi shuaroning shirin ash’ori va rangin abyoti”) o‘qish kerak.
3. Yod olishga alohida (“yod tutupmen”) e’tibor lozim.

4. Yod olingan matnlar miqdori jua ko‘p (“ellik mingdin ortuq” bayt) bo‘lishi shart.

Bunda:

1) ta’lim-tarbiya jarayonida she’riy asarlarning o‘rni va mavqeyining salmoqli bo‘lishiga;

2) tanlangan asar muallifining, albatta, yuqori malakali ijodkor bo‘lishiga;

3) taqdim etilayotgan asarlar mazmunining, mavzu ko‘laming rang-barangligiga;

4) ularning poetik jihatdan mukammal va benuqson bo‘lishiga;

5) insonparvarona ruhiga;

6) ifodaning soddha va samimiyligi, tabiiyligiga;

7) badiiy ifoda imkoniyatlarining serqirraligiga;

8) janrlar xilma-xilligiga e’tibor berilgan.

So‘zning navlari nihoyatda ko‘p. Alisher Navoiy ularni “taaqquldin nari va tasavvurdin tashqari” deb baholaydi. Eng qisqa qilib aytganda, uni yetmish ikki guruhgaga ajratish mumkin (“mubolag‘asiz ijmol (umumlashtirish) yuzidin qalam surulsa va ixtisor jonibidin raqam urulsa, yetmish ikki nav’ bila taqsim toparida, xud hech so‘z yo‘qtur”), ularni insonlar o‘rtasidagi tafovutlarning ko‘pligiga qiyoslash mumkin (“yetmish ikki firqa kalomig‘a dalolat qilg‘ay”), ularning har birini alohida aytsak, u cho‘zilib ketadi (“ammo ulcha tafsiliydur”).

Navoiy va dunyo tillari tasnifi ham o‘ziga xos usullarda bayon etilgan. Bunda talabalarga mazkur usulning mohiyatini izohlab berish asosiy o‘rin tutishi kerak. Tilshunos Navoiy to‘g‘ridan-to‘g‘ri turkiy va fosiy til qiyosigi kirishmaydi. Eng avval, dunyo tillarining xilma-xillagini, ularning har birida muayyan o‘ziga xosliklar mavudligini izohlaydi: “rub‘i maskunning yetti iqlimidan har iqlimda necha kishvar bor va har kishvarda necha shahr va qasaba-vu kent va har dashtda necha xayl, xayli sahronishin ulus va har tog‘ning qo‘llarida va qo‘llalarida va har bahrning jazoyir (orollar) idavu savohil (sohillar)ida ne tavoyif (toifalar) bor. Har jamoat alfozi o‘zgalaridin va har guruh iborati yonalaridin mutag‘ayyir (boshqacha) va bir necha xususiyat bila mutamayyiz (farqli)durki, o‘zgalarda yo‘qtur” (30). Demak, adib asosiy fikrni aytish uchun muayyan ilmiy-mantiqiy zamin yaratadi.

Navoiyning o‘zi ayrim so‘zlarni izohlash, tushuntirish badiiy asarni, xususan, she’riy asarlar mazmunini tushunishdagi asosiy kalit

deb biladi. O‘zi buning go‘zal namunalarini beradi: “Ammo chun alfoz va iboratdin murod ma‘nidur”. Demak, nutqning mohiyati muayyan ma‘noni go‘zal shakkarda ifodalash bilan belgilanadi.

Navoiy tillar tasnifida arab tiliga alohida urg‘u beradi. Uni Qur’on va Payg‘ambar tili sifatida e’zoz va ikromlarga munosibligini uqtiradi. So‘ng tillar tasnifini davom ettiradi: Mundin so‘ngra uch nav’ tildurkim, asl va mo‘tabardur va ul tillar iborati gavhari bilan qoyili (so‘zlovchi)ning adosig‘a zevar (bezak, ziynat). Til oilalarining tarmoqlari, ya’ni “furui” “bag‘oyat ko‘ptur”.

Navoiyning talqinida dunyo tillarining asosida uchta til turadi: “Ammo turkiy va forsiy va hindiy asl tillarning manshaidur”. Boshqa tillar mana shu bobo tillar asosida yuzaga kelgan va rivoj topgan. Mutafakkir bu borada qadimiy afsonalardan biriga murojaat etadi. Shu tarzda turkiy, eroniy va hind tillari oilasiga o‘z munosabatini bildiradi: “Nuh payg‘ambar salavotullohi alayhaning uch o‘g‘lig‘akim, Yofas va Som va Homdur yetishur. Va bu mujmal (kengaytirib aytishga muhtoj bo‘lgan so‘z) tafsili budurki, Nuh alayhissalam to‘fon tashviri (falckati)din najot va aning mahlakasi (xavf-xatari)din hayot topti, olam ma‘murasida bashar jinsidin csor va inson nav‘idin namudor qolmayduri erdi. Yofasni, tavorix ahli Abut-turk bitirlar, Xito mulkiga yibordi va Somniki, Abul-furs bitirlar, Eron va Turon mamolikining vasati (o‘rtasi)da voliy (hokim, boshliq) qildi va Homnniki, Abul-hind debdurlar, Hindiston bilodi (o‘lkasi, viloyati)g‘a uzatti. Va bu uch payg‘ambarzoda avlod-u atboi mazkur bo‘lg‘on mamolikda yoyildilar va qalin bo‘ldilar”.

Alisher Navoiy o‘z zamonida turkiy tilga nisbatan umumiy munosabatlarning anchayin pastroq bo‘lganini his etadi. Bunday qarashlarning nojoiz va noto‘g‘ri ekanligini boshqalarga, xususan, o‘z zamondoshlariga bildirgisi keladi. Shundan kelib chiqqan holda, o‘z qarashlarini hayotiy muqoyasalar asosida izhor etishga harakat qiladi. Mutaxassislarning Alisher Navoiyning bu yondashuvlarini qiyosiy tilshunoslikning Mahmud Qoshg‘ariydan keyingi davomchisi sifatida baholashgani tasodifiy emas.

O‘quvchilarga Navoiy qarashlarini tushuntirib berishda, izohlashda ham qiyosiy usullardan foydalanish o‘rinli bo‘ladi. Bunda asar matnidagi ma‘lumotlarni yonma-yon keltirib izohlash maqsadga muvofiqlidir:

Turkiy til forsiy til andoq ma'lum bo'lurki, turk sortdin tezfahmroq va baland idrokroq va xilqati (yaratilishi) sofroq va pokroq maxluq bo'lub (yaratilgan) dur. Sort turkdin taaqqul va ilmda daqiq (nozik)roq va kamol-u fazl fikratida amiyq (teran)roq zuhur qilibdur

Ko'riniib turganiday Alisher Navoiyning qiyoslashdan maqsadi bir tilni ko'kka ko'targan holda ikkinchisini yerga urishdan iborat emas. Balki har ikki tilning o'ziga xosliklarini ko'rsatish orqali turkiy tilning boshqa tillardan kam emasligini, uning imkoniyat doirasi ham boshqa tillarnikidan mutlaqo qolishmasligini, o'rni-o'rni bilan esa hatto boyligini ko'rsatib berishdan iboratdir. Quyidagi mulohazalar yuqoridaagi fikrning davomi sifatida keladi:

"Bu hol turklarning sidq-u safo va tuz niyatidin sortlarning ilm-u funun va hikmatidin zohirdurur".

Alisher Navoiy har bir tilning o'ziga xos ustun va kemtik jihatlari bo'lishi mumkinligini e'tirof qiladi. Buni alohida ta'kidlaydi. Bunga ko'ra turli tillarning bir-biridan ayirmalari bo'lishini tabiiy hol deb biladi:

"Va lekin tillarida kamol va nuqson haysiyat (sabab)idin fohish (dahshatli) tafovutlardurki, alfoz va iborat vaz' qilurda turk sortqa foiq (g'olib; ustun, afzal) kelubdur va o'z alfozida ishorat, iboratig'a maziyatlar (ortiqlik, ziyodalik) ko'rguzupturki, o'z mahallida, inshoolloh, mazkur bo'lg'ay".

Yana turkning muloyamati (muloyimligi, yumshoqligi) tab'ining sortdin ortug'lig'iga dalile mundin vozih (ochiq, ravshan)roq va shohide mundin loyiqroq bo'la olurmukim, bu ikki toifaning yigit va qarisi, balki uluqdin kichik – borisi orasida ixtilot (aralashish, bordikeldi) alassaviyadur (teng, barobar). Har miqdorki, bu birining u bira bila omizish (aralashish, borish-kelish) va guftu-guzori (so'zlashishi, suhbat) bor, ul birning ham bu bir bila hamoncha takallumu guftori bor" (32).

Qiyosni yana davom ettirish mumkin:

"Va sort orasida ahli tab' va donish zumrai ilmu zehn va biynish ko'prakdur. Va turk elida ajlof (qo'pol, go'l) va soda el sortdin ziyodadur. Ammo turkning ulug'din kichigiga degincha va navkardin begiga degincha sort tilidin bahramanddurlar, andoqkim o'z xirad ahvoliga ko'ra ayta olurlar, balki ba'zi fasohat va balog'at bila ham takallum qilurlar. Hatto turk shuarosikim, forsiy til bila rangin ash'or va shirin guftor zohir qilurlar.

Ammo sort ulusining arzol (oddiy xalq)idin ashrof (ulug' zotlar)ig' acha va omiysidin donishmandig' acha hech qaysi turk tili bila takallum qila olmaslar va takallum qilg'onning ma'nisin ham bilmaslar...

Va turkning asli xilqatda sortdin tab'i muloyimroq erkaniga mundin bul-ajabroq tonug' yo'qdurki, hech qaysi munung muqobalasida dam ura olmaslar va sort biajmaihim (barchasi) agar turk iborati adosida ojizdur, muhiq (haqli, munosib) ham bor. Nevchunki, turk alfozi vozii (ijodkori) asru ko'p vaqtida mubolag'a izhori qilib, juzviy (kichik) mafhumot (tushunchalar) uchun alfoz vaz' qilibdurki, sohibvuquf kishi to zohir qilmas, inomsa ham bo'lmas" (32).

Alisher Navoiy bu fikr isboti uchun turkiy tildagi yuzta fe'lni keltiradi va ular anglatgan tushunchalarning boshqa tillarda, jumladan, fors tilida ham mavjud emasligini, shunga ko'ra, ularni forsiy so'zlar vositasida ifodalash qiyinligini, bir so'z izohi uchun ko'plab so'zlarning taqozo etilishini ko'rsatib o'tadi.

Talabalarga "Muhokamat ul-lug'atayn"da keltirilgan yuzta fe'lning ko'plab qo'lyozma va nashrlarda o'zaro tafovutga egaligini, aksar hollarda ularning 99ta yozib kelinishini hamda bu xatolikning kotiblar faoliyati bilan aloqadorligini tushuntirish kerak bo'ladi. Professor Q.Sodiqov bir qator qo'lyozma va nashrlarni qiyoslagan holda tushib qolgan "chimdilamaq" so'zini Fotih va Budapesht nusxalari asosida tiklaganini ko'rsatib o'tgan .

Alisher Navoiy tilning ijtimoiy hodisa ekanligiga alohida urg'u qaratadi. O'zbek tilidagi ifoda imkoniyatlarining boyligini namoyish qiladi. Har bir so'zdagi ma'no nozikliklarini juda ishonchli tarzda, mantiqiy dalillar bilan ko'rsatib beradi.

Fikrlarini qiyoslash usulidan foydalangan holda bayon etadi. Qiyos uchun u fors-tojik tilini jalb etadi. Biroq biror o'rinda ham u xolislikdan chekinmaydi. Adib turkiy tildagi yuzta fe'lni keltirib, ularning ma'nosini anglatadigan so'zlarning fors tilida mavjud emasligini ko'rsatadi. Yoki so'z ma'nolari orasidagi tafovutlarga alohida urg'u beradi. Asarda "yig'lamoq" fe'lining eng baland va doimiy ma'nosini qayd etiladi. Uning yonidagi "yig'lamsinmoq" fe'lida esa ma'noning ozayishi hisobiga yangilanishi aks etadi. "Ingramoq" va singramak ham yig'lash ma'nosini beradi. Faqat ularda «dard bila yashurun ohista yig'lamoq» ma'nosi ustunroqdir. Siqtamoq esa «yig'lamoqda mubolag'adur». Turkiylarda «biyik un bila», ya'ni qattiq

tovush chiqarib yig‘lash ham bor. Bunga «o‘kurmak» deyiladi. Adib fikrini davom ettirib shunday yozadi: «Chun o‘kurmak muqobalasida forsiy tilda lafz yo‘qtur».

Bunday fikrlar keltirilar ekan, adib ularni ko‘pincha she’riy misralar vositasida tasdiqlaydigan misollarni ham keltiradi. Jumladan, qabog‘ so‘zining ma’nosini ko‘z va qoshlar orasini bildirishi bilan izohlanib, bu ma’noni ifodalaydigan alohida so‘zning fors tilida mavjud emasligini aytarkan, quyidagi baytni dalillovchi misol sifatida keltiradi.

Mengizlari gul-gul, mijalari xor,

Qaboqlari keng-keng, og‘izlari tor.

Alisher Navoiy ona tilidagi so‘zlarning barcha imkoniyatlardan imkonli boricha to‘liqroq foydalanishga harakat qildi. Zamondoshlari tilidagi faol va nofaol so‘zlarni o‘z asarlariga kiritib, ularning bizning zamonomamizgacha yetib kelishini ta’mindadi. O‘zi ko‘plab yangi so‘zlarni yaratdi, oldindan qo‘llanib kelayotgan so‘zlarning yangicha ma’no tovlanishlarini kashf qildi, tilning ifoda imkoniyatlarni amaliy jihatdan ham juda kengaytirdi.

Olimning sinonimlar, omonimlar, atamashunoslik borasidagi fikrlari ham qadrlidir. Asarda it, tush, yoq, bor, sog‘in, tuz singari so‘zlarning bir necha ma’nolarni ifodalay olish imkonini ko‘rsatuvchi misollar keltirilgan. Jumladan, ko‘k so‘zining osmon, kuy, kuylamoq, qadoq, sabza – o‘t-o‘lan ma’nolarida qo‘llanilishi ko‘rsatiladi. Ayrim so‘zlarning to‘rt, besh, olti ma’noda qo‘llanishiga misollar keltiradi.

Alisher Navoiy hassos tilshunos sifatida forsiy til amaliyotida turkiy tildan o‘tgan so‘zlarga ham e’tibor qaratadi. Masalan, tubichoq, arg‘umoq, yaka, yobu, totu singari ot turlarini, dastor, qalpoq, to‘ppi, shirdog‘, yog‘lig‘ singari bosh kiyimlarini, qo‘rchi, suvchi, qushchi, qo‘ruqchi, kiyikchi, kemachi, qo‘ychi singari kasb va hunarlarning nomlarini forsiylar ham turkiycha so‘zlar bilan yuritishi ko‘rsatiladi.

Shundan so‘ng adib «bu xalq orasida paydo bo‘lg‘on tab‘ ahli salohiyat va tab‘larin o‘z tillari turg‘och o‘zga til bila zohir qilmasa erdi» degan istakni bildiradi. Yana qo‘sib qo‘yadiki, «agar ikala til bila aytur qobiliyatları bo‘lsa, o‘z tillari bila ko‘prak aystsalar erdi.... agar mubolag‘a qilsalar, ikala til bila teng aystsalar erdi».

Garchi asar ona tilining imkoniyatlari va qonuniyatları borasida bahs yuritsa-da, unda adabiyotshunoslikka oid bo‘lgan ko‘plab fikr va mulohazalarni ham ko‘rish mumkin. Xususan, so‘z ma’nolari orasidagi tafovutlar, qofiya, vazn, she‘r tuzilishiga oid qaydlar shular jumlasiga

kiradi. Unda Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy singari ko'plab buyuk so'z ustalarining ijodlariga oid qaydlar ham mavjud.

Asarda Husayn Boyqaroning turkiy tilga alohida e'tibor bergani, uning rivojini ko'zda tutib maxsus farmonlar chiqarganligi ham aytib o'tiladi: «Va iltifot va ehtimom yuzidin ba'zi ma'nilar topib, nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi».

Olim «Sab'at abhur» («Etti dengiz») nomli bir lug'at ham tuzgan. U arab tilining izohli lug'atidir.

Adibning bu asari tilshunoslikning nihoyatda jiddiy va dolzarb masalalariga bag'ishlangan. Bu borada navoiyshunoslikda ko'plab ilmiy va ilmiy-ommabop kuzatishlar amalga oshirilgan¹. Biz uchun mazkur asarning til va adabiyot ta'limi tarixidagi o'rni va ahamiyatini belgilash muhimdir. Bu ma'noda biz Alisher Navoiyni o'z davrining nihoyatda yirik uslubchi (metodist) olimi deya olamiz. Bu xulosaga asos beradigan fakt va materiallar esa asarga jiddiy yondashish asosida hosil bo'ladi.

¹ Alisher Navoyi. MAT, Muhibbat ul-lug'atayn. (Matnai P. Shamsiyev nashri asosida izoh va tarjimalar bilan nashrga tayyorlovchi S.G'aniyeva). 20 jildlik. 16-jild. – Toshkent, Fan, 2000. 236 b.

IV. ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINI O'RGANISHDA KIRISH VA YAKUNLOVCHI MASHG'ULOTLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Badiiy asar matni ustida ishlashda **kirish mashg'ulotlarining o'rni katta**. Ta'limning turli bosqichlarida o'rganiladigan adabiyot kursining asosiy mazmun va mohiyatini badiiy asarlarni o'rganish tashkil etadi. Bu jarayon bir necha tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi mumkin. Xususan, kirish mashg'ulotlari, badiiy matnni tahlil qilish, yakunlovchi mashg'ulotlar shular sirasiga mansubdir.

Kirish mashg'ulotlari o'quvchilar e'tiborini asar muallifining alohida xislatlari yoki shu asarga xos bo'lgan eng muhim qirralarni, asosiy badiiy-estetik jihatlarni anglashga, his etishga imkon berishi bilan e'tiborlidir. Yanada aniqroq aytildigani bo'lsa, kirish mashg'ulotlari o'quvchilarni badiiyatning navbatdagi yangi olamiga olib kirishdağı o'ziga xos yo'ldir.

Har bir yangi asar – yangi olam. Ularda olamdagи hodisalarning o'ziga xos tasviri va talqini beriladi. Demakki, mana shu asarlarda tasvirlangan qahramonlar – obrazlar ham bir-birlarini takrorlamaydi. Ularning har birida shu olamga xos bo'lgan odamlardagi takrorlanmaslik xislatlari mujassamlashgan bo'ladi. Layli, Majnun, Zayd, Ibn Salom, enaga («Layli va Majnun») singari obrazlarni adabiyot tarixining keyingi bosqichlarida yaratilgan qaysi obrazlar bilan o'xshash deya olamiz? Ularni aynan takrorlaydigan biror badiiy asarni ko'rsata olamizmi?

Navoiy yaratgan boshqa bir turkum qahramonlarni eslab ko'raylik: Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Bahrom, Hudhud..... Bularning qaysi birlarini takroriy holda ko'rish mumkin. Ushbu obrazlarning har biri adabiyotimizdagi takrorlanmas voqealar sifatida e'tirof etiladi. Demak, ular bilan bog'liq tasvir va talqinlarning barchasida o'ziga xoslik bor. Demak, shu obrazlarni yaratgan muallifning o'zida ham boshqalarga o'xshamaydigan, olamni faqat o'zlariga xos tarzda ko'radigan va ko'rsata biladigan qirralar mavjud. Kirish mashg'ulotlari mana shu qirralarning namoyon qilinishiga imkon berishi kerak.

Kirish mashg'ulotlari o'quvchilarni o'rganilayotgan asarni to'la va hissiy qabul qilishlari uchun munosib zamin yaratishi bilan ajralib turadi. Natijada, ularda asarni o'rganish uchun ishtiyoq, qiziqish

shakllanadi, paydo bo'ladi. Kirish mashg'ulotlarining shakl va mazmuni xilma-xil bo'lishi mumkin. Ba'zan u bir-ikki muhim detallar tavsifi va bayonidan iborat bo'lsa, ba'zan muayyan tarixiy davr va sharoit, yozuvchining tarjimayi holidagi eng muhim qirralar, muayyan asar atrofidagi muhim ijtimoiy-siyosiy va badiiy-estetik hodisalar tahlilidan iborat bo'lishi mumkin.

Ayrim yangi, o'quvchilar uchun ma'nosi notanish bo'lgan so'zlar izohi ham kirish mashg'ulotlarining mazmunini tashkil eta oladi. Demak, kirish mashg'ulotlari mazmunini qat'iy tarzda chegaralab qo'yish mumkin emas. Bu vaqt nuqtayi nazaridan ham shunday xususiyatga ega. Ba'zan kirish mashg'ulotlari darslarning bir qismini, deylik 3-5 minutdan 15-20 minutgacha bo'lgan qismini qamrab olsa, ayrim hollarda butun boshli bir dars faqat kirish mashg'ulotlariga ajratilishi mumkin. Bu o'quvchilarning yosh xususiyatlari, adabiy tayyorgarlik darajalariga hamda o'rganilayotgan asar yoki mavzuning mohiyatiga bog'liq holda amalga oshiriladi.

Bunda boshqa fanlar imkoniyatlaridan, fanlarning o'zaro integratsiyasidan umumli foydalanish imkoni mavjud. Asarda aks etgan davr va voqealar, xarakterlar va obrazlar mantiqini tushunib yetishda alohida olingen tarixiy davrlarning, ularga xos bo'lgan ijtimoiy-siyosiy hodisalar oqimining o'ziga xosliklarini tasavvur etish o'quvchilar uchun asar mohiyatini bilishga bo'lgan qiziqishlarini yanada kuchaytiradi. Masalan, 6-sinfda Alisher Navoiyning tavoze va odob to'g'risidagi adabiy-badiiy qarashlarini o'rganish ko'zda tutilgan. Shu mavzu oldidan kirish mashg'ulotlarini Navoiyning shaxsiy hayotdagi xislatlari to'g'risida suhbat uyuştirish ham, o'quvchilarning Navoiy hayoti va ijodiga oid bilimlarini yalpi tarzda savol-javoblar vositasida muayyanlashtirish ham mumkin bo'ladi. Xuddi shu o'rinda Navoiy haqida yaratilgan tarixiy hamda folklor manbalaridan foydalanish ham samarador usullardan biri bo'la oladi. (Biz ayrim namunalarni kitob ilovasida keltirdik). Bunda yuksak insoniy fazilatlar haqida so'z yuritgan adibning o'zida ham shu xislat va fazilatlarning mujassam ekanligi yosh qalblarda adib shaxsiga nisbatan qiziqish va muhabbatning shakllanishi va barqarorlashuviga olib kelishi shubhasiz.

Yoki 10-sinfda Navoiyning lirik asarlarini o'rganishdan oldin kirish mashg'ulotlarini bir necha shakllarda tashkil qilish mumkin.

Alisher Navoiy she'riyatidagi mavzularning bevosita uning hayoti bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatib berish. Buning uchun adib

hayotidagi eng muhim epizodlardan ayrimlarini, imkonni boricha, tarixiy asarlardan, xususan, Mirxon, Vosify kabi mashhur tarixchilarining asarlarida aks etgan tarixiy-adabiy parchalardan foydalangan holda sharhlash, izohlash mumkin.

Alisher Navoiyning o'ziga zamondosh bo'lgan tarixchilar, san'atkorlar asarlaridan foydalanish.

Bunda ko'proq tarixiy asarlar yoki o'sha davr san'atkorlarining miniatyuralaridan, ayniqsa, bevosita «Xamsa» yoki Navoiyning boshqa asarlariga ishlangan rasmlardan, Navoiyning o'zi chizgan suratlardan foydalanish mumkin.

Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida bizning davrimizda yaratilgan tarixiy, adabiy, san'at asarlaridan foydalanish. Bunda alohida olingen she'r, hikoya, rasmlardan boshlab, audio va video imkoniyatlaridan foydalanish mumkin bo'ladi. Alisher Navoiy g'azallari bilan aytiladigan qo'shiqlarning magnitofon tasmasi yoki kompyuter variantidan («O'n sakkiz ming olam», «Kecha kelgumdur debon...», «Qaro ko'zum, kelu mardumlug' emdi fan qilg'il») foydalanish o'quvchilarning adib asarlarini emotsional qabul qilishlari uchun ham muhim vosita vazifasini bajarishi tabiiydir.

«Layli va Majnun» dostoni tahlilida milliy qadriyatlar, qadimgi urf-odatlar talqini ayricha o'rin tutishi bor gap. Kirish mashg'ulotlarida bevosita asarning o'ziga murojaat qilinishi mumkin. Undan istagancha misollar keltirish ham qiyin emas. Jumladan, mактабдаги сабоқ jarayoni, bahor paytidagi gul sayri, Majnunnin ota-onasiga bo'lgan munosabati (xususan, arqonning bir uchini o'z bo'yniga bog'lab, boshqa bir uchini ularga berishi...)...

Ko'ngillarni titratib yuboradigan yana bir yorqin lavha:

Tobutga soldilar ikavni

Jonsiz kelin-u o'lik kuyavni...

Kirish mashg'ulotlarida bunday parchalardan unumli foydalanish imkoniyatlari bor.

Kirish mashg'ulotlarida o'quvchilarning o'rganiladigan asar mohiyatini to'laroq anglab yetishlari uchun ayrim notanish so'zlar ma'nosini izohlash ham yaxshi samara beradi. Qit'a, ruboiy, g'azal namunalarini o'rganishda bu omillarning o'rnini beqiyos. Masalan, "Farhod va Shirin" asarini o'rganishda faqat so'zlarnigina emas, ayrim qahramonlar va shaxslar nomi (Ashraf, Borbad, Jamshid, Zindapili Jomiy, Moniy, Mulkoro, Nikiso, Suqrot, Farhod, Xizr, Xusrav,

Sheruya), ayrim tushuncha va ifodalar (“arsh”, “jomi Jam”, “mustafo”, “hamd”, “na’t”, “chashmayi hayvon”, “shoh G’oziy”, “Qaqnus”, “Hotif”), geografik atamalar (Ajam, Batho, Besutun, Mochin, Farang, Xito, Chin, Armaniya), kasb-hunar nomlari (tosh yo‘nish, naqshkorlik, ohangerlik...), etnonimlar (arab), osmon jismlari va sayyoralar (Atorud/Utorud, Bahrom, Birjis / Burjis (Mushtariy.), Zuhra (Nohid), Nasri toyir (Uqob),)ning izohi ham o‘rinli bo‘ladi. Buyuk mutafakkir hayoti va ijodini o‘rganishda esa ayrim eskirgan va notanish so‘zlar qatorida kasb-hunar atamalari, etnonimlar ustida to‘xtash ham joiz bo‘ladi.

Kirish mashg‘ulotlari adabiy ta’limning uzlusizligi va uzviyilagini ta’minalashda, shu muhim prinsipning amalga oshishida ham o‘ziga xos o‘rin tutadi. Uning vositasida oldin o‘tilgan mavzular bilan, shu adibning oldingi sinflarda o‘rganilgan asarlari bilan aloqadorlik yo‘lga qo‘yiladi. Masalan, “Saddi Iskandariy” haqida gap boradigan bo‘lsa, o‘z-o‘zidan Vatan va vatanparvarlik, vatan himoyasi va alohida olingan shaxs, mas’uliyat, burch singari tushunchalar haqidagi xotiralar uyg‘onadi. Shu munosabat bilan oldingi sinflarda o‘rganilgan “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ayi sayyor” dostonlari, shuningdek, adib qalamiga mansub qit’a va ruboiylar eslanishi mumkin. Bularning yoniga o‘quvchilarining o‘zlari mustaqil tarzda o‘rgangan asarlar ham kelib qo‘shiladi.

Kirish mashg‘ulotlari o‘quvchilarini asar bilan oshno bo‘lish jarayonlarining ostonasiga olib kelsa, ularni shu jarayonga tayyorlasa, yakunlovchi mashg‘ulotlar olingan bilimlarni mustahkamlashga, tegishli malaka va ko‘nikmalarni barqarorlashtirishga imkon yaratadi. Xuddi shu bosqich o‘quvchining badiiy asar haqidagi yaxlit, uzil-kesil xulosalarining paydo bo‘lishiga asos bo‘ladi.

Yakunlovchi mashg‘ulotlar tahvilini yana davom ettiradi. Endi bu tahhilda oldingi tahvilning takrori emas, balki asl qaymog‘i ko‘rsatiladi. Har qanday asarning yakuniy qismi butun asardan olinadigan taassurot salmog‘ini belgilaydi. So‘z san’atkorlari – adib va yozuvchilar asardagi bunday xususiyatni juda yaxshi bilishgan. Xuddi shuning uchun ham ular asosiy zarblardan birini aynan yakunlovchi qismga qaratishlari bejiz emas.

Agar Navoiy g‘azallari ko‘zdan kechiriladigan bo‘lsa, ularning ko‘pchiligidagi shu g‘azaldan ko‘zda tutiladigan asosiy g‘oyaviy-estetik

maqsadning ro'yobga chiqishida maqtaning ayricha rol o'ynashini kuzatish qiyin emas.

Navoiyning bir g'azali quyidagi matla bilan boshlanadi:

Mehnat o'qidin qabaqdek qolmisham afg'on aro,

Kim bugun chobuksuvorim yo'qturur maydon aro.

Mehnat va mashaqqatlarning o'qi tufayli men afg'onlar ichida qoldim, (Buning asl sababi), bugun otni ustalik bilan boshqara oladigan (go'zalimning) maydon ichida yo'qligidir.

Shundan keyin navbatdagi baytlarda yorning oshiq huzurida yo'qligi, uning ro'parasida boshqalarning paydo bo'lishi, kutishning intizorli lahzalari, yorning kelishi uchun chorlovlardan iborat. Bularning so'nggida esa maqta shunday so'zlar bilan ziynatlanadi:

Ey Navoiy, ket bu maydondinki ul hur o'lmasa,

Billah, o'lsam turmag'aymen ravzayi rizvon aro.

Agar o'sha hur bo'lmas ekan, ey Navoiy, bu maydondan ketgin,

Xudo haqqi, (agar o'shal yor bo'lmasa,) jannat bog'i ichida ham turmas edim.

Ko'rinish turibdiki, barcha baytlardagi fikrlar zanjiri aynan so'nggi qismda o'zining eng baland takomiliga yetgan. Agar hozirgacha «maydon» degan so'z «ochiq joy, sayhonlik, dala» degan ma'noni anglatib kelgan bo'lsa, bu yerda u ko'chma ma'noda «bu dunyo» degan ma'noni ham bildiradi.

Boshqa bir g'azalni ko'raylik:

Kimsa hargiz ko'rmadi chun ahli davrondin vafo,

Ulki davron ofatidur, ne tama ondin vafo?!

Biror kishi shu paytgacha davron ahlidan vafo ko'rgan emas,

Davronning o'ziga ofat yetkazadigandan qanday qilib vafo kutish mumkin?

Keyingi misralarda «ul oy»ning bevafoligi, yorning vafo bobidagi iltifoti, davron ahlining vafosizligi, va umuman yer yuzida vafoga o'rin yo'qligi borasida gap boradi. Nihoyat, xulosada quyidagilarni o'qiyimiz:

Kimsa ko'nglin kimsadin istab vafo, oldurmasun,

Kim manga xud yetmadi ul ko'nglum olg'ondin vafo.

Agar matla'da fikr yo'nalishi umumiylilik ustida borayotgan bo'lsa, maqta'da aniq va konkret shaxs – men ustidagi mulohazalar ustunlik qilyapti.

Bu jihatdan quyidagi g‘azal ham oldingisiga hamohang bo‘la oladi:

Ne navo soz aylagay bulbul guliston din judo,

Aylamas to‘ti takallum shakkariston din judo.

Ko‘rinib turganiday, dastlabki bayt umumiylu bilan sug‘orilgan. Unda tabiatdagi uyg‘unlik va mutanosiblik haqida fikr bildirilyapti. Maqtada esa yana aniq va konkret shaxs – lirik qahramon maydonga chiqadi:

Bir iyosiz it bo‘lub erdi Navoiy yorsiz,

Bo‘lmasun, yo rabki, hargiz banda sultondin judo.

Bunday holat epik asarlar uchun ham xosdir. Abdulla Qahhor hikoyalari buning yorqin misoli bo‘la oladi.

Bularning hammasi shuni ko‘rsatadiki, yakunlovchi mashg‘ulotlar oldingi darslarning takrori bo‘lib qolmasligi kerak. Garchi bu mashg‘ulotlarda oldin o‘tilgan adabiy fakt va hodisalar o‘rnio‘rnii bilan eslansa-da, ulardan yangi hukm va umumlashmalar chiqarish uchungina foydalanish o‘rinli va maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ushbu bosqichda o‘quvchilarni yanada chuqurroq mushohada yuritishga, asarning yangi va yaxshi qirralarini teranroq anglab olishlariga yo‘llaydigan ish turlaridan foydalanish lozim bo‘ladi.

Deylik, Alisher Navoiyning «Xamsa» turkumiga kiruvchi asarlar bilan tanishib bo‘lindi. Tahlillar amalga oshirildi. Endigi gal yakunlovchi mashg‘ulotlarga yetib keladi.

Ma’lumki, «Xamsa» o‘z mohiyatiga ko‘ra adabiyot tarixidagi eng murakkab adabiy hodisalar sirasiga kiradi. Nazarimizda, yakunlovchi mashg‘ulotda bir necha yo‘nalishlarda ish olib borish imkonlari mavjud. Ularning eng asosiyları sifatida quyidgilarni ko‘rsatish mumkin:

- «Xamsa» yaratish an‘anasi, bu an‘ananing rivojlanishida Alisher Navoiy asarlarining o‘rnii va ahamiyati.

- Dostonlardagi qahramonlarga muallif munosabatining aks etishi.

- «Xamsa» dostonlarida zamonaviylik muammosining ifodalanishi.

- Epik asarlar yaratishda Navoiyning mahorati.

- «Xamsa»da tarixiy shaxslar siyomasining yaratilishi.

Bunday mavzularni yanada kengaytirish mumkin. Bu o'qituvchining o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalaridan kelib chiqaveradi.

Faqat oxirgi band ustida o'ylab ko'raylik.

Ma'lumki, Alisher Navoiy «Xamsa» dostonlarida real tarixiy shaxslarga tayanadigan ko'plab badiiy obrazlarni yaratgan. Bu jihatdan Majnun – Qays, Iskandar alohida ahamiyat kasb etadi. Bugina emas, adib konkret tarixiy shaxslar bilan bog'liq bo'lgan ko'plab kuzatishlarini ham o'z asarlarida mujassamlashtirgan. Ular qatorida mamlakat boshliqlari – hukmdorlar, yirik amaldorlar, alohida mavqega ega bo'lgan ijod ahli, adibga shaxsan tanish va ko'ngliga yaqin bo'lgan shaxslar va boshqalar bo'lishgan.

Ularning ta'rif va tavsiflari, ularga xos tasvir maromida Navoiyning o'ziga xos qarashlari aks etgan. Muhibi, bu tarixiy shaxslar tasviri orqali muallif asarda olg'a surgan asosiy konseptsiya, dolzarb g'oyaviy-badiiy mavzular yanada teranroq ochib beriladi, ularning tasviri asardagi umumiyy ruh bilan uyg'unlashib ketadi.

Masalan, «Hayrat ul-abror»da Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaro, Xoja Bahouddin Naqshband, Imom Faxr Roziy, Sulton Muhammad Xorazmshoh, Sulton Badiuzzammon singari tarixiy shaxslar haqida gap borsa, «Saddi Iskandariy»da Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaro, Sulton Badiuzzammon, Sulton Abusaid Ko'raron kabi tarixiy shaxslar qalamga olingan.

Umuman olganda, kirish mashg'ulotlari singari yakunlovchi mashg'ulotlarning ham shakl va ko'rinishlari rang-barangdir. Eng muhibi, ulardan ayni shu sinf va ayni shu o'quvchiga mos va munosiblari tanlanishi kerak. Bu o'qituvchining mahoratiga ko'p jihatdan bog'liqidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Badiiy asar tahlilidagi asosiy holatlarni izohlab bering.
2. Kirish mashg'ulotlari qanday tashkil etiladi? Aniq misollar vositasida tushuntiring.
3. Yakunlovchi mashg'ulotlarning qanday pedagogik ahamiyati bor? Misollar bilan tushuntirib bering.
4. Prof. A.Zunnunov kirish mashg'ulotini muayyan shart-sharoit va unga ajratilgan vaqtga ko'ra quyidagi turlarga bo'ladi:

- a) Asarning yaratilishi yoki unda aks ettirilgan tarixiy davrni tushunishga yordam beradigan kirish mashg'uloti.
- b) Adabiy asar yoki uning mavzuyi haqida o'quvchilarda taassurot hosil qilishga mo'ljallangan kirish mashg'uloti.
- c) O'quvchilarning shaxsiy taassurotlari yoki amaliy kuzatishlari asosida o'tkaziladigan kirish mashg'uloti.
- d) Tarjimayi holga doir kirish mashg'uloti. Ularning har birini tegishli tarzdagi misollar bilan tushuntirib bering.

XULOSALAR

Amaliyotda ko‘p uchraydigan hodisalardan biri shuki, o‘quvchi nazariy bilimlarni, ta’rif va qoidalarni yoddan ham aytib beraveradi, ammo shu qoidagi mos adabiy hodisalarning o‘ziga duch kelganida barmog‘ini tishlab turaveradi. Demak, ular o‘z bilimlarini amalga tatbiq etishda qiyinchiik sezishadi. Shuning uchun ham boshqa fanlar qatorida adabiyot (umumiy o‘rta ta’lim maktablarida), adabiyot tarixi, navoiyshunoslik, sharq mumtoz poetikasi, adabiyot o‘qitish metodikasi (oliy ta’limda) predmetlarining asosiy maqsadlaridan biri o‘quvchi va talabalarning kommunikativ kompetensilarini amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirishdan iborat bo‘lishi kerak.

Hozirgi adabiy ta’lim oldida bir qator jiddiy vazifalar mavjud. Ularning eng muhimlari sifatida quyidagilarni sanash mumkin:

- Ma‘naviy qadriyatlar mohiyatini o‘rganish va o‘zlashtirish;
- Muntazam tarzda badiiy-estetik didni rivojlantirib borish;
- O‘quvchilardagi ijodiy qobiliyat imkoniyatlarini topish va o‘stirish;

– Ularda mustaqil axloqiy-ma‘naviy nuqtayi nazarni shakllantirish;

– O‘quvchilarldagi kitobxonlik madaniyati asosida ularning og‘zaki hamda yozma nutq malakalarini barkamol darajaga ko‘tarish va b.

Mumtoz adabiyotimiz, xususan, Alisher Navoiyning hayoti va ijodi, ularda mujassamlashgan so‘z san’atining oliy darajadagi namunalari ayni mana shu yo‘nalishlarda, milliy madaniyatimiz hamda ma‘naviy qadriyatlarimizni o‘rgatishda juda boy manba va materiallar berishi bilan ajralib turadi.

Bu asarlar mumtoz adabiyotimizning rang-barang janrlari misolida so‘z san’atining nodir durdonalari bo‘lishi bilan birga, Navoiy timsolida xalqimizning tafakkur tarzini, dunyoqarashini, olam va odamga nisbatan qarashlarining o‘ziga xos qomuslari hamdir.

Ta’limning turli bosqichlarida Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish mundarijasi ham nihoyatda keng. Ularda alohida olingan baytlar, hikmatli so‘zlardan boshlab yirik dostonlarga qamrab olingan. Albatta, bu oraliqda g‘azal, soqiyroma, ruboiy, qit‘a, tuyuq, muammo, chiston, mustazod, muxamma, musaddas, musamman, tarjiband, tarkibband va boshqa janrlar ham mavjud.

Ular bolalar ruhiy hamda yosh xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tegishli adabiy-pedagogik tanlovlар asosida ta'lif jarayoniga tatbiq etib kelinmoqda.

Mustaqilligimiz sharofati bilan bu imkoniyatlarning sezilarli ravishda kengayganini e'tirof etish kerak. Ular asosida o'quvchilarning adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirishlariga, olam va odam haqidagi yaxlit tasavvurlarining shakllanishi va kengayib borishiga ham munosib hissa qo'shilayotganini ta'kidlash o'rinni bo'ladi.

Shunga qaramay, hali bu borada qilinishi lozim bo'lgan ishlarimiz, hal qilinishi lozim bo'lgan muammolarimiz oz emas. Agar Alisher Navoiy asarlarining o'zbek adabiyoti tarixida, hatto jahon adabiyoti tarixida ham nihoyatda nodir va bebahो ekanligini, ularning adabiyotimizning oliy cho'qqisi ekanligini nazarda tutadigan bo'lsak, ularni o'rganishga munosib e'tiborni yanada kuchaytirish zaruriyatini ayon bo'ladi. Shunga ko'ra, biz o'quv rejalarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganishga munosib vaqt va hajm imkoniyatini o'ylab ko'rishimiz kerak bo'ladi.

Buni shunday rejalashtirish mumkin. Umumiy o'rtalama ta'lif maktablarida:

1) har bir sinfdagi o'rganiladigan adabiyot darslari uchun ajratilgan soatlar hisobidan Alisher Navoiy asarlarini o'rganishga mo'ljallangan soatlar miqdorini ko'paytirish;

2) Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish uchun qo'shimcha ravishda fakultativ mashg'ulotlar mundarijasini yaratish;

3) sinfdan va maktabdan tashqari ishlar mazmunida Navoiy asarlari mazmun-mohiyatini, uning badiiy-estetik o'ziga xoslikarini o'rganish va targ'ib qilishga yanada kengroq o'rinni berish. Xususan, Navoiy asarlariga bog'liq turli ko'rik-tanlovlar (eng yaxshi va faol kitobxonlar; Navoiy asarlari yoki qahramonlarining bilimdonlari, g'azalxonlar musobaqasi; Navoiy asarlarining qahramonlari haqidagi insholar...) va ijodiy kechalar (Navoiy asarlarini ifodalish o'qish; turli sahna ko'rinishlari namoyishlari...)ni tashkil etishga kengroq o'rinni ajratish.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari:

1) bevosita adabiyotga oid fanlar mazmunida (Adabiyot, adabiyot qoidalari, ifodalish o'qish...) Alisher Navoiy hayoti va ijodiy merosini o'rganishga ajratilgan soatlar miqdorini ko'paytirish hamda unga munosib ravishda o'rganilishi lozim bo'lgan adabiy-didaktik

materiallar mazmunini boyitish. Bunda asosiy e'tiborni buyuk mutafakkirning badiiy san'atkorligini ko'rsatib beradigan adabiy materiallar tahliligi yo'naltirish;

2) ona tilini o'rganish jarayonida bevosita grammatik qoida va tushunchalar izohi uchun xizmat qiladigan didaktik materiallar silsisasida bevosita Alisher Navoiy hayoti va ijodiga daxldor bo'lgan badiiy, adabiy va tarixiy parchalar miqdorini ko'paytirish;

3) Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish uchun qo'shimcha ravishda fakultativ mashg'ulotlar tashkil etish va uning shu bosqichga mos va munosib bo'lgan mazmun-mundarijasini yaratish;

4) "Navoiyni o'rganamiz" nomi bilan alohida to'garakalar tashkil etish va uning ish mazmunida Alisher Navoiy asarlarining badiiy-estetik hamda milliy-ma'naviy xususiyatlarini yoritishga asosiy e'tiborni qaratish;

Ta'lim jarayoni KOMIL INSONning shakllanish jarayonidir. Ushbu jarayonda kechagi bola bugungi SHAXS sifatida shakllanadi. U mana shu jarayonda o'zida shakllangan intellektual, ma'rifiy, ma'naviy qadriyatlar majmui bilan jamiyatga qo'shilib boradi. Ushbu jarayonning Navoiy asarlari fonida kechishi esa ularning milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimini ham o'zlashtirib borishlarini yengillashtiradi, ushbu jarayonlarning huzurbaxshlik qimmatiga kuchli ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Ta'lif bosqichlarida Alisher Navoiy asarlarini o'rganish [Matn]: metodik qo'llanma / B. To'xliyev, G. Ashurova. – Toshkent: "BAYOZ", 2017. – 208 b.

ISBN 978-9943-4899-5-0

UO'K: 37.016:821.512.133
KBK 74.268.3 83.3(50')

**Boqijon To'xliyev
Gulbahor Ashurova**

TA'LIM BOSQICHLARIDA ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODINI O'RGANISH

Texnik muharrir
Dizayner
Sahifalovchi

Shohruh Botirov
Bahodir To'xliyev
Bekzod Raxmatov

Nashriyot litsenziyasi: Al №234, 11. 02. 2013.

Bosishga ruxsat etildi: 25.07.2017.

Offset qog'oz. Qog'oz bichimi: 60x84 1/16.

Times garniturasi. Offset bosma.

Hisob nashriyoti t.: 8,66. Shartli b. t.: 13.

Adadi 114 nusxa. Buyurtma № 15.

"BAYOZ" nashriyotida nashrga tayyorlandi

"BAYOZ" MChJ matbaa korxonasida chop etildi.
Toshkent. Lutfkor 1-tor ko'chasi, 1-uy.

